

Magister Anselmus Fabri van Breda en de stichting van een gasthuis voor oude mannen aan de Haagdijk te Breda in 1455. Zijn carrière aan de curie te Rome (1402-1449)

door

FRANS GOOSKENS

Faber est suae quisque fortunae
(Ieder is de smid van zijn eigen succes)

Inleiding en vraagstelling

Op de ochtend van vrijdag 30 maart 1455 verzamelde zich in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk bij het Drie Koningenaltaar een aantal geestelijken. Johannes de Platea, officiaal van Brussel en in die functie hoofd van de kerkelijke rechtbank, voerde de groep mannen aan. Verder bestond de groep uit twee Antwerpse kanunniken en drie kapelanen. Notaris Theobaldus Symonis de Warda had een oorkonde op perkament meegenomen, die door de geestelijken in hun rol van getuige vastgesteld diende te worden.

De oorkonde bevestigde de stichting van een gasthuis voor acht tot dertien oude mannen aan de Haagdijk te Breda. Stichter was Anselmus Fabri van Breda, die tussen 1402 en 1449 carrière had gemaakt in de pauselijke curie. In de Nederlanden kende men hem onder de naam Anselm Smits. Andere bronnen duiden hem als Anselmus de Alamania, omdat de Italianen Brabanders en Duitsers als één bevolkingsgroep zagen.¹ In de oorkonde werden twee van zijn hoge functies genoemd aan de curie: protonotarius van de paus en corrector van de pauselijke brieven. Daarnaast was Anselmus Fabri deken van het kapittel verbonden aan de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Deze functie gaf hem in Breda de meeste bekendheid. Daar kende men hem vooral als 'de deken van Antwerpen'.

De stichting van het Bredase gasthuis vloeide voort uit zijn testament dat hij opstelde te Florence op vrijdag 1 augustus 1449, twee dagen voor zijn overlijden. De afwikkeling van dit testament nam meer dan vijf jaar in beslag. In deze periode verkochten zijn executeurs testamentair zijn bezittingen om deze te kunnen schenken aan tal van religieuze instellingen. Met al het overblijvende geld moesten zij een gasthuis te Breda oprichten. De uitvoering van dit testament nam veel tijd in beslag omdat zijn bezittingen verspreid lagen over het tegenwoordige Italië, België en Nederland.

De volhardende uitvoerders van zijn testament waren mannen met wie hij jaren in Antwerpen en Rome intensief had samengewerkt: Petrus Cant, Johannes Braxatoris/Brouwer en Johannes Figuli/de Potter. Ze waren verbonden aan het

Antwerpse kapittel als kanunnik. Braxatoris en Figuli hadden bovendien banden met zijn geboortestad Breda.²

Deze oorkonde over de stichting van een gasthuis te Breda roept een aantal onderzoeksvragen op. Een eerste vraag die beantwoord dient te worden is hoe de deftige deken van Antwerpen op het idee kwam om in Breda aan de Haagdijk een gasthuis voor oude mannen te stichten. De Haagdijk was in de vijftiende eeuw immers geen straat waar de kerkelijke elite woonde, maar een straat waar eenvoudige ambachtslieden woonden. De tweede vraag is hoe Anselmus aan de middelen kwam om een gasthuis te stichten. De eeuwigdurende verzorging van acht tot dertien oude mannen kostte veel geld. De derde vraag is hoe sterk het netwerk was dat hij tijdens zijn leven achter zich had staan om na zijn overlijden zijn verlangen waar te maken.

Deze bijdrage geeft een beeld van zijn spectaculaire carrière aan de pauselijke curie en van zijn netwerk dat zich uitstrekte over grote delen van Europa. Hij beschikte daarnaast over een constante inkomstenstroom uit diverse beneficies (kerkelijke benoemingen waaraan inkomsten waren verbonden). De loopbaan te Rome vormde een belangrijke inspiratiebron voor de stichting van het gasthuis te Breda: meer hoge curieleden uit zijn omgeving richtten dergelijke huizen op. Vele veelbelovende jonge geestelijken trokken net als Fabri naar de curie en grepen hun kans in het sterk groeiende pauselijke bestuursapparaat. Voor het maken van carrière aan de curie waren volharding, kennis en netwerken nodig. Fabri werkte onder acht pausen en maakte drie grote concilies mee: Pisa, Constanz en Basel.

Na de loopbaan binnen de curie zelf ga ik in op zijn adviseurschap voor de Brabantse en de Bourgondische hertogen. Dit plaatst Fabri beter in de politieke netwerken van zijn tijd. Fabri verbond zijn lot aan de Brabantse en Bourgondische hertogen. Het hertogdom groeide juist in die tijd uit van een op Frankrijk georiënteerde lokale macht tot een Europese grootmacht, een grootmacht die Brabant opslokte. Tenslotte gaat deze studie in op zijn werkzaamheden voor kloosters behorende tot de Congregatie van Windesheim. Dit situeert hem beter in de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging die zich sterk liet inspireren door de Moderne Devotiebeweging van Geert Grote. Deze beweging legde grote nadruk op de vroomheid van gewone leken. Een tweede deel van deze studie, dat hopelijk volgend jaar verschijnt, gaat in op de stichting van het gasthuis zelf te Breda en hoe deze stichting zich verhiel tot andere gasthuizen die in Europa gesticht werden in de vijftiende eeuw. Mocht er nog voldoende onderzoeksruimte zijn, dan is een deel 3 voorzien over het functioneren van het Manhuis aan de Haagdijk te Breda tot aan het einde van de achttiende eeuw.

Fabri en andere curialen in de historische literatuur

De bijzondere loopbaan van Fabri bleef al in de achttiende eeuw niet helemaal onopgemerkt. In Breda besteedde Thomas Ernst van Goor in 1744 voor het eerst aandacht aan hem. Hij nam Fabri op in zijn lijst van beroemde Bredanaars en hij gaf de oprichtingsakte van het Manhuis te Breda bijna compleet uit.³ De geschiedenis van het Manhuis aan de Haagdijk is voor een deel al beschreven door de oud-stadsar-

chivaris van Breda F. Brekelmans. Deze studie concentreerde zich vooral op het functioneren van het gasthuis na de stichting en ging niet in op de loopbaan van Fabri.⁴

Te Antwerpen had stadsarchivaris Floris Prims in de eerste helft van de twintigste eeuw al veel aandacht voor Fabri als de tiende deken van het Antwerpse kapittel. Hij deed dit in zijn geschiedenis van Antwerpen en in een kort artikel speciaal over Fabri.⁵ Deze publicaties vormden rijke bronnen, omdat Prims het lokale archiefmateriaal zeer goed kende, maar helaas ontbraken nogal eens voetnoten om bij het bewijsmateriaal te kunnen komen. Prims kon voortbouwen op onderzoekswerk eerder vericht door Goetschalckx met zijn uitgave van het jaargetijdenregister van de Antwerpse kapelaans.⁶

Tenslotte bestaan er zeer veel publicaties over de curie en de curialen en deze studies verwezen regelmatig naar Fabri. Christiane Schuchard schreef een sociaalhistorische studie over de Duitse geestelijken verbonden aan de curie.⁷ Brigida Schwarz heeft meerdere publicaties op haar naam staan over de verschillende functies aan de curie en hun doorontwikkeling. Monique Maillard-Luypaert publiceerde een studie over de geestelijkheid van het bisdom Kamerijk tussen 1378-1417.⁸ Zeker voor de kennis over Fabri biedt haar boek een nuttige aanvulling op de Duitse studies. Antwerpen viel namelijk onder het bisdom Kamerijk, net zoals Hoogstraten, Turnhout en Mechelen, het stuk van Brabant waarin Fabri zeer actief opereerde.

Verder is er recentelijk een biografie verschenen over de uit Mierlo afkomstige curiaal Willem van Enckenvoirt. Deze biografie, geschreven door Jetze Touber, heeft betrekking op de eerste helft van de zestiende eeuw. Opvallend zijn de constanten in het gedrag van de hoge curiegeestelijken in de vijftiende en de zestiende eeuw.⁹

De carrière van Anselmus Fabri

De jaren in Breda

Anselmus Fabri werd geboren in Breda in het jaar 1378 of 1379 als Anselm Smit. Dat we van een middeleeuwer zijn geboortjaar zo precies weten is al bijzonder. Een pauselijke akte uit 7 juli 1402 vermeldde dat hij 23 of 24 jaar oud was.¹⁰ Hij groeide op aan de Haagdijk. Zijn ouders woonden daar in ieder geval en zijn begraven in de kapel van Markendaal.¹¹ Later zou Anselmus Fabri een altaar in deze kapel stichten en proberen deze kapel te verheffen tot parochiekerk.¹² Deze kapel lag tegen de Haagdijk aan en functioneerde als buurtkerk. De Haagdijk viel kerkelijk onder de parochie Princenhage, maar juridisch onder de schepensbank van Breda. De Haagdijk had van oudsher een geïsoleerde ligging en was eigenlijk een eiland omsloten door water. De straat was omgeven door de Donk en de Gampel, twee waterlopen die aangesloten waren op de rivier de Aa of Weerijs. Zeker al vóór 1344 verbond een brug de Haagdijk met Breda, de zogenaamde Tolbrug. Er kwam later, maar onbekend wanneer, ook een brug over de Donk naar Princenhage. De kerk van Princenhage lag ongeveer 2,5 km verderop. In de pauselijke bul voor de kapel Markendaal uit 1419 is te lezen dat het voor de bewoners van de Haagdijk een verre tocht was om de kerk van Princenhage te bereiken en zeker in de winter een zware last. De bewoners wilden daarom graag alle kerkelijke sacramenten in de kapel van Markendaal

ontvangen. Zeker in de winter overstroonden de rivieren de Mark en de Aa grote stukken grond rond het laaggelegen Breda. De bevolking van de Haagdijk bestond uit eenvoudige ambachtslieden. In de bewaarde cijnsregisters zijn geen namen terug te vinden van Bredase patriciaatfamilies of van hoge geestelijken.¹³

De bewoners voelden zich zeker meer Bredanaar dan inwoner van Princenhage. Bij de landelijke parochie van Princenhage voelden ze zich niet thuis. Tussen de regels van de akte uit 1419 is daar te lezen dat de pastoor van Princenhage zich weinig liet zien aan de Haagdijk. Het is veelbetekenend dat Anselmus Fabri consequent 'de Breda' achter zijn naam liet zetten. Hij probeerde het stadsbestuur van Breda in zijn gasthuis zoveel mogelijk invloed te geven. Overigens werd pas in het begin van de zestiende eeuw de Haagdijk door de uitbreiding van de wallen bij de stad getrokken. In 1583 veranderde de status van hun kapel in die van parochiekerk.

Notaris

Over zijn opvoeding en onderwijs in Breda zwijgen de bronnen. Toen hij in 1402 zijn loopbaan in Rome begon, beheerste hij in ieder geval uitstekend het Latijn en was goed thuis in kerkelijke juridische documenten. Hij trad in dat jaar op als openbaar notaris en notarissen beschikten over de genoemde kwalificaties.¹⁴ Hij moet het notarisambt al hebben verworven vóór zijn aankomst in Rome.

De jonge Anselm Smits bezocht waarschijnlijk de Latijnse school te Breda. Deze school viel onder het kapittel en een speciale kanunnik, de scholaster, was belast met de zorg voor het onderwijs.¹⁵ In 1395 oefende Wilhelmus Sterken alias Fortis deze functie uit. Opvallend is het dat de Bredase school in deze periode meer leerlingen begon af te leveren die carrière maakten in een kennis gerelateerd beroep. Twee leerlingen brachten het in de eerste helft van de vijftiende eeuw tot hoogleraar in Leuven.¹⁶ Als een jongen uit een eenvoudige buurt paste Anselmus niet goed in het profiel van de Latijnse school. Het kwam echter voor dat jongens met een goede zangstem op de Latijnse school werden aangenomen om als choraal in de kerk te zingen. Als hun stem brak en na het afronden van de school konden ze een studiebeurs krijgen en daarmee een hogere religieuze opleiding bekostigen en een geestelijke wijding ontvangen.¹⁷ Deze weg is voor Anselmus Fabri helemaal niet ondenkbaar. Zeker is dat hij later een zwak hield voor muziek. Een van zijn eerste daden na zijn benoeming tot deken in Antwerpen was het benoemen van een cantor en daarna maakte hij zich sterk voor het oprichten van een professioneel kerkkoor in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk.¹⁸ Dit ondanks sterke tegenwerking van de gewone kapelaans, die hun inkomsten hiermee zagen teruglopen. Later schonk hij in Rome extra veel geld voor de aanschaf van een nieuw orgel in de kerk van Santa Maria dell'Anima.¹⁹

Na de Latijnse school moet hij een geestelijke wijding hebben ontvangen. Onbekend is echter welke. De pauselijke bronnen duiden hem in het begin neutraal aan als clericus. Dit kan betekenen dat hij subdiaken, diaken of priester was. In 1408 was hij in ieder geval nog geen priester, want hij had alleen een lagere wijding: diaken of subdiaken.²⁰ De paus droeg hem twee maal voor om pastoor te worden. Formeel gezien was een priesterwijding hiervoor noodzakelijk, maar curialen konden hiervoor

een dispensatie krijgen van de paus. Ze gingen het pastoraat toch niet zelf uitoefenen en huurden een plaatsvervanger in.²¹ Pas in 1418 werd hij voor het eerst aangeduid met de titel van priester.²² Hoe lang geleden hij de priesterwijding had ontvangen weten we niet precies.

Op de Latijnse school verbleven leerlingen tussen de leeftijd van acht en zestien jaar oud. Rond 1395 rondde hij de Latijnse school af. Fabri gebruikte de zes daarop volgende jaren om geestelijke te worden met een wijdingsgraad en zich te bekwamen in het notarisvak.

In de veertiende eeuw drong in alle Brabantse steden de publieke notaris door als opsteller van documenten met bewijskracht.²³ In onze streken ontwikkelde het notarisambt zich vanaf het eind van de dertiende eeuw uit de klerken die verbonden waren aan de kerkelijke rechtbank van de officiaal. Deze officiaalklerken werkten alleen voor de officiaal. Na 1274 hebben deze klerken zich ontwikkeld tot publieke notarissen. Het eerst zien we deze publieke notarissen in Luik en Maastricht, waar ze werkten voor de grote kapittels en abdijen. Vanaf 1300 vestigden zich notarissen in de Brabantse steden, in Den Bosch aantoonbaar vanaf 1327.

Volgens het canonieke recht bezaten notarissen bevoegdheden in zaken die geestelijken betroffen (bijvoorbeeld beneficiërs en tienden), personen die onder de bescherming van de kerk vielen (armen, reizigers) of geestelijke zaken (bijvoorbeeld testamenten en huwelijken).

Een kandidaat-notaris moest eerst de Latijnse school bezoeken. Daarna ging hij drie jaar in de leer bij een andere notaris. In ruil voor kost en inwoning moest de kandidaat dan allerlei schrijfwerkzaamheden doen. Er waren diverse hand- en formulierboeken beschikbaar om juridische termen en constructies te leren.

Na een geslaagde leerperiode kon de kandidaat-notaris een verzoek indienen bij een vertegenwoordiger van de keizer of de paus voor een officiële benoeming. Deze vertegenwoordiger nam de kandidaat een examen af en bekeek of de persoon een goede naam had en of er geen juridische beletselen bestonden. Haalde de kandidaat het examen, dan diende hij nog een eed af te leggen op het Evangelie. Na deze eedaflegging volgde de bekleding met het ambt, gesymboliseerd door het overhandigen van een ganzenveer en een inktpot. Vanaf nu mocht de notaris zijn eigen teken, het signet, gebruiken onder zijn oorkonden en daarmee de echtheid borgen.

Bij het onderzoek voor het notariaat in Den Bosch bleek dat eigenlijk alle notarissen geestelijken waren. Officieel was het priesters niet toegestaan om het notarisvak uit te oefenen, maar in Den Bosch was 30% aantoonbaar priester.²⁴ De rest noemde zich in de akten neutraal 'clericus', maar was in de praktijk meestal priester. Tot circa 1500 bleef het notariaat in feite een kerkelijk ambt, zodat de notaris niet alleen bij de uitoefening van zijn ambt, maar tevens als persoon aan de geestelijke jurisdictie was onderworpen.

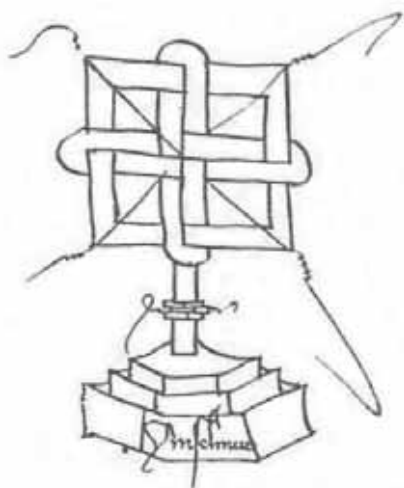
In Breda is het notariaat later in de bronnen terug te vinden dan in Den Bosch. De eerste genoteerde Bredase notaris was Radulphus Rivo van Breda in 1366.²⁵ Zeven jaar later in 1373 werkte een Johannes uit Aerle in Breda als notaris.²⁶ Tenslotte kan nog de geestelijke Christianus Bont worden genoemd, die in het jaar 1395 het testament opstelde van Elisabeth Sterke.²⁷ De notarissen De Rivo en Bont hebben later carrière gemaakt. Radulphus de Rivo ontving een benoeming als deken

van Tongeren en de Keulse universiteit koos hem in 1397 tot rector. Notaris Bont behaalde een academische titel en werd deken van het kapittel verbonden aan de Gummaruskerk van Lier. Er leefden juist in deze periode te Breda goede leermeesters en succesvolle rolmodellen, die lieten zien dat het notarisambt een opstapje vormde naar een glanzende loopbaan. Ook buiten Breda maakten notarissen in deze periode carrière. Een voorbeeld hiervan is de secretaris van de hertog van Brabant, Emond de Dwynter. Hij werd geboren in Grave en in 1411 aangeduid als notaris. Het jaar daarna benoemde hertog Antoon hem in de kanselarij als zijn secretaris, welke functie hij behield tot aan zijn dood in 1449. Hij en Fabri zullen tijdens het concilie van Constanz samen de Brabantse belangen behartigen.²⁸

De eerste en enige bewaarde notarisakte van Anselmus Fabri dateert van 2 oktober 1402.²⁹ In de akte bevestigde hij als notaris dat Friedrich von Zollern de functie van abt kreeg van het klooster Reichenau na het overlijden van Werner von Rosenegg. De paus bekrachtigde deze benoeming. De monniken van Reichenau hadden eerder Friedrich gekozen tot hun abt. In de akte werd niet vermeld dat het klooster ernstig in verval was en dat er nog maar twee geprofeste monniken in het klooster leefden. Fabri stelde de akte op in Rome nabij de St. Pieter.

Onderaan deze akte staat zijn notarisonderschrift, samen met het signet de verplichte echtheidskenmerken. In dit onderschrift staat zijn naam en dat hij een geestelijke is uit het bisdom Luik (onder welk diocees Breda in deze periode viel). Verder is uit de frase *publicus apostolica auctoritate notarius* op te maken dat hij zijn aanstelling tot openbaar notaris ontvangen had namens de paus.

Links naast het onderschrift tekende hij zijn eigen notarissignet. Dit signet had verschillende benamingen: notaristeken, handgemaal, *signetum publicum*, notarismerk. Iedere notaris ontwikkelde een eigen uniek signet. De notaris diende het zelf met veer en inkt aan te brengen op de akte. Tijdens hun opleiding oefenden de kandidaten op een eigen teken. Het teken bleef bij de notaris gedurende zijn verdere loopbaan. Het signet van Fabri heeft een kruisvorm, een model dat vooral populair was in

1. Notaristeken van Anselmus Fabri van Breda.

het bisdom Luik.³⁰ Het signet voldeed aan de vormkenmerken die eraan werden gesteld. Het signet had de volgende onderdelen: een signetvoet, die bestond uit één of meer treden. Hierop stond de signethals: een paal die in het midden wordt onderbroken door een uitstulping (Duits: *Wulst*). Deze paal droeg de signetkop. De kop heeft vaak de vorm van een kelk of reliekhouder, maar in Luik werd dus vaak voor een kruis gekozen. Dit kruis stond symbool voor de verlossing van de mensen. Veel notarissen schreven net zoals Fabri hun naam in de signetvoet.

Het notarisambt was maar een kleine bijbaan voor een geestelijke. Om een volwaardig inkomen te hebben, dienden er beneficies te worden verworven, die een extra inkomen gaven. In een periode dat vele geestelijke wijdingen ontvingen, was het een uitdaging om voldoende beneficies te bemachtigen. Voor een geestelijke van bescheiden burgerlijke afkomst waren de mogelijkheden beperkt. De kathedrale kapitels waren het exclusieve terrein van de adel en enkele universitair geschoolde geestelijken. De lokale kapitels, zoals dat van Breda, betrokken hun kanunniken uit de rijen van schepenfamilies en lagere adel. Deze kanunniken monopoliseerden daarnaast de pastoorsbenoeringen. Voor geestelijken uit bescheiden families bleef er vaak niet veel meer over dan invallen voor afwezige kanunniken, pastoors. Als alternatief probeerden geestelijken uit gewone families kapelanieën te verwerven. Ze lazen dan wekelijks een aantal missen aan een nevenaltaar in de kerk. In de literatuur werd voor deze groep zelfs gesproken over een 'proletariaat van geestelijken'.³¹ Anselmus Fabri wilde duidelijk meer dan invallen voor een afwezige kanunnik of pastoor en hij richtte zijn pijlen op het uitdijende bestuursapparaat van de pausen in Rome. Zijn notarisopleiding kwam hem hierbij goed van pas. Aan het eind van zijn loopbaan kreeg hij zelfs toegang tot de allerhoogste posities in het kerkelijke apparaat.

Een carrière aan de curie

Situatie in Rome rond 1400

Toen Fabri rond 1402 in Rome arriveerde, was de stad net weer iets aan het opkrabbelen. Grote delen van de stad lagen er nog steeds verlaten en tussen de ruïnes graasden geiten. Volgens sommige schattingen woonden er in die tijd 25.000 mensen in Rome.³² De grootste oorzaak van dit verval was de verplaatsing van de zetel van de paus naar Avignon in het jaar 1309. Vanaf 1378 kende Rome met Urbanus VI weer een eigen paus. Deze paus te Rome ontving in ieder geval steun uit de landen die onder het Duitse keizerrijk vielen, waartoe het hertogdom Brabant behoorde. Maar vrijwel direct na deze terugkomst brak het Westers Schisma uit en verbleef er een concurrerende paus te Avignon. Deze paus kreeg zijn steun natuurlijk uit de Franstalige gebieden, maar deels ook uit het graafschap Vlaanderen. Het concilie van Pisa (1409) probeerde een einde te maken aan dit schisma en koos een nieuwe paus. De andere twee pausen wilden hierna echter niet opstappen en er waren nu drie pausen in plaats van de beoogde ene paus. Het schisma bleef bestaan tot 1417. Pas met de verkiezing tijdens het concilie van Constanz van paus Martinus V kwam er weer één paus. Het duurde nog vier jaar voordat deze paus zich definitief in Rome vestigde. Hij startte een groot programma voor de herbevolking en herbouw van

Rome. Rome moest voortdurend nieuwe mensen van buiten aantrekken, want de stad steunde te veel op de aanwezige geestelijkheid die veel te weinig kinderen voortbracht en daarnaast bedreigden epidemieën en ziektes voortdurend de stad en zijn bevolking.

Aangelokt door belastingvrijstellingen trokken grote groepen ambachtslieden naar Rome vanuit Duits- en Nederlandstalige gebieden. De grootste groep waren de schoenmakers, gevolgd door bakkers, goudsmiden, schilders en later ook drukkers. In 1395 woonde zelfs een Johannes uit Breda, een klusjesman, te Rome. Hij sloot vriendschap met een Adam van Brussel, een wapenknecht van de paus.³³

In de periode dat de pausen in Avignon zetelden, namen ze relatief weinig geestelijken afkomstig uit onze landen in de curie op. Nadat paus Urbanus VI zich in 1378 in Rome vestigde begon hij steeds meer geestelijken aan te trekken uit Duitsland en de Nederlanden. Zij hadden als voordeel dat ze buiten de strijd stonden tussen de twee Italiaanse facties van de Colonna en de Orsini. Ze stonden bekend als relatief eerlijk en betrouwbaar. Van de latere paus Nicolaas V (1447-1458) is de volgende uitspraak bekend: 'De Duitser is tevreden met iedere functie die hem wordt toegewezen. Zolang hij gewoon kan leven heeft hij geen behoefte om hoger te klimmen en zelfs als hij een lage positie krijgt is hij betrouwbaar als goud'. De Italianen maakten geen onderscheid tussen Duitsers en Nederlanders. Veel Duitse curialen kwamen uit het Rijnland en het taalverschil met de Hollanders, Brabanders en Vlamingen was nog minder groot.³⁴

Het bestuursapparaat van de paus, de curie, vertoonde bovendien een snelle groei. De pausen te Rome misten door het schisma inkomsten uit Frankrijk en Vlaanderen. Bovendien waren door de factiestrijd in Italië tussen concurrerende families de inkomsten uit de pauselijke staat teruggelopen. Alternatieve inkomsten moesten dus aangeboord worden. Een gericht personeelsweringsbeleid voorzag de pausen van verse en deskundige nieuwe medewerkers. De pausen zetten deze nieuwe medewerkers vooral in bij het controleren van de verleende beneficië. Een beneficië bevatte zowel de geestelijke functie (zielzorg, koordienst, missen lezen) als de inkomstenkant die prebende of prove heette. Eerst bemoeide de paus zich alleen met de bisschopsbenoeringen, maar vanaf de veertiende eeuw kwamen alle benoeringen binnen het vizier van de paus. Deze ontwikkelde hiervoor de ideologie van de *plenitudo potestas* (de volheid van de macht). De paus had als plaatsvervanger van Christus op aarde het recht om alle geestelijke zaken te regelen.³⁵ Uit heel Europa ontving de paus verzoekschriften (supplieken). In veel van deze supplieken verzocht een aanvrager aan de paus om een bepaald beneficië te verkrijgen. In de curie waren steeds meer kundige personen nodig om deze snel stijgende stroom van supplieken af te handelen. Rond 1470 waren er alleen al 200 medewerkers aan de curie nodig voor het afhandelen van de supplieken.³⁶ Tijdens het pausschap van Martinus de V (1417-1431) kwamen er in totaal 100.000 supplieken binnen, dus ongeveer 7.500 per jaar.³⁷ De gemiddelde doorlooptijd bedroeg drie maanden.

Kreeg de aanvrager van een beneficië zijn benoeming, wat ongeveer in 5% van de gevallen lukte, dan had de paus recht op de helft van de inkomsten van het eerste jaar. Dit waren de zogenaamde annaatgelden. Bovendien moest de aanvrager alle kosten van de curie betalen in ruil voor de begeerde pauselijke bul.

De aflatenverlening vormde een tweede belangrijke inkomstenbron voor de pausen.

Na 1450 ging de curie zelf voor de paus een belangrijke inkomstenbron vormen. Steeds meer curieambten gingen in de verkoop.

De pauselijke curie was het grootste en meest professionele bestuursapparaat van middeleeuws Europa. De curie telde zo'n 2000 medewerkers. Ongeveer 600 curialen waren direct verbonden aan de curie, de overige medewerkers traden in dienst van de kardinalen. In dit complexe en hoog georganiseerde apparaat ging Fabri meedraaien.

Procedures binnen de curie

Om een beneficie te verkrijgen stelde de aanvrager een suppliek of verzoekschrift op dat voldeed aan de eisen van de curie. Hiervoor waren formulierboeken beschikbaar. Een notaris kon hierbij behulpzaam zijn. Dit suppliek bood de aanvrager aan te Rome. Men kon dit zelf doen, maar meestal huurde de aanvrager een procurator in die het hele proces in de curie in de gaten hield en de nodige betalingen deed. Eerst werd het verzoekschrift aangeboden aan de *signatura* voor behandeling door de referendarissen. Zij bekeken of het verzoekschrift voldeed aan de vorm- en inhoudelijke vereisten. Waren deze vereisten aanwezig dan gaven de referendarissen de suppliek met een positief advies door aan de paus, die dan met de frase *fiat ut petitur* (laat het gebeuren zoals het gevraagd wordt) aangaf dat de suppliek door kon voor verdere afhandeling. De datarius plaatste vervolgens de datum op de suppliek die dan werd ingeschreven in het suppliekenregister.

In een verzegelde zak kwamen vervolgens de goedgekeurde supplieken terecht bij de kanselarij. Een abbreviator kreeg als taak om een minuut (concept) te maken, dit in overleg met de indiener of diens procurator. Nadat de abbreviator betaald was, kon de tekst door naar de schrijver of scriptor die een nette versie op perkament schreef.

Binnen de kanselarij volgden nog een aantal stappen:

- Bepaling van de kosten van de oorkonde door de *rescribendarius* samen met de *computator*
- Controle van de oorkonde door de *vicecancellarius* samen met de *abbreviatores de parco maiore*. Dat waren de meest ervaren abbreviatoren, van wie er in de tijd van Fabri twaalf waren. Zij vergeleken de tekst met het concept. Eén abbreviator moest de tekst voorlezen, één abbreviator volgde de tekst in de originele suppliek en de anderen luisterden. Als er geen bezwaren waren tekende de verantwoordelijke abbreviator de akte af door midden onderaan de akte zijn naam te schrijven.
- De *vicecancellarius* controleerde de akte nog eens en zette er zijn initialen op.
- De uitgeschreven akten gingen door naar het bureau van het zegel (*bullaria*). Een *taxator* bepaalde de bullentaks, een voorname inkomstenbron van de paus. Deze belasting werd geheven door de Camera Apostolica, het centrale bestuursorgaan van de paus voor zijn financiën. Na betaling werd het loden zegel aan de akte bevestigd om er een officiële pauselijke bul van te maken.
- Scriptor schreven een kopie in de zogenoemde Lateraanse registers van de tekst.

Mocht de bul ooit kwijtraken, dan kon er nog een kopie worden vervaardigd.

- Na het betalen van de abbreviatorbelasting en de kosten van de schrijver kon de indiener de bul mee naar huis nemen. Vaak echter ging deze betaling indirect en via een bankier. Deze betaalde alle verschuldigde kosten en belastingen en kreeg in ruil de originele bul. Hij zorgde daarna voor overbrenging van de akte naar de plaats van bestemming. De cliënt kon de akte bij het bankfiliaal ophalen na betaling van alle verschuldigde kosten.

Ging de benoeming echt door dan inde de Camera Apostolica de annaatgelden. Deze bestonden uit de helft van de inkomsten van het eerste jaar. De benoemingsbullen vermeldden daarom bijna altijd de geschatte jaarlijkse inkomsten van een beneficie.

Voor een overzicht van procedures rondom het aanmaken van pauselijke akten is de studie over de stichtingsbul uit 1425 van de Leuvense universiteit een goede basis. Deze is extra interessant omdat Anselmus Fabri actief betrokken was bij de oprichting van deze eerste universiteit in de Nederlanden.³⁸

De aankomst van Fabri in Rome

Vanaf het begin van het jaar 1402 werkte Anselmus Fabri aantoonbaar in de pauselijke curie te Rome. Zijn komst paste in de groeiende stroom van nieuwe curieme-dewerkers uit het Rijnland en de Nederlanden. In de periode van 1309 tot 1376, toen de pausen in Avignon zetelden, kwam slechts 3% van de medewerkers uit het Duitse keizerrijk.³⁹ Na de verkiezing van de Romeinse paus Urbanus VI kregen kandidaten uit het keizerrijk meer kansen. Urbanus VI nam al minstens 106 personen uit het Duitse rijk op in de curie, zijn opvolgers Bonifatius IX (1389-1404) had er al 413 in dienst, onder wie dus Fabri.⁴⁰ Bonifatius wierf vooral curialen uit de bisdommen Utrecht, Keulen en Mainz met ieder dan meer dan twintig curialen.

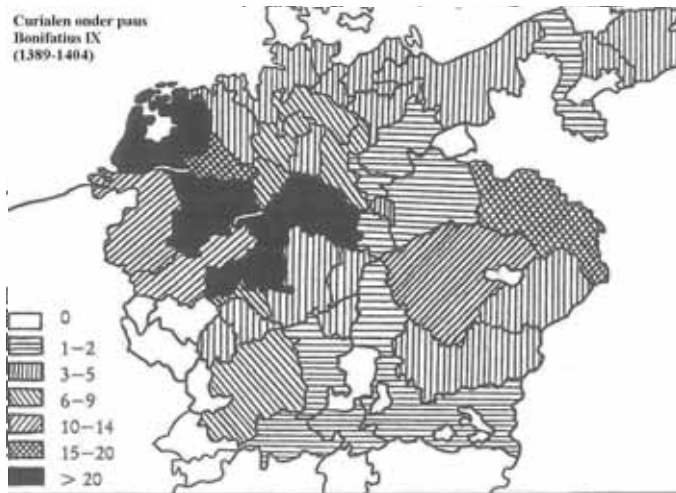
Uit het bisdom Luik, waartoe Breda kerkelijk behoorde in deze periode, kwamen slechts tien tot veertien curialen. De curie bleef hierna groeien en onder het hele pausschap van Eugenius IV (1431-1447) waren er 1170 'Duitse' curialen in Rome.

Hoe Fabri precies in deze aanzwellende stroom terecht kwam is niet gedocumenteerd. Het zou kunnen zijn dat een abdijs hem met zijn notarisachtergrond naar Rome stuurde om als hun procurator op te treden. Kloosters als de Sint Michelsabdijs bij Antwerpen, de Sint Nikolaasabdijs van Veurne of de cisterciënzerabdijs van Sint Bernardus aan de Schelde onderhielden directe banden met Rome. Het is traceerbaar dat ze later Fabri regelmatig inhuurden om in Rome hun zaken te regelen.⁴¹ Dit patroon kwam in Rome geregeld voor: een procurator die opdrachten uitvoerde voor personen of organisaties uit zijn geboortestreek en daarna in Rome bleef hangen.⁴² De procuratoren maakten in de praktijk al deel uit van de curie en de overstap naar een positie in de eigenlijke curie was niet groot.

Mogelijk stuurde het Bredase kapittel hem op pad met als opdracht in Rome zaken te regelen voor de bouw van de nieuwe gotische kerk. Rond 1400 begon de

bouw van het koor van de Grote Kerk te Breda.⁴³

Misschien was hij een gelukzoeker en een beetje een avonturier. In 1511 trok Cornelius de Fine, afkomstig uit Bergen Zoom, zonder iemand iets te zeggen vanuit zijn studieplaats Leuven naar Rome. Daar trad hij in dienst bij enkele hoge curieambten.⁴⁴

2. Regionale herkomst curialen onder paus Bonifatius IX (1389-1404).

Met zijn leeftijd van circa 23 jaar bij de aanvang van zijn loopbaan paste Fabri goed in het algemene beeld. De meeste curialen waren tussen de 20 en 26 jaar oud bij het begin van hun loopbaan.⁴⁵ Om in de curie te beginnen als scriptor moest de kandidaat minimaal 18 jaar oud zijn en geestelijke. Aan deze eisen voldeed hij in 1402. Voor de benoeming in een pastoraalbeneficie, waaraan zielzorg verbonden was, diende de kandidaat 25 jaar oud te zijn. Voor alle andere beneficies volstond de leeftijd van 22 jaar.⁴⁶

De eerste trede op de curialenladder: scriptor

Na misschien een kleine invalbaan bij de datarius kon Fabri beginnen aan zijn eerste vaste curiebaan, namelijk die van schrijver in de pauselijke kanselarij (*scriptor*). Paus Bonifatius IX schoof hem, aangeduid met die functie, op 7 juli 1402 naar voren als de nieuwe rector van de kerk van de Heilige Laurentius in het Ginneken bij Breda.⁴⁷ De akte omschreef zijn functie binnen de curie als: *in registro nostro litterarum apostolicarum scribendo aliquamdiu fideliter laboravit*.

Hij schreef dus al enige tijd afschriften van pauselijke bullen over in het kanselarijregister. Hiermee behoorde hij tot de groep van kanselarijsschrijvers. De normale schrijvers hadden tot taak de bullen in het net op perkament te schrijven. Dit klinkt als een simpele baan, maar hun prestige (en inkomen) was aanvankelijk hoger dan dat van de abbreviatoren. De schrijvers kwamen namelijk voort uit het notariaat en hadden een monopolie op het schrijven van de officiële pauselijke bullen. Het aantal

schrijvers lag ongeveer op 100. Onder paus Martinus V (1417-1431) kwam ca. 20% van de schrijvers uit het Duitse Rijk. Het beroep stond bekend als financieel aantrekkelijk door de hoge vergoedingen die de aanvragers betaalden voor het vervaardigen van de netschriften. In 1427 was het ambt al zo geliefd dat nieuwe schrijvers 700 ducaten moesten betalen, het equivalent van 1190 Rijnse guldens.⁴⁸ Daarnaast bestond de mogelijkheid het schrijversinkomen aan te vullen met inkomsten uit beneficies en neventaken, zoals procurator.

Anselmus Fabri probeerde aan het begin van zijn curieloopbaan voor zichzelf via de paus een profijtelijke benoeming te regelen in het Ginneken, zodat hij niet langer gehinderd door financiële zorgen zijn curievak kon beoefenen.

Anselmus Fabri maakte deel uit van een apart bureau binnen de schrijvers, het bureau waar de pauselijke bullen overgeschreven werden in de registers. Bij rechtzaken of als het origineel verloren ging kon toch op deze kopieën worden teruggevalen. Meestal werkten acht personen in dit speciale bureau. Fabri begon dus helemaal onderaan de trap. Hij is het enige voorbeeld van een *scriptor* die een zo succesvolle carrière gemaakt heeft te Rome.⁴⁹

Bij aanvang van de functie diende de *scriptor* een eed af te leggen, na eerst een examen gedaan te hebben. Beginnende medewerkers van de curie vielen terug op een handboek over alle kanselarijprocedures dat Dietrich von Nieheim in 1380 schreef met de titel *Liber cancellariæ apostolicæ*. Dit handboek bleef tot diep in de zestiende eeuw de basis voor de administratieve processen binnen de pauselijke kanselarij. Met zijn notarisachtergrond moet Fabri weinig moeite gehad hebben met het examen. De benoeming geschiedde voor het leven en na het stoppen met de functie mocht de schrijver zijn titel blijven gebruiken.⁵⁰ Toen Fabri in 1412 in Bologna ging studeren noemde hij zich nog steeds *scriptor*, hoewel hij het werk zelf feitelijk niet meer uitvoerde.⁵¹ De schrijvers hadden geen kantoor, maar werkten vanuit huis.

De tweede trede op de curialenladder: abbreviator

Na de functie van kanselarij-schrijver maakte hij een overstap naar de functie van abbreviator. De abbreviator bereidde als medewerker van de kanselarij de concepten of minuten van de akten voor, opdat de schrijvers ze tot een netexemplaar konden uitwerken.

Een pauselijke akte van 11 december 1403 duidde hem aan als abbreviator, maar hij bleef zoals al gezegd tevens *scriptor*.⁵² Deze combinatie was zeer gebruikelijk. Bijna alle abbreviatoren bezaten de functie van *scriptor*. Voor het pausschap van Bonifatius IX (1389-1404) zijn de namen van 77 abbreviatoren uit het Duitse Rijk bewaard gebleven, van wie er 48 *scriptores* waren.⁵³ De abbreviatoren vormden een zeer grote groep. Tussen 1435 en 1446 werkten er ongeveer 600 abbreviatoren aan de curie, waarvan een vijfde deel uit het Duitse keizerrijk kwam.

Binnen de groep van abbreviatoren ontstond vanaf het schisma meer differentiatie. Vanaf paus Urbanus VI (1378-1389) controleerde een groep van speciale abbreviatoren namens de vice-kanselier de uitgaande pauselijke bullen. Hun signaturen zijn bij de aktes te vinden om te laten zien dat de controle had plaats gevonden. Pauselijke bronnen duiden deze groep aan als: *abbreviatores assistentes vicecancellario in expeditione*

litterarum apostolicarum in cancellaria. Deze groep werd later steeds vaker aangeduid met de term *parcus* en telde ongeveer 25 leden. De door planken afgescheiden kleine ruimte binnen de kanselarij waar de controles op de bullen werden uitgevoerd gaf zijn naam aan deze groep. Paus Martinus V splitste de groep weer op in de *parcus minor* voor de controle op eenvoudige stukken, en de *parcus maior* voor de moeilijke stukken. De *parcus maior* telde tien tot twaalf leden.

De titel van abbreviator mochten ze het hele leven blijven voeren en er zijn geen gevallen bekend van ambtuitzetting.⁵⁴ De inkomsten van de abbreviatoren lagen lager dan die van de schrijvers. Een groot deel van de benoemde abbreviatoren, waaronder zeker niet Fabri, oefende bovendien de daarbij horende taken niet uit. Voor hen gold de benoeming met de titel als voldoende. De aantrekkelijkheid van de functie lag in het verwerven van beneficijs via de paus. Als abbreviator (en als schrijver) hadden ze automatisch het statuut van *familiares pape*, waardoor ze voorrang hadden bij benoemingen. Het betekende niet dat ze een persoonlijke band met de paus hadden. Na 1435 zouden de pausen proberen dit ambt, net als dat van de *scriptor*, verkoopbaar te maken.

Anselmus Fabri behoorde al snel tot de *parcus*. Op pauselijke bullen uit het jaar 1408 staat zijn merkteken als een van de *abbreviatores assistentes*.⁵⁵ Het moet een spannende tijd geweest zijn voor Fabri, omdat in de groep van curialen uit de Nederlanden en het Rijnland een breuk optrad. Een deel van de kardinalen, gesteund door de Franse koning en een aantal universiteiten, wilde een einde maken aan het schisma. De kardinaal van Kamerijk, Pierre d'Ailly, eerst nog verbonden aan de universiteit van Parijs, was één van de drijvende krachten achter het concilie. Vanaf maart 1409 kwam er in Pisa een concilie bijeen en in juni koos het concilie de Italiaanse kardinaal Petrus Philarghi tot paus. Hij nam de naam aan van Alexander V. Een deel van de curialen ging over naar de door het concilie van Pisa gekozen paus Alexander V, andere curialen bleven trouw aan Gregorius XII. Het kiezen van partij gebeurde door de een sneller dan de ander. Dietrich von Nieheim verliet paus Gregorius al in mei 1408. Fabri koos pas tussen augustus 1408 en maart 1409 partij. Net als medecurial Hermann Dwegg koos hij voor de nieuwe Pisa-paus Alexander. Deze paus kreeg de actieve steun van de Bourgondische hertogen.⁵⁶ Een kleine groep curialen, waaronder de uit Düsseldorf afkomstige Johannes von Pempelvoirde, bleef aan de kant van Gregorius XII tot juli 1415. Het moet een heftige tijd geweest zijn. De curiaal Pempelvoirde bijvoorbeeld verloor zijn huis in Rome en verschillende beneficijs in Duitsland.⁵⁷ Deze beneficijs vielen toe aan curialen van de Alexanderpartij. In 1417 kwam aan deze partijstrijd definitief een einde, toen het concilie van Constanz Martinus V tot paus koos. Hiermee kwam het Westers Schisma ten einde. Martinus V nam al het personeel van de andere twee pausen over. Pempelvoirde kon zijn vak van schrijver en abbreviator weer gewoon gaan uitvoeren. De groep van curieprelaten uit onze streken was na acht jaar weer verenigd.

Fabri zou tot aan zijn dood blijven functioneren als een van de *abbreviatores assistentes* in dienst van Pisa-paus Alexander V en later van zijn opvolgers Johannes XXIII, Martinus V, Eugenius IV en Nicolaas V. De Pisa-paus Johannes XXIII is als tegenpaus nooit algemeen geaccepteerd geweest. In 1958 nam Angelo Giuseppe Roncalli opnieuw de naam aan van Johannes XXIII, waardoor er twee pausen zijn met precies

dezelfde naam.⁵⁸ Tijdens het bewind van paus Martinus (nov. 1417 - nov. 1431) was zijn merkteken als abbreviator ieder jaar op de akten terug te vinden, behalve in het vierde pausjaar (nov. 1420 - nov.1421). Aan het eind van zijn loopbaan trad Fabri vooral op als abbreviator bij pauselijke zaken in relatie tot Engeland.⁵⁹ Hij bleef tot op hoge leeftijd actief binnen de curie, zeker tot een jaar voor zijn dood.

De derde carrièrestap: *corrector litterarum apostolicarum*

De corrector van de pauselijke brieven was het hoofd van de *parcus maior*, dus van de belangrijkste abbreviatoren binnen de curie. Na 1370 had deze functie duidelijk aan gewicht gewonnen en de functie van corrector groeide uit tot de plaatsvervanger van de vice-kanselier als hoofd van de kanselarij. De corrector vormde met de vice-kanselier en de *abbreviatores assistentes* de *presidentia* van de kanselarij en stond duidelijk boven de abbreviatoren.⁶⁰

Anselmus Fabri, doctor in het kerkelijke recht, legde op maandag 2 december 1426 de eed af van corrector van de pauselijke brieven⁶¹. Hij zou deze functie behouden tot aan zijn dood in 1449. Na zijn overlijden volgde een zekere Johannes de Reate, die net als Fabri een lange curieloopbaan doorlopen had als abbreviator en protonotaris, hem op als corrector.⁶²

Johannes de Rode volgde hem in 1452 weer op en behield de functie tot 1477. De Rode was net zoals Fabri *abbreviator assistens* geweest en uit Bremen afkomstig.⁶³

In de vijftiende eeuw groeide het gezag van de corrector verder doordat hij sommige pauselijke brieven direct behandelde en afwerkte. Dit noemde men *per viam correctoris*.⁶⁴ Hierdoor ontweken aanvragers de hele bureaucratie van de kanselarij.

De corrector had altijd een hoge positie binnen de curie. Bij plechtigheden zat hij direct achter de kardinalen.⁶⁵ Als het pauselijke hof rondtrok, niet onbelangrijk want het hof reisde in de beginjaren regelmatig rond in Italië, had de corrector recht op één lastdier met voeder en een eigen woning.

De vierde trede op de curiale ladder: referendarius

De *referendarii* hadden een hoge status aan de curie, alleen al door hun directe toegang tot de paus. Deze functionarissen behandelden alle binnenkomende supplieken en ze beoordeelden de rechtmatigheid van de aanspraken.⁶⁶ Viel hun oordeel positief uit dan ging het verzoekschrift door naar de paus. Was hun oordeel negatief dan ontving de aanvrager een afwijzing. Iedereen wist dat in de praktijk de referendarissen over de supplieken beslisten, hoewel de paus in theorie het laatste woord had.

De referendarissen dienden over een grondige kennis van het canonieke recht te beschikken. Vanaf paus Alexander V (1409-1410) beschikten alle referendarissen over de titel van doctor in het kerkelijke recht (*doctor decretorum*). Velen van hen zouden later carrière maken aan het pauselijke hof, bijvoorbeeld als nuntii of bij diplomatieke missies. Hun prestige berustte daarbij nadrukkelijk op hun persoonlijke vertrouwensband met de paus en de aanstelling in dit ambt was beperkt tot de duur van het pauschap. De aanstelling geschiedde ook mondeling, weer een teken van de persoonlijke vertrouwensband. Nieuw gekozen pausen konden de referendarissen van hun voorganger overnemen, maar dat gebeurde meestal niet. Referendaris Hermann Dwerg,

een man waarmee Fabri in Rome een goede relatie onderhield, lukte het als uitzondering twee pausen te dienen: Johannes de XXIII en Martinus V.

Volgens een hervormingsbesluit uit het begin van de vijftiende eeuw beschikte de paus over een groep van tussen de acht en twaalf referendarissen.⁶⁷ Het aantal referendarissen wisselde echter sterk per paus. Paus Martinus V beschikte over maar liefst 75 van deze functionarissen, maar die moest dan ook na het einde van het schisma drie verschillende curies integreren. Onder zijn opvolger Eugenius IV, die Fabri aanstelde in deze functie, liep hun aantal tot 22 terug. De meesten van hen kwamen uit Italië, gevolgd door Fransen en personen uit het Duitse rijk.

In de bronnen duikt Anselmus Fabri voor het eerst op met de titel van referendarius op 13 februari 1432.⁶⁸ Hij voldeed met zijn academische titel van doctor in het canonieke recht aan de opleidingseis voor deze functie. Het is zelfs meer dan waarschijnlijk dat hij tussen 1412 en 1415 in Bologna kerkelijk recht ging studeren met het oog op deze nieuwe carrièrestap.⁶⁹ Al eerder had hij van paus Gregorius XII toestemming gekregen om civiel recht te gaan studeren. Of en waar hij dit ging studeren is niet duidelijk geworden.⁷⁰ De beweegredenen om deze rechtenstudie aan te vangen waren eerder negatief: 'zijn' paus Gregorius XII kreeg steeds minder aanhang en de curie kromp in. Met een studie civiel recht kreeg hij mogelijkheden voor andere typen van functies buiten de curie, zoals bijvoorbeeld in de kanselarij van de Brabantse hertogen. Na het concilie van Pisa was deze overstap naar de wereld van de vorsten niet meer nodig.

In Bologna sloot hij zich aan bij de vereniging van Duitse studenten en betaalde daar zelfs mee aan het opknappen van een altaar in de kerk van San Frediano. De titel van licentiaat behaalde hij op 14 januari 1415 en de titel van doctor in het kerkelijk recht op 8 april 1420. De paus steunde zijn rechtenstudie. In 1418 gaf paus Martinus V hem ontheffing van zijn residentieplicht te Antwerpen om een studie civiel recht te gaan doen. Deze wens om een studie civiel recht te doen bleef dus sluimeren. Afmaken deed hij deze studie in ieder geval niet, want hij voerde de titel van meester in beide rechten nooit. Interesse voor burgerlijk recht had hij zeker, want in zijn nalatenschap bevonden zich boeken over zowel canoniek als burgerlijk recht.⁷¹

Fabri bleef deze functie uitoefenen tot aan het einde van het pausschap van Eugenius IV.⁷² Er zijn geen aanwijzingen dat diens opvolger Nicolaas V hem aannam als zijn referendaris.

Een nieuwe functie binnen de curie: protonotaris

Een kleine vijf jaar voor zijn overlijden kreeg Fabri zijn laatste benoeming te Rome. Op 13 december 1444 benoemde paus Eugenius IV hem in deze prestigieuze functie.⁷³ De eed die nodig was voor deze functie legde hij af ten overstaan van Thomas (Tommaso Parentucelli), de aartsbisschop van Bologna. De functie van protonotaris was ontstaan uit de gewone notarissen die werkten voor de kanselarij. Deze notarissen raakten steeds meer voorbereidend en uitvoerend werk kwijt aan de referendarissen en de abbreviatoren. Hun prestige groeide echter alleen maar, doordat ze zich nu helemaal konden richten op de paus, de vice-kanselier en de rest van de top van de kanselarij. Ze gingen *protonotarius* heten en hadden voorrang boven aartsbis-

schoppen en bisschoppen. Verder genoten ze bijzondere voorrechten bij het verwerven van beneficië. ⁷⁴ Aan het eind van de veertiende eeuw was het ambt zo aantrekkelijk geworden, dat het voor sommige bezitters het voeren van de titel al voldoende was. Vooral personen uit de adel en bisschoppen verwierven deze titelfunctie. In de pauselijke stukken wordt tussen de 'titel' protonotaris en de echt werkende protonotaris geen onderscheid gemaakt. Het ligt voor de hand dat de curialen met deze functie, zoals Anselmus Fabri bij de echt werkende protonotarissen hoorden. Traditioneel waren er zeven echte protonotarissen.

De combinatie van de referendaris, protonotaris- en correctorfunctie moet Fabri veel macht en aanzien hebben gegeven. Hij was als referendaris poortwachter van alle binnengekomen verzoekschriften aan de paus en als corrector kon hij bij de uitgang alle aktes controleren. Bovendien had hij directe toegang tot paus Eugenius IV. Tussen 1432 en 1447 was Anselmus Fabri op het toppunt van zijn curieloopbaan. Hij was toen tussen de 53 en 68 jaar oud. Onder de opvolger van paus Eugenius, Nicolaas V, kreeg hij de prestigieuze functie van referendarius niet meer terug.

Kansen om paus of kardinaal te worden

Andere succesvolle curieprelaten wisten nog bisschopsbenoeringen los te weken of werden kardinaal. Paus Bonifatius IX benoemde de schrijver en abbreviator Dietrich von Nieheim in 1395 tot bisschop van Verdun. Het diocees accepteerde hem echter nooit en Nieheim keerde een illusie armer terug naar Rome. Een andere hoge collega van Fabri, Nikolaus von Kues (Nicolaas Cusanus), werd in 1450 door de paus benoemd tot kardinaal en bisschop van Brixen in Tirol. Dat ging wel door. Indien Fabri in Rome nog wilde doorgroeien kon dat door een kardinaalsbenoeming of te dinging naar de allerhoogste functie binnen de kerk: het pausschap.

Na de dood van paus Eugenius IV op 23 februari 1447 moest een conclaaf de opvolger kiezen. Volgens de regels kozen de kardinalen de nieuwe paus. Iemand was paus als hij twee derde van de stemmen had. Bij het conclaaf van 1447 kwamen er 26 kardinalen in aanmerking om deel te nemen, waarvan er acht niet kwamen opdagen door ziekte of een te lange reis. Bij een quorum van achttien leden was iemand paus bij twaalf stemmen. Paus Eugenius had veel extra kardinalen benoemd in 1439 als een reactie op de benoeming van tegenpaus Felix V door het concilie van Bazel. Slechts twee van deze kardinalen ontvingen hun benoeming van paus Martinus V. Steeds meer kardinalen vertegenwoordigden de belangen van machthebbers in Europa. Kardinaal Jean Le Jeune de Macet was benoemd als belangenbehartiger van de Bourgondische hertog Filips de Goede. Voor zijn benoeming vertoefde hij al in Rome als ambassadeur van de hertog.

Op 4 maart 1447 verzamelden de achttien aanwezige kardinalen zich in het dominicanenklooster S. Maria sopra Minerva. Kardinaal Prospero Colonna werd vóór het conclaaf al genoemd als de grote kanshebber en hij had bovendien de steun van de koning van Napels. ⁷⁵ Op de ochtend van 5 maart kreeg Colonna al direct tien stemmen. Bij de tweede stemming in de middag behield Colonna zijn tien stemmen, maar nu kregen opeens niet-kardinalen stemmen. In de studie van Burkle-Young over dit conclaaf staat dat de kardinalen hun stemmen gaven aan twee niet-kardinalen.

In het verslag van tijdgenoot Eneas Silvius Piccolomini, de latere paus Pius II, stonden er duidelijk drie vermeld. Dit waren Nikolaus von Kues, de bekende curieprelaat, de dominicaan en bisschop van Florence Antonio Forcillioni en de met zijn functie van corrector aangeduide Anselmus Fabri.⁷⁶ Misschien kreeg Fabri deze stem van de Bourgondische kardinaal Jean Le Jeune de Macet, die bij het conclaaf aanwezig was. Een andere kardinaal die Fabri zijn stem kan hebben gegeven is de Italiaan Capranica. Deze behoorde net als Fabri tot de hervormingsgezinde beweging in Rome en hij had een Bredenaar (Adrianus Martinus) onder zijn familiares. Net als Fabri onderhield hij nauwe banden met de rijke en machtige Duitse orde. Capranica deed overigens zelf mee in deze race om het pausschap. Onbekend is of Fabri meer dan één stem kreeg. Fabri en Kues stonden allebei bekend als aanhangers van de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging en ook Capranica stond hier sympathiek tegenover.

Na deze tweede stemming hield een kardinaal een goedvol betoog voor kardinaal Tommaso Parentucelli, omdat hij een man van vrede was en over veel wijsheid beschikte. Tot verbazing van velen werd Parentucelli op 6 maart gekozen tot paus. Hij noemde zich Nicolaas V. Eén van de aanwezigen tijdens het conclaaf verzuchtte na deze keuze: *God heeft een paus gekozen, niet de kardinalen*. Bij elkaar was het concilie wel een overwinning voor de hervormingsgezinde partij. Vooral Kues zou onder de nieuwe paus doorbreken en als een apostel van de hervormingsbeweging namens de paus door Duitsland en de Nederlanden gaan reizen. Fabri zal als aanhanger van de hervormingsbeweging met deze paus wel vrede gehad hebben. Fabri werd kort voor zijn overlijden nog genoemd als kanshebber voor de post van kardinaal.⁷⁷ Zijn overlijden op 3 augustus 1449 maakte dit echter onmogelijk.

Conclusies bij loopbaan in de curie

De loopbaan van Fabri in de curie wekt de indruk dat hij vooral op eigen kracht doorgroeide. Hij past goed in het sociale patroon van de curialen. Een minderheid van circa 5% had adellijk bloed. Van de meeste curialen valt aan te nemen dat ze net als Fabri van burgerlijke afkomst waren. Fabri begon onderaan de ladder als schrijver, maar hij groeide als kenniswerker snel door naar invloedrijke functies. Door een studie kerkelijk recht kon hij de hoogste functies bereiken binnen het pauselijke apparaat. Op het hoogtepunt van loopbaan onder paus Eugenius IV kon hij als referendarius en corrector het hele curiale proces van het begin tot aan het einde beïnvloeden. Bovendien had hij direct toegang tot de paus. Daarnaast onderhield hij een groeiend netwerk van contacten binnen en buiten de curie.

De kerk bood in de middeleeuwen kansen aan nieuwe mensen die hogerop wilden komen. Een vijftal factoren bepaalde de carrièrekansen in de kerk.⁷⁸ De eerste en belangrijkste factor was ambitie. Daar beschikte Fabri zeker over gezien zijn gedurfde vertrek naar Rome. De tweede factor was kennis en talent. Fabri beschikte met zijn notarisachtergrond over een goede basisopleiding, die hij nog versterkte door een studie kerkelijk recht in Bologna. Gehoorzaamheid vormde de derde factor. Voor een curieprelaat was dit natuurlijk de gehoorzaamheid aan de paus als hoogste baas, maar gehoorzaamheid aan de landsheer werd ook steeds belangrijker. Dit kon dilemma's geven, zeker als in de vijftiende eeuw de landsheren een grotere greep op de kerk

krijgen. Fabri koos in essentie nog voor de paus en bleef in Rome wonen. Leeftijd en ervaring was de vierde factor in een succesvolle kerkelijke loopbaan. Hierbij speelde de factor geluk een grote rol in een tijd dat de gemiddelde leeftijd niet boven de 30 uitkwam. Een substantieel deel van de bevolking trok zich van dit statistische cijfer niets aan en kon een hogere leeftijd bereiken. Er zijn cijfers overgeleverd waaruit blijkt dat in Italië tot 15% van de bevolking ouder werd dan 60 jaar. Fabri stak hier met zijn 70 jaar nog eens extra gunstig bij af. Het netwerk van vrienden en familie waarop men kon terugvallen vormde een zeer belangrijke factor.⁷⁹ De machtigen hadden behoefte aan cliënten en de cliënten hadden behoefte aan beschermheren. Het in dienst treden bij een hoge landsheer als een koning of hertog óf bij hoge kerkelijke persoon zoals een bisschop of kardinaal bood de beste kansen om snel hogerop te komen. Daarnaast waren vriendschapsbanden, de zogenaamde horizontale solidariteit, met anderen op hetzelfde niveau belangrijk. Deze vriendschappen konden gevormd worden tijdens een universitaire studie. Fabri's carrière ging sneller nadat hij cliënt werd van de Brabantse hertog. Toch lijkt Fabri vooral te hebben geprofiteerd van zijn vriendschappen. Hij investeerde veel tijd en geld in de broederschap van Santa Maria dell'Anima waar hij streekgenoten ontmoette en duurzame relaties ontwikkelde met vooraanstaande curieprelaten uit de Nederlanden en het Rijnland.

Het netwerk van Anselmus Fabri in en rond de curie

Binnen de curie bestond er een netwerk van patroons met hun cliënten. Kardinalen wierven uit de lagere echelons cliënten die *familiares* werden genoemd. Nieuwe curiedewerker hoopten opgenomen te worden in de *familia* van een patroon, want toelating tot de *familia* van een kardinaal betekende immers automatisch dat men tot de curie werd gerekend.⁸⁰ De kardinalen bonden veel *familiares* aan zich. De omvang van een dergelijke *familia* bedroeg rond de dertig personen. Er kwamen uitschieters naar boven voor zoals kardinaal Gonzaga die in 1461 een groep van 82 personen om zich heen had verzameld (en 54 dieren). De kardinaal bood de leden van zijn *familia* bescherming en verzorging. Ze hadden recht op voedsel, kleding, huisvesting en voorrang bij het verwerven van beneficiëes. Vooral kardinalen die dienstreezen maakten naar noordwest Europa wierven relatief veel leden van hun *familia* uit deze gebieden. De bestuurslaag net onder de kardinalen bestaande uit de protonotarissen, corrector en referendarissen vormde op bescheiden wijze een eigen *familia*. Meestal bestond deze uit familieleden of personen uit de geboortestreek. De omvang van een dergelijke *familia* kwam vaak niet boven de vijf personen uit.

Fabri kwam later in zijn carrière in de positie patroon te worden en een eigen *familia* te stichten. Een aantal personen kwam vaker rond hem voor en zouden tot zijn *familia* gerekend kunnen worden.

Een naam die vaak in zijn Romeinse omgeving opdook was die van de magister Johannes Figuli uit Breda, alias Jan de Potter. De familienaam De Potter komt in de vijftiende eeuw veel voor in Breda. De meesten leden van deze familie woonden in en rond de Haagdijk. Het kan dus zijn dat Fabri een buurtgenoot heeft geprotegeerd.⁸¹ Net als Fabri was hij verbonden aan het Antwerpse kapittel, maar pas vanaf 28 december 1424. Deze aanstelling in Antwerpen geschiedde onder de regie van ka-

pitteldeken Fabri. Omdat hij tevens de naam droeg van Johannes Braxatoris (Jan de Brouwer) genoemd, verwarden historici hem regelmatig met zijn broer Johannes Braxatoris. Deze laatste was om het ingewikkeld te maken ook verbonden aan het Antwerpse kapittel, maar dan in de functie van thesaurier. Later zal Anselmus hen beiden en de Antwerpse kanunnik-cantor Petrus Cant benoemen tot uitvoerders van zijn testament.⁸² Net als Fabri studeerde Figuli tussen 1425 en 1426 kerkelijk recht in Bologna. Hij behaalde de titel van licentiaat. Hij verzamelde diverse beneficië in Brabant, waaronder de bediening van de *vicaria perpetua* te Rijsbergen.⁸³ Johannes Figuli ontving uit de nalatenschap van Fabri al zijn juridische boeken en een deel van zijn overige boeken.⁸⁴ Het was gewoon dat een patroon zijn familiares in zijn testament bedacht en de curiegeestelijken beschikten vaak over kostbare handschriften-collecties.

Johannes Figuli opereerde aantoonbaar vanaf 1429 aan de curie als abbreviator. Op 9 december van dat jaar verplichtte hij zich om de benoemingsgelden (annaten) voor een nieuwe functie van Anselmus Fabri te voldoen. Namens Fabri betaalde hij direct aan de pauselijke rekenkamer 150 florijnen, wat gelijk stond aan 240 Rijnse gulden.⁸⁵ In september 1431 trad hij in het Romeinse huis van Fabri op als getuige bij het opstellen van een oorkonde.⁸⁶ Tot 1432 bleef Figuli actief in de curie als abbreviator en hij bediende deels dezelfde cliënten als Fabri, namelijk de grote abdijen in de Bourgondische gebieden, zoals Sint Michiels in Antwerpen en Sint Aubert in Kamerijk.⁸⁷ Daarna verbleef hij tot aan zijn dood op 27 april 1459 te Antwerpen.⁸⁸

Als plaatsvervanger van Fabri zat hij regelmatig de kapittelvergadering voor en behartigde zo diens belangen in Antwerpen.⁸⁹ Tussen 1431 en 1434 lag Fabri daar in conflict met zijn eigen Antwerpse kapittel over de benoemingseisen die gesteld moesten worden aan nieuwe kanunniken. Het conflict liep zo hoog op dat de kanunniken hun recht probeerden te halen bij de bisschop van Kamerijk en het concilie van Bazel. Zelfs Figuli trad in dit conflict op tegen zijn patroon Fabri.

Een tweede lid van zijn *familia* was de uit het diocees Utrecht afkomstige Jacobus Goeyer. Deze abbreviator was net als Figuli in het huis van Fabri te Rome aanwezig bij het opstellen van een notariële akte. Een jaar later werkte hij met Fabri samen om een conflict op te lossen tussen Griffing, bisschop van het Engelse Ross en William Cherpin, monnik van de benedictijner abdij van Saint-Jacut (bij St. Malo). Griffin en Cherpin waren beiden in de race voor de functie van prior van de priorij van Locminé bij Vannes in Bretagne. Griffin verloor deze strijd en kreeg als compensatie van Cherpin een jaarlijks pensioen van vijftig gouden kronen.⁹⁰

Goeyer verkreeg te Antwerpen op 17 november 1432 van de paus, ongetwijfeld na bemiddeling door Fabri, de positie van kanunnik-plebaan. De plebaan was de pastoor van de kerk en verantwoordelijk voor de zielzorg. Dit beneficie kwam vrij na het overlijden van de curiaal Johannes de Altavia.⁹¹ Hij resideerde niet te Antwerpen en het pastoor-deel van zijn benoeming stond hij af aan Petrus Mercatoria. Tussen 1431-1442 en in 1447 verrichtte hij werkzaamheden in Rome. Hij behoorde later tot de abbreviatoren en van de *parcus*.⁹² Hij overleed in 1449 net als Fabri tijdens een zware pestepidemie die door Italië raasde.

Een derde persoon die verkeerde in de kring rond Fabri was de schrijver Johannes Augustini de Nursia, die tussen 1410 en 1435 aan de curie verbleef. Over

deze Italiaan is meer bekend, omdat hij de stichtingsbul van de universiteit van Leuven in het net schreef. Deze bul met de goedkeuringsdatum van 9 december 1425 schreef hij in de eerste maanden van 1426.⁹³ Anselmus Fabri moet een grote bemoeienis hebben gehad bij de stichtingsbul van Leuven. Nursia behoorde tot de groep van circa 150 pauselijke schrijvers en hij had tevens de functie van abbreviator, maar hij specialiseerde zich op het schrijverschap. Op basis van de bullen die op zijn naam staan, wordt hij gezien als een van de beste kalligrafen die op dat moment in de curie te vinden was.

Nursia onderhield nauwe banden met Anselmus Fabri, zodat we wel van een *familiaris* kunnen spreken, zonder dat Nursia ergens zo vernoemd stond. Hij schreef diverse oorkondes voor kerkelijke instellingen waar Fabri de scepter zwaaide of waarmee hij warme relaties onderhield. In juli 1432 schreef hij een pauselijke aflat voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen, waar Fabri de kapitteldecken van was.⁹⁴ Twaalf jaar eerder, in 1420, schreef hij ook een aflatbrief voor bedevaartgangers naar de kerk van Halle bij Brussel. Fabri was vanaf 1411 pastoor van deze plaats en hij zou in Rome nog meer aflaten voor Halle binnenhalen.⁹⁵

Daarnaast verwierf Nursia diverse beneficiëes in de Nederlanden, ondermeer bij kerkelijke instellingen waar Fabri het voor het zeggen had. In de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk bezat hij voor augustus 1426 de kapelanie, die verbonden was aan het altaar voor de zielemissen. Nursia beschikte verder nog over beneficiëes in andere plaatsen, waar ook Fabri intensieve contacten had, zoals in Brugge, Beveren, Loppem (bij Brugge) en Mechelen.⁹⁶ Een band met Brabant en Vlaanderen is dus wel zeker en met de curialen die uit deze regio afkomstig waren, zoals Anselmus Fabri. Vooral de bullen voor de universiteit van Leuven, Halle en Antwerpen en het bezit van de kapelanie te Antwerpen duiden op een intensieve band met Anselmus Fabri.

Nog wat andere personen cirkelden in Rome rond Fabri. Een Johannes Robosch werd in 1447 genoemd als zijn *familiaris* bij een poging een parochiekerk te verwerven in het bisdom Utrecht.⁹⁷ Verder werkten er in de periode 1402-1449 enkele Bredanaars aan de curie. Zo kwam Adrianus Martini uit Breda in de bronnen voor als *familiaris* van kardinaal Dominicus Capranica. Martini studeerde canoniek recht en overleed op 19 juni 1452. Hij liet een roggelijns na voor een jaargetijde door de kanniken van de Bredase Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁹⁸ In hoeverre Capranica weer banden met Fabri had is niet helemaal duidelijk. Deze kardinaal was vanaf 1434 een trouwe dienaar van paus Eugenius IV. Hij behoorde net zoals Fabri en Nikolaus von Kues bij de hervormingsgezinde partij. Voor paus Nicolaas V stelde hij een modelplan op voor een algemene kerkhervorming. Adrianus Martini kwam in een hofhouding terecht die bekend stond om zijn eenvoud en oprechtheid. Het sobere leefregime van de cisterciënzers in Toscane vormde de inspiratiebron voor zijn sobere levensstijl. Aan het eind van zijn leven (1458) stichtte hij, net zoals Hermann Dwerg in Keulen en Herford, een studentenconvict in Rome. Hier konden 31 arme studenten leven die theologie of canoniek recht studeerden.⁹⁹ Capranica behartigde samen met Fabri de belangen van de Duitse orde in Rome. Verderop meer hierover.

Een andere Bredenaar die in deze periode tot de curie behoorde was Adrianus Clerici alias Zeukens uit Breda.¹⁰⁰ Hij werkte als schrijver in het bureau voor de inschrijving van de suppleken. Net als Fabri probeerde hij een positie te verwerven als

kanunnik (en zelfs deken) van de Gertrudiskerk te Geertruidenberg. Het zou kunnen zijn dat Adrianus Martini en Adrianus Clerici één en dezelfde persoon waren gezien hun identieke voornamen.

Tenslotte werkte Fabri in Rome samen met de abbreviator én lid van de *parcus* magister Wouter van Gouda, proost van de Pieterskerk te Utrecht.¹⁰¹ Eigenlijk hoorde Gouda bij de *familia* van een andere topcuriaal, namelijk Nikolaus von Kues.¹⁰² In diens hofhouding bekleedde hij de functie van *major domus*. Hij verwierf vele beneficijs: pastoor van Beverlo, domthesaurier te Utrecht, kanunnik van Oudmunster te Utrecht en een prebende te Trier.¹⁰³ De samenwerking tussen hen twee bleek uit een aantekening in het obituarium van Corsendonk. Op de sterfdag (3 augustus) van Fabri schreven de kloosterlingen tevens de naam in van *magistri Walteri de Gouda* om hen samen te gedenken, terwijl die op 3 mei overleden was.¹⁰⁴ Later zal Gouda nog een altaar stichten in de kerk van Breda en in de kerk van Groot-Zundert ten zuidwesten van Breda.

Zijn netwerk in Rome rondom Santa Maria dell'Anima

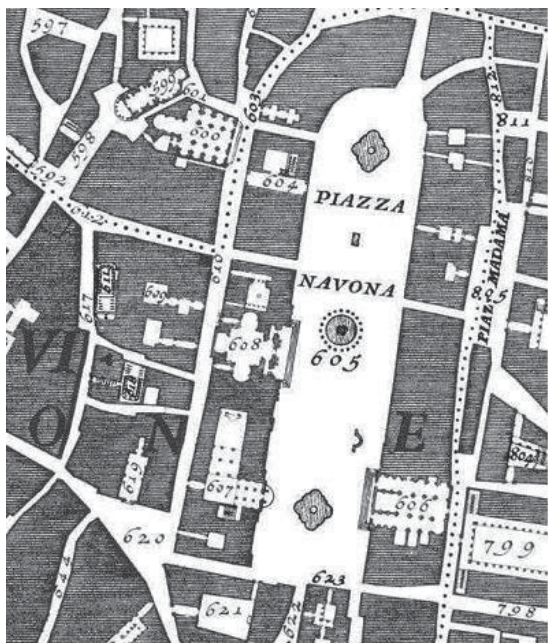
Ligging en functie van het Anima-gasthuis te Rome

In Rome woonde in de vijftiende eeuw veel mensen die afkomstig waren uit het Duitse rijk. De Italianen noemden hen *Teutonici*. Tot deze 'Duitsers' behoorden personen uit het graafschap Holland en het hertogdom Brabant.¹⁰⁵ Historici duiden mensen uit deze gewesten geregeld aan met de term 'nederduitsers'. Zeker tussen het Duitse Rijnland en de Nederlanden vormden de taalverschillen geen grote barrière. Het Hoogduits van de Lutherbijbel zou daar pas veel later doordringen. Deze groep bestond uit curiegeestelijken en deels ambachtslieden, zoals bakkers en schoenmakers.

De verschillende bevolkingsgroepen in Rome organiseerden zich rond een broederschap met een eigen kerk en gasthuis. Zo hadden de Vlamingen de broederschap van Sint Juliaan. Sint Juliaan werd gesticht begin vijftiende eeuw en beschikte over een gasthuis voor de opvang van Vlaamse pelgrims. De opvolger van Fabri als deken van Antwerpen, Michael Amici, zou een grote weldoener worden van Sint Juliaan en daar in 1471 een graf krijgen. Net als Fabri werkte hij als abbreviator.¹⁰⁶

De 'nederduitsers', waaronder de Brabanders beschikten over de broederschap van Santa Maria dell'Anima. De leden kwamen in de praktijk vooral uit Brabant, Luik, Holland, het Rijnland en Westfalen. Zeker in de begintijd hadden Hollanders en Brabanders veel invloed binnen de Anima. Een echtpaar uit Dordrecht stichtte het gasthuis met kerk rond 1398. Anselmus Fabri zou in de hierop volgende eeuw de Anima laten floreren. De eerste helft van de zestiende eeuw met de Nederlandse paus Adrianus groeide de invloed van Hollandse en Brabantse geestelijken weer. Zijn vertrouweling kardinaal Willem van Enckenvoirt, afkomstig uit Mierlo, zorgde er voor dat paus Adrianus in de kerk van de Anima-broederschap een grafmonument kreeg. In 1533, tien jaar na zijn overlijden, werd Adrianus hier bijgezet. Enckenvoirt kreeg een jaar later in dezelfde kerk een grafmonument.¹⁰⁷

De broederschap van de Anima had verschillende functies. Net zoals alle broedersschappen uit die periode baden ze voor overleden medebroeders. Een tweede

3. Stadsplattegrond Rome Giambattista Nolli (1748). Nr. 600: Santa Maria dell'Anima. Links de Animakerk lag bij nr. 602, de kapel van St. Blasius, de woning van Anselmus Fabri.

functie was de opvang van pelgrims en reizigers. Bij de kerk hoorden slaapzalen, die tegen de kerkruimte aanlagen. Later kocht en kreeg de Anima steeds meer huizen om pelgrims onderdak te geven. Deze huizen werden tevens verhuurd aan rijke geestelijken als woning en waren zo een soort belegging. Een derde functie was die van sociaal ontmoetingspunt voor alle nederduitsers die in Rome woonden, tijdens de kerkdiensten, maar zeker en vooral voor en na de diensten. Velen van hen woonden in de wijk rondom de kerk van Santa Maria dell'Anima. Dit stadsdeel staat bekend in Rome als de Rione Parione en ligt rond het nog steeds veel bezochte plein van Piazza Navona.

Na 1443 sloot de Anima-broederschap zich steeds meer af voor gewone ambachtslieden. Na 1443 moest bij een begrafenis een verplichte donatie gedaan worden. Handwerkslieden konden deze betaling niet opbrengen en geleidelijk bleven de rijke curialen als lid over.

Een dynastie van nederduitse topcurialen: Nieheim, Dwerg, Fabri, Kues en Enckenvoirt

Het bestuur van de broederschap lag in de handen van twee provisoren, bijna altijd invloedrijke curialen. Daarnaast kende de Anima vanaf 1447 door toedoen van paus Eugenius IV een protector oftewel beschermheer. Deze protector kon optreden namens de broederschap en contacten leggen met andere instanties. De functie gold meer als honorair dan functioneel. De eerste protector van de Anima-broederschap was Anselmus Fabri.¹⁰⁸ In deze functie waren Nieheim en Dwerg, zijn twee grote voorbeelden, hem voorgegaan met de titel van patroon. Nikolaus von Kues en

Willem van Enckenvoirt volgden hem hierna op als beschermer van het Anima-gasthuis.

Dietrich von Nieheim trad, zeer uitzonderlijk voor een Duitse geestelijke, al in dienst bij de pausen te Avignon. Na de terugkeer van het pauselijk hof naar Rome stelde hij in 1380 een basiswerk op met de titel *Liber cancellariæ apostolicæ*. De vele nieuwe curiefunctionarissen konden in dit naslagwerk alle werkinstructies van de kanselarij terugvinden.

Dietrich von Nieheim was afwezig in de jaren dat Fabri arriveerde in Rome. Na 1403 vertoefde Nieheim weer in Rome en hij moet een perfect voorbeeld en rolmodel zijn geweest voor Fabri. Nieheim was in Avignon net als Fabri begonnen als notaris. Bij het begin van het Westers Schisma koos hij voor Rome en paus Urbanus en hij zou nooit meer in Avignon komen. Urbanus beloofde zijn trouw en kunde door hem schrijver en abbreviator te maken. Nieheim had een persoonlijke band met deze paus en las hem regelmatig voor het slapen gaan uit de bijbel voor. Later ontving hij zelfs een benoeming tot bisschop van Verdun, maar werd daar nooit aanvaard. Hij zou zijn hele leven, net zoals Anselmus, abbreviator blijven. Een heel invloedrijke abbreviator. Abbreviator Johannes Stalberg schreef in 1411 dat zonder hem aan de curie niets door ging, omdat alleen hij de goede 'Ordo' in alle zaken kende. Fabri en Nieheim moeten elkaar goed hebben gekend en vele parallellen tussen hen doen een directe band en zelfs vriendschap vermoeden. Beiden bleven ze heel hun leven actief abbreviator. Ze verlieten beiden paus Gregorius XII en stapten beiden over naar de door het concilie van Pisa gekozen paus Alexander V. Het enige verschil is dat Nieheim deze beslissing een paar maanden eerder nam. Hij schijnt een wat heftiger karakter gehad te hebben als Fabri, die zich juist laat kennen als iemand die trouw is in zijn vriendschappen en werkrelaties. Ze schonken als beschermheren veel geld aan de broederschap van Santa Maria dell'Anima en stichtten in hun thuisregio gasthuizen. Hun beneficiepatroon vertoont ook opmerkelijke overeenkomsten. Ze waren allebei aartsdiaken van Henegouwen.¹⁰⁹ Nieheim stierf op 22 maart 1418 te Maastricht. Hij was daar als kanunnik verbonden aan de St. Servatiuskerk. Fabri probeerde in 1433 een kanonikaat aan dezelfde Maastrichtse kerk te verwerven via de paus.¹¹⁰ Verder moet de afkomst uit een kleine provinciestad (Nieheim/Hamel en Breda) vertrouwdheid hebben gegeven. Fabri zorgde ervoor dat hij een eigen altaar kreeg in de Animakerk, waarover later meer.

Hermann Dwerg werkte als protonotarius en referendarius onder verschillende pausen. Hij bemachtigde de beneficijs van proost van Deventer en Xanten. Dwerg arriveerde te Rome iets na Fabri en werkte net als Fabri in de top van de kanselarij en de curie. Ze moeten elkaar goed gekend hebben. Dwerg was afkomstig uit Herford in Duitsland en stond bekend als de rijkste man van Rome. Zijn jaarinkomen was minimaal 4250 Rijnse guldens, meer dan honderd maal het inkomen van een ambachtsman.¹¹¹ Hij trad jarenlang op als naaste adviseur en medewerker van paus Martinus V. In zijn testament liet Dwerg vastleggen dat deze paus twee boeken uit zijn collectie kreeg: *De civitate dei* van Augustinus en *Magnum Decretum*.¹¹² Hij was zeer actief in de Engelse bisdommen, waar hij lange reizen naar toe maakte. Hij schonk zowel bezittingen aan de Anima als aan het Engelse gasthuis in Rome. Na zijn

overlijden in 1430 nam Fabri de bediening van de Engelse ‘markt’ van hem over en de dienstverlening aan de Duitse orde.

Nikolaus von Kues werkte in tegenstelling tot de anderen nooit in de pauselijke kanselarij. Via een positie als afgevaardigde van de bisschop van Trier tijdens het concilie van Basel (1432-1437) speelde hij zich in de kijker bij de paus. Hij bouwde een sterke reputatie op als wetenschapper op diverse gebieden. Zijn boekencollectie van 305 stuks had een grote faam. In de gasthuisbibliotheek te Kues bewaart men nog

4. Afbeelding van Nikolaus von Kues met kardinaalshoed op schilderij in gasthuis te Kues (ca. 1480).

steeds 80 boeken uit deze collectie.¹¹³ Paus Nikolaas V benoemde hem in 1450 tot kardinaal en bisschop van Brixen. Dezelfde paus stuurde hem naar de Nederlanden en Duitsland om de kloosters te hervormen. Hij vroeg hierbij de Windesheim congregatie om steun. Zijn hervormingsijver wekte zware tegenstand op in zijn eigen dioceses Brixen en hij trok zich terug op Rome. Hij raakte daar ondermeer bevriend met de andere hervormingsgezinde kardinaal Domenico Capranica.

Bij zijn overlijden in 1464 schonk hij 200 gulden en 260 ducaten aan de Anima-broederschap om hiermee een nieuw gasthuis te bouwen. Dit gasthuis verrees 22 jaar later naast het Andreas-gasthuis, dat toebehoorde aan de Anima.¹¹⁴

Willem van Enckenvoirt, de vijfde uit dit rijtje van topcurialen met banden met het Anima-gasthuis, had zijn wortels liggen in Mierlo in Brabant.¹¹⁵ Vanaf 1489 werkte hij in Rome, eerst nog als notaris en procurator. Hij begon zijn carrière aan de curie in 1506 net als Fabri in de functie van schrijver aan de kanselarij. Later werd hij protonotaris en onder de Nederlandse paus Adrianus VI (1522-1523) verwierf hij zelfs een kardinaalshoed. Hij stierf in 1534 te Rome en werd in de Animakerk bijgezet. Net als Fabri was hij protector van het gasthuis geweest. Hij kreeg van de paus toestemming daar zijn patroon Adrianus te begraven. Er verrees in de Animakerk een groots grafmonument voor deze Nederlandse paus, dat er nog steeds staat.

5. Grafmonument Willem van Enckenvoirt in de kerk van Santa Maria dell'Anima te Rome.

Enckenvoirt zorgde er verder voor dat er in de kerk een nieuw hoogaltaar kwam en hij kreeg een eigen prestigieus grafmonument. In zijn testament schonk hij de helft van zijn woonhuis aan de Anima.¹¹⁶ Met al deze schenkingen plaatste Enckenvoirt zich nadrukkelijk in de traditie van Nieheim, Dwerg, Kues en Fabri, om de blijvende band tussen de topcurialen en het Anima-gasthuis te bevestigen. Net als deze grote voorbeelden, zou hij in zijn thuisregio een gasthuis stichten en was hij ook lid van het Antwerpse kapittel. Er is dus veel continuïteit aan te wijzen, terwijl Enckenvoirt toch pas rond 1489 in Rome begon: veertig jaar na het overlijden van Anselmus Fabri.

De banden van Fabri met Santa Maria dell'Anima

De banden tussen Anselmus Fabri en Santa Maria dell'Anima waren hecht. Net als vele andere landgenoten woonde hij in de wijk Rione Parione gelegen bij het Anima-gasthuis. Zijn huis stond op een paar minuten lopen bij de kapel van de Heilige Blasius. Deze kapel heette in het Italiaans S. Biagio della Fossa en lag aan de huidige Via della Pace. Helaas sloopten in het jaar 1812 de Fransen deze kapel. In dit huis had hij zijn 'kantoor' aan huis, waar akten werden voorbereid en uitgeschreven.¹¹⁷ Over het huis van Anselmus Fabri zelf is verder niets bekend. Het moet een prestigieuze woning zijn geweest: geschikt om zijn vrienden en *familiars* op te vangen en een soort eigen hofhouding te voeren. Fabri woonde graag in een goed huis. Toen hij rond 1422 zijn taken als deken van Antwerpen serieuzer ging opnemen, verbouwde hij eerst de dekenale woning.¹¹⁸ Van de meerwaarde van deze woning na de verbouwing kon het kapittel na zijn overlijden het feest van Maria Visitatie instellen, een viering in de advent en zijn begrafenismis.

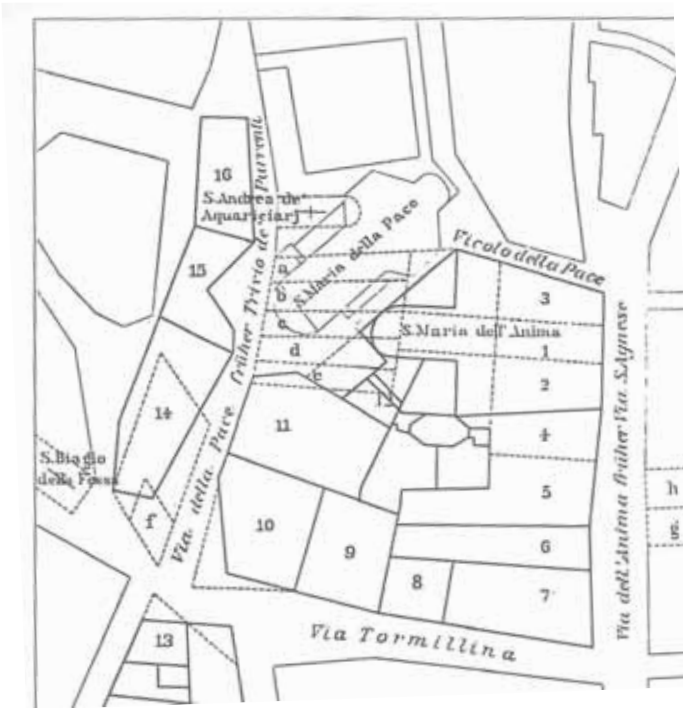
Van het huis te Rome van een tijdgenoot en collega-curiaal, Hermann Dwerg, is meer bekend. Dwerg, die overleed in 1430, was net als Fabri protonotaris en referendaris geweest. Zijn woning kreeg zelfs de benaming van paleis en bestond uit een aantal aan elkaar gebouwde huizen. Dwerg beschikte hier over een tuin met een eigen bron, een studeerkamer, opslag- en werkkamers en zelfs een kapel. Deze huiskapel had een kostbare inrichting: twee grote en twee kleine kandelaars, een missaal, gordijnen, kussens en nog veel meer.¹¹⁹ Dat het huis van Fabri over een net zo kostbare inrichting beschikte, is wel zeker. De uitvoerders van zijn testament verkochten kort na zijn overlijden in 1449 voor 1800 Rijnse guldens aan juwelen. Dit stond gelijk aan 45 jaarinkomens van een ambachtsman. Een groot deel van deze juwelen moeten uit zijn Romeinse huis afkomstig zijn geweest. De collectie had bij andere curialen een grote faam opgebouwd, want een andere topcuriaal, kardinaal Nikolaus von Kues, kocht deze juwelen.¹²⁰ In de nalatenschap van Kues bevonden zich een zilveren borstbeeld als relikwiehouder, drie zilveren bekers, een zilveren reliekkruis en messen met een zilveren messenschaal.¹²¹ Dit lijstje geeft in ieder geval een beeld van het soort juwelen dat curialen bezaten en een deel hiervan kan afkomstig zijn van Fabri.

Het Anima-gasthuis kon bij problemen altijd terugvallen op zijn financiële steun. In 1444 maakte hij met 24 andere leden van de broederschap de aanschaf van een orgel mogelijk. Ieder lid gaf één ducaat, Anselmus betaalde er tien (17 Rijnse gulden).¹²² Vlak voor zijn overlijden, in februari 1449, schonk hij liturgische gewaden aan het gasthuis en 200 ducaten (340 Rijnse gulden) voor de aankoop van een huis.¹²³

De leden van de Anima-broederschap waren hun protector Anselmus Fabri zeer erkentelijk voor al zijn steun. In het boek van de broederschap, waarin zij al hun overleden leden bijschreven, stond een uitgebreid in memoriam met een opsomming van al zijn verdiensten.¹²⁴ Anselmus Fabri speelde een belangrijke rol bij de financiering van de bouw van een nieuwe kerk voor Santa Maria dell'Anima. Tussen 1430 en 1433 verrees er een nieuw gotisch kerkgebouw op de plaats van de oude, kleine gasthuiskapel. De bouwleiding was in handen van de provisorsen van de broederschap. Eén van die provisorsen was Nicolaas Cuper de Venrade, schrijver en abbreviator, en kanunnik van Sint Servatius te Maastricht. Cuper werkte geregeld samen met Anselmus Fabri.¹²⁵

De twee huizen naast de kapel, die bedoeld waren het geven van onderdak voor de pelgrims, trok men bij de kerk. Achter het koor werden panden aangeschaft die onderdak boden aan de pelgrims. Vele curialen schonken panden om deze vergaande verbouwing en verhuizing mogelijk te maken. Het huis dat Fabri schonk, had hij gekocht van Petrus en Johannes de Casatiis voor de som van 90 florijnen (153 Rijnse guldens). Op de plattegrond staat dit huis aangeduid met het nummer 4.¹²⁶

Een substantieel deel van de bouwbegroting kwam uit de goed gevulde beurs van Anselmus. In het 'in memoriam' van de broederschap stond dat hij al tijdens zijn leven veel goederen en ornamenten aan het Anima-gasthuis schonk (*Quique in vita sua multa dedit et donavit etiam in magnis summis pecuniarum et ornamentorum ipsi hospitali*). Verondersteld wordt dat hij bouwkosten op zich heeft genomen van de zuilen in

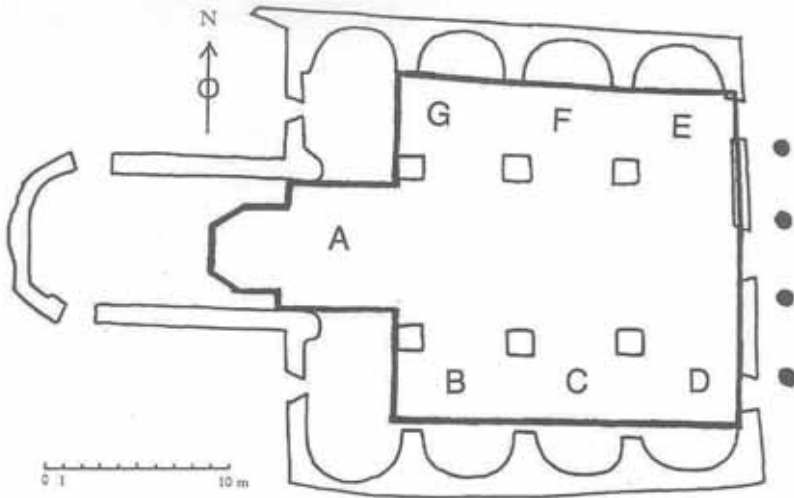
6. Reconstructietekening omgeving Santa Maria dell'Anima te Rome eerste helft vijftiende eeuw met het huizenbezit er omheen. Links aangegeven het kerkje van S. Biago della Fossa, waar Fabri bij woonde. Huis nr. 4 schonk Fabri aan het gasthuis.

de kerk, de gewelven van het schip inclusief de twee zijbeuken en de bouw van de Dwerg-*kapel*.¹²⁷

Deze kapellen in de Anima-kerk zijn interessant genoeg om verder op in te gaan, omdat Fabri hiermee duidelijk zijn handtekening zette op de inrichting van de kerk en vanwege de overheersende rol van de Nederduitse topcurialen binnen de Animabroederschap.

Voor het uiterlijk van de kapellen in de gotische kerk moeten we helemaal afgaan op geschreven bronnen. Bij de bouw van de renaissancekerk in 1500 verdween, op één stuk na, het hele oude interieur.

Volgens een overgeleverde tekst werd op 2 juli 1433 een kapel ingewijd voor de verering van Maria en Sint Anselmus. Deze kapelanie was bestemd voor het zielenheil van doctor Herman Dwerg. Daar de Dwerg-*kapel* aan de Heilige Anselmus van Canterbury was gewijd, nemen alle experts aan dat Anselmus Fabri achter deze stichting zat.¹²⁸ Een verklaring die meer voor de hand ligt is dat Anselmus als patroonheilige van het altaar was gekozen vanwege de nauwe betrekkingen die Dwerg onderhield met Engeland. In het verlengde hiervan onderhield hij nauwe banden met het gasthuis van de Engelsen in Rome en hij schonk in zijn testament zijn eigen bed met

7. Kerk van Santa Maria dell'Anima Kapel B=Bakkerkapel, kapel C is de 'Dwerg' of Anselmuskapel en kapel F=Servatiuskapel. De dikke lijnen vormen de omtrek van de gotische kerk van 1433, de dunne lijnen van de renaissancekerk van 1500.

beddengoed aan dit gasthuis.¹²⁹ Anselmus van Canterbury verdedigde in Engeland rond 1100 de belangen van de paus tegenover de Engelse koning, wat voor de curialen natuurlijk als positief gold. Er zijn andere signalen dat Fabri toch de man achter de schermen was bij de stichting van deze kapel. Dwerg had de kapel zeker niet in zijn testament genoemd en de stichting had plaats drie jaar na zijn overlijden.

Een andere aanwijzing voor Fabri's betrokkenheid was, dat het altaar ingewijd werd op 2 juli, de feestdag van Maria Visitatie. Op deze dag werd herdacht dat de zwangere Maria op bezoek ging bij haar eveneens zwangere nicht Elisabeth. Toen Maria binnenkwam, sprong het kindje in haar schoot op en Elisabeth riep uit: *Gezegend ben jij onder de vrouwen en gezegend is de vrucht van je schoot*. Deze feestdag was voor Fabri zeer belangrijk en in Antwerpen bevorderde hij dit feest zoveel hij kon. Door toedoen van paus Bonifatius IX kreeg het feest van Maria Visitatie vanaf 1400 een grote populariteit. Dit was precies de paus waaronder Fabri zijn curiale loopbaan begon en hij moet hem dankbaar zijn geweest. Vanaf 1431 werd dit feest in de Animakerk gevierd. De kapel van de bakkers (kapel B) was gewijd aan deze Mariafeestdag. Het valt aan te nemen dat Fabri, die zowel in Rome en Antwerpen deze feestdag had bevorderd, bewust 2 juli had uitgekozen als datum van inwijding.¹³⁰ Op drie opeenvolgende jaren zou hij de feestdag van Maria Visitatie uitzoeken voor het verrichten van een goed werk. Op 2 juli 1431 de stichting van de Besnijdeniskapel in Antwerpen, op 1 juli 1432 een aflat voor de Onze-Lieve-Vrouwekerk in dezelfde stad en op 2 juli 1433 het Dwerg-altaar.¹³¹

8. De Visitatie, deel van een altaarstuk door de schilder Jacques Daret, ca. 1435.

Op 20 augustus 1433 werd tegenover de Dwerg-kerk een St. Servatiuskerk gesticht voor de topcuriaal Dietrich von Nieheim. Gezien de vele woordelijke overeenkomsten tussen de teksten aangebracht bij de altaren is het bijna zeker dat Anselmus Fabri ook dit altaar heeft gesticht.¹³² Er zat duidelijk een idee achter de stichting van deze twee kerken. De twee heiligen duiden de regio aan waarmee de curiaal intensieve contacten onderhield.

Alle drie lieten ze zich overigens niet in de Anima-kerk begraven. Nieheim kreeg een graf in Maastricht, Dwerg liet zich wel in Rome begraven, maar dan in de kerk van S. Maria Maggiore. Fabri stierf te Florence, maar zijn lichaam zou in Antwerpen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen een laatste rustplaats vinden. Ondanks de verbouwing gaf de Animakerk nog niet de uitstraling die zij wensden.

De topcurialen verbonden zich dus zeer duidelijk aan het Anima-gasthuis en zijn kerk. Door schenkingen zorgden ze ervoor dat het gasthuis kon groeien in omvang en betekenis. Met de kerkenstichtingen heeft Fabri duidelijk willen maken dat een dynastie van topcurialen de scepter zwaaide in en rond de Anima. Willem van Enckenvoirt zette deze traditie voort in de zestiende eeuw. Zijn graf in de Anima-kerk kunnen bezoekers nog steeds zien.

Funcities en netwerken buiten de curie

Inleiding

De curieprelaten onderhielden intensieve contacten met hun geboortestreek. Dit had voor beide kanten voordelen. De curieprelaat kon als aanvulling op zijn inkomen

in Rome in de thuisstreek beneficiés verwerven. Populaire beneficiés waren kanonikaten, kapelanieën en pastoratén. Het inkomen streek men op en voor de uitvoering van gebeden en zielzorg huurden ze een plaatsvervanger in.

Dit geeft een cynisch beeld van de geestelijkheid in die tijd. Toch zijn er voorbeelden bekend, onder andere bij Fabri, dat ze echt iets terug wilden doen voor hun beneficie. Zo zorgde Fabri, formeel pastoor van Halle bij Brussel, dat zijn kerk vele aflaten verkreeg en hij deed een poging de kerk van Halle van een kapittel te voorzien door de verheffing tot collegiale kerk.

De paus steunde de curialisten bij deze benoemingen en trok het benoemingsrecht (*collatie*) naar zich toe, in het bijzonder voor de beneficiés die in handen waren van curialen. Als zij bij hun overlijden in Rome woonden, dan mocht de paus het beneficie opnieuw opvullen. De pauselijke akten legden in deze gevallen vast dat het ging om een *vacans per obitum apud sedem apostolicam*.¹³³ Als houder van het hoogste gezag in de kerkorganisatie: de *potestas iurisdictionis* legden de pausen steeds meer claims. Onder paus Martinus V kwamen niet alleen de *familiares* van de paus in aanmerking voor beneficiés, maar ook de *familiares* van kardinalen en hoge curieprelaten. De paus diende altijd rekening te houden met lokale krachtsverhoudingen. Hij schoof immers de lokale collators opzij, die dit niet altijd namen. Bovendien konden meerdere kandidaten dingen naar hetzelfde beneficie. Slechts 5% van de supplieken aan de paus gericht voor het verkrijgen van een beneficie had succes.¹³⁴

De thuisregio bond graag haar eigen curieprelaten aan zich om zaken in Rome te regelen, bijvoorbeeld bij het verwerven van een aflaat voor de financiering van de bouw van de kerk of het krijgen van pauselijke toestemming om de inkomsten van kapelanieën bij de kerk te voegen. Soms gaf men aan de curiegeestelijke als tegenprestatie voor de hulp een beneficie.¹³⁵

Pauselijke beneficiepolitiek

De paus hield bij zijn benoemingen rekening met een aantal kwalificaties van de kandidaten. Zo was het zeker voor de pastoorbenoemingen noodzakelijk om de taal van de parochianen te beheersen. Voor het domkapittel was een adellijke afkomst noodzakelijk waarbij de kapittels enige plaatsen open lieten voor kandidaten met een universitaire opleiding. Voor beneficiés waarbij de zielzorg een actieve rol speelde, zoals bij pastoratén, diende de kandidaat te beschikken over een priesterwijding. De curialen, die toch geen plannen hadden daadwerkelijk deze functie in te vullen, konden hiervoor ontheffing verkrijgen. Voor een kanonikaat volstond vaak de wijding tot diaken of subdiaken.

De curialen kregen een voorkeursbehandeling bij het opvullen van beneficiés. Van alle verzoeken om een beneficie te krijgen was ca. 14% van hen afkomstig. Dit zou oplopen tot 30% rond 1460. Onder de aanvragers waren zeer vele pauselijke schrijvers en abbreviatoren. Zij hadden vanuit hun werk een informatievoorsprong en hadden daarbij het recht op gratis behandeling van hun verzoek.

Naast de paus waren ook de hoge curieprelaten actief in het voorzien van hun familiares van goede beneficiés. Zo beschikte Nikolaus von Kues over meer dan 48 familiares. De meesten waren geestelijken. Door hun inkomsten uit de prebenden

verbonden aan de beneficiëes konden ze hun *familia* goedkoop op peil houden met deskundige familiares.¹³⁶

Het pauselijke bronnenmateriaal, ook dat van Fabri, moet erg voorzichtig gehanteerd worden en voortdurend vergeleken met andere bronnen om te weten of Fabri echt in het bezit kwam van het beneficië. Zelfs het betalen van annaatsgelden aan de paus kan op zich niet als bewijs gelden. Het blijft natuurlijk wel zo dat een ingediend supplicie en de medewerking van de paus wel wat zeggen over de strategie van Fabri om deze kerkelijke ambten in de wacht te slepen. Hierbij kon hij zijn kansen vergroten door snel toe te slaan en goede contacten te onderhouden met personen in de regio, die de benoeming konden doordrukken.

De eerste beneficiëes

De eerste keer dat we Fabri aantreffen in de pauselijke akten voor een beneficië is op 2 juli 1402. Paus Bonifatius IX benoemde toen zijn schrijver in de kanselarijregisters, Anselmus Fabri van Breda, tot pastoor van de Sint Laurentiusparochie in het Ginneken ten zuiden van Breda. Uit de akte viel op te maken dat Fabri op hetzelfde moment bezig was beneficiëes te verwerven aan de Sint Walburgkerk te Arnhem en de Romboutskerk te Mechelen. Deze andere functies gaven een jaarlijks inkomen van 45 mark (382 Rijnse gulden).¹³⁷ De paus vroeg aan de bisschop van Florence en de deken van Sint Salvator te Utrecht en de Onze Lieve Vrouwekerk van Breda de benoeming uit te voeren. Van de deken van het Bredase kapittel, Johannes van de Venne in deze periode, verwachtte de paus dat hij de benoeming regelde met de collator ter plekke. De collator beschikte over de benoemingsrechten. Deze lokale collator probeerde de paus dus opzij te schuiven en de procedure zou een vijandelijke overname genoemd kunnen worden. De lokale collator was de abdis van het adellijke stift Thorn, die de patronaatsrechten bezat en hierdoor het recht had een kandidaat aan de aartsdiaken voor te dragen. De aartsdiaken gaf aan de kandidaat de canonieke investituur en daarmee toestemming het beneficië in bezit te nemen. De feitelijke aanstelling (*installatio*) vond vervolgens plaats door de deken. De pastoor kreeg van hem de attributen van zijn ambt aangereikt: de sleutels van de kerk, de kelk en een misaal.¹³⁸

De plaats in het Ginneken kwam vrij door het overlijden van Johannes Noyens. De in de akte genoemde overleden Johannes Noyens, is misschien te identificeren als Jan Noey, de deken van het kapittel van Geertruidenberg.¹³⁹ De abdij van Thorn beschikte over de patronaatsrechten van de kerk van Geertruidenberg, wat een benoeming in Ginneken logisch zou maken. Het beneficië gaf een jaarlijks inkomen van 30 mark zilver (255 Rijnse gulden).

Fabri had een paar sterke punten om dit beneficië binnen te slepen. Hij voldeed aan een paar benoemingscriteria: als pauselijk schrijver behoorde hij tot de *familiares* en de paus had het recht in het geval van opengevallen pastoorplaatsen zijn curialen naar voren te schuiven. In de akte werd nadrukkelijk vermeld dat in de vacature nog niet was voorzien. Er waren ook een paar ongunstige kanten. Eerst en vooral zijn leeftijd. In de akte werd aangegeven dat hij op dat moment 23 of 24 jaar oud was. De minimumleeftijd om pastoor te kunnen worden was echter 25. De paus gaf hem ech-

ter dispensatie voor deze *etatis defectu*. Een derde zwak punt was dat de voorganger van Fabri in het Ginneken, Johannes Noyens, geen curiaal was op het moment van zijn overlijden. Formeel gezien moest Fabri dan binnen een maand zijn verzoek doen aan de paus. De akte geeft echter geen uitsluitsel over het moment van overlijden. Het lijkt bijna onmogelijk dat Fabri dit binnen een maand gehoord heeft, want een reis van Breda naar Rome nam ongeveer zes weken in beslag. Fabri speelde bij dit beneficie vooral de kaart uit dat het pastoorsbeneficie te lang openstond en dat de paus daarom zelf de collatierechten kon uitoefenen. In de akte staat: *etiam si tanto tempore vacaverit quod eius collatio iuxta Lateranii statuta concilii ad sedem legitime devoluta*. Dit verzoek valt in de groep van *provisio*. Bij de *provisio* verzocht iemand aan de paus om een benoeming als opvolger van een specifieke persoon.¹⁴⁰ Randon deze akte zijn nog andere opmerkelijke zaken te noteren. Wij weten uit een andere bron dat Fabri op dat moment nog niet over de priesterwijding beschikte.¹⁴¹ De paus kon hieraan echter voorbijgaan in de wetenschap dat Fabri het pastoorsambt nooit persoonlijk zou gaan invullen.

Vele geestelijken verbonden aan de Laurentiuskerk benoemden plaatsvervangers voor de uitvoering van de zielzorg. Johannes Noyens resideerde zelf niet en nam een waarnemer (*deservitor*) in dienst in de persoon van Henricus Gertrudis. Tussen 1406 en 1430 trad Henricus Culits, alias van Breda, op als waarnemend pastoor. Voor het einde van de vijftiende eeuw is een visitatieverslag bewaard gebleven van de abdij van Thorn.¹⁴² De pastoor Petrus Pavonis, afkomstig uit het bisdom Kamerijk, schitterde door afwezigheid en van de vier kapelannen waren er twee langdurig afwezig. De hele vijftiende eeuw nam geen enkele pastoor zelf de zielzorg van de parochie Ginneken op zich.¹⁴³

De pastoor van het Ginneken verzorgde drie wekelijkse missen en beschikte hiervoor over een prove van 40 schilden. Op basis van de omrekeningstabellen zoals die in de Bredase obituaria in de zestiende eeuw werden gehanteerd, zou dit een jaarlijks inkomen opleveren van ca. 60 Rijnse guldens. Een verschil van 195 Rijnse guldens met het inkomen zoals opgegeven in de pauselijke akte. Het zou kunnen zijn dat Fabri door onvoldoende informatie en tijdnood er maar een slag naar geslagen had. Volgens hetzelfde visitatieverslag 'verdiende' de pastoor van Princenhage, de parochie waartoe Fabri behoord had, jaarlijks een bedrag van 200 Rijnse gulden. Misschien gebruikte hij deze inkomsten als richtsnoer. De aanvrager had er overigens belang bij deze inkomsten zo laag mogelijk in te schatten, omdat het eerste jaar de helft van de inkomsten als annaatsgelden aan de curie terugvloeden. De inschattingen van de jaarlijkse inkomsten van een beneficie konden tot 100% verschillen per aanvrager. De procedure voor het Ginneken bevestigde deze onbetrouwbaarheid van de inschattingen nog eens.¹⁴⁴

In een akte van 14 september 1402 kwam paus Bonifatius IX weer terug op de aanstelling in de Laurentiuskerk in het Ginneken. De paus gaf toen ontheffing aan Fabri het beneficie in Ginneken te combineren met andere beneficies. In oktober 1403 probeerde Fabri nog steeds dit pastoraat te verwerven.

Het is onwaarschijnlijk dat Fabri het pastoraat van het Ginneken echt in bezit nam. In een akte uit 1405 waarin al zijn beneficies werden opgesomd, ontbrak het Ginneken in ieder geval. Hij probeerde later nog een keer om een kerkelijke ambt te

verwerven in een kerk die behoorde bij de abdij van Thorn. Op 11 januari 1404 benoemde de paus hem namelijk tot kanunnik en thesaurier van de Sint Gertrudiskerk van Geertruidenberg.¹⁴⁵ Hij wilde de overleden Henricus de Huyshoven opvolgen, die op 15 maart 1387 nog door paus Urbanus VI was aangesteld. Anselmus kon geen beroep doen op de clausule dat Henricus overleden was als lid van de curie. Het voornaamste argument bij de benoeming was dat de vacature van thesaurier van het kapittel al te lang vacant stond, zodat de benoemingsrechten volgens de statuten van het Lateraanse concilie overgingen naar de paus. Bij dit Vierde Lateraanse concilie kreeg de paus het recht de benoemingsrechten (collatie) over te nemen als de eigenlijke collator zich niet hield aan de kerkelijke regels, zoals het tijdig opvullen van vacatures.¹⁴⁶ Aan deze functie was geen zielzorg verbonden, zodat dit beneficie gemakkelijk te combineren viel met andere benoemingen. Volgens de akte gaf Geertruidenberg een jaarlijkse inkomen van 10 mark zilver (85 Rijnse guldens). Een jaar later werden de inkomsten op 16 mark zilver geschat (136 Rijnse guldens). Weer een indicatie van de grote marges die men hanteerde bij het doorgeven aan de curie van de jaarlijkse inkomsten van een beneficie.¹⁴⁷

Alles wijst erop dat Fabri het benoemingenbeleid van de abdij van Thorn nauwlettend in de gaten hield. Zodra hij via zijn Brabantse netwerk te horen kreeg dat een vacature te lang openstond, diende hij zijn sollicitatie bij de paus in. De paus kon Fabri als abbreviator en als zijn *familiaris* in Ginneken en Breda benoemen. Thorn zal deze 'vijandelijke overnames' van Fabri ondersteund door de paus niet op prijs gesteld hebben en geprobeerd hebben ze tegen te houden. De paus probeerde als Europese religieuze grootmacht het lokale netwerk van Thorn (deels) over te nemen. Iedereen in die tijd levend wist dat als een curiaal netwerk zich eenmaal ergens nestelde het moeilijk meer te verdringen was. De abdij van Thorn benoemde overigens in de kerken die onder haar patronaat stonden stelselmatig geestelijken die de functies niet uitvoerden. Deze namen invallers in dienst die de zielzorg uitvoerden. In de vijftiende eeuw waren de pastoors van de parochies Gilze, Ginneken, Princenhage en Etten allemaal absent.¹⁴⁸ Een aantal jaren later, in 1419, probeerde Fabri zonder de steun van de abdij van Thorn de kapel van Markendaal bij de Haagdijk, die onder haar patronaat stond, te verheffen tot parochiekerk en los te maken van de parochie Princenhage.¹⁴⁹ In die periode bezat magister Godefridus de Vlymmeren het pastoraat van de kerk van Princenhage. Hij liet zich er niet zien en Arnoldus Becker en Johannes Theoderici traden op als zijn plaatsverangers. Na hem verkreeg magister Arnoldus de Wit, afkomstig uit het bisdom Doornik ditzelfde pastoraat en hield dat tussen 1430 en 1463. De Wit moet een curiaal geweest zijn, want hij overleed in Rome voor het jaar 1463.¹⁵⁰ Johannes Keyaert verving hem in ieder geval tussen 1436-1441.

Volgens de historicus Bijsterveld werkten de abdis van Thorn en de aartsdiaken nauw samen bij het opvullen van vacatures in de parochies en zouden de benoemingen van pastoors zelfs helemaal hebben overgelaten aan de aartsdiaken. Deze stelde vervolgens veel mensen uit zijn eigen netwerk aan, die vaak verbonden waren aan één van de Luikse kapittels.¹⁵¹ Voor deze groep waren de inkomsten uit hun parochie belangrijker dan de zielzorg. De kille verhoudingen met de abdij van Thorn staken af tegen de warme houding van Fabri ten opzichte van het kapittel van Breda. Bij zijn

benoeming te Geertruidenberg vroeg de paus, ongetwijfeld op advies van Fabri, de deken van het kapittel namens hem op te treden.

In de periode tot ca. 1410 probeerde Fabri allerlei lagere beneficiés te verzamelen. Deze beneficiés lagen in het huidige België, één in Gelderland. Het verwerven van een kanonikaat in Arnhem verliep moeizaam. Op 1 september 1402 herhaalde de paus zijn benoemingsverzoek voor Fabri te Arnhem. De paus verwees naar een eerder gedane benoeming op 21 december 1402.¹⁵² Deze datum is waarschijnlijk een fout in de akte en het moet zijn 21 december 1401. Dit spoort beter met de akte van 2 juli 1402, waarin er sprake van is dat Fabri al eerder probeerde kanunnik te worden in Arnhem. Dit zou dan betekenen dat Fabri eind 1401 al aan de curie werkte. Dit beneficie liep hij waarschijnlijk mis, want in 1405 noemde een lijstje van zijn beneficiés Arnhem niet. Dit soort aanvragen behoorde tot de groep van wat de Duitsers 'Expektanzen' noemen. Dit waren algemene reserveringen, die weinig kans op succes boden. De kandidaat moest dan reageren op het eerst vrijkomende beneficie. Het recht verviel voor de daarna vrijkomende beneficiés. Vandaar dat Fabri de algemene reservering voor Arnhem nog maar eens liet verlengen.¹⁵³

Een akte uit januari 1405 bood een doorkijkje in de lopende sollicitatieprocedures waarin Fabri zich had gestort. In deze akte benoemde paus Innocentius VII Fabri tot proost van het kapittel van Pharaïldis (St. Veerle-kapittel) te Gent. In 1403 werd hij al genoemd als gewoon kanunnik van deze kerk. De proost had een jaarlijks inkomen van 25 mark zilver (212 Rijnse guldens). Dit kapittel zetelde in de grafelijke burchtkerk naast het Gravensteen en het kapittel bestond uit twaalf kanunniken met een proost.¹⁵⁴ De paus stelde deze functie beschikbaar aan Fabri op de voorwaarde dat hij binnen een jaar zijn pastoorschap van Heist op den Berg bij Mechelen opgaf (24 mark zilver per jaar). Deze functie te Heist ontving hij in 1403 via de paus na het overlijden van Johannes Voesdunc.¹⁵⁵ Waarschijnlijk kon Fabri de inkomsten als proost te Gent echt gaan opstrijken, want in augustus 1408 gaf de paus hem dispensatie van zijn plichten als proost, vanwege zijn begonnen studie. Verder verkreeg Fabri een kapelanie in de Sint Janskerk (de huidige St. Baafs) te Gent (inkomsten 20 mark zilver), een kapelanie in de Ursmerkerk te Lobbes (4 mark zilver) en de kapelanie van Zellaer, die viel onder de Romboutskerk van Mechelen. In 1408 probeerde Fabri met pauselijke hulp kanunnik te worden van de Onze Lieve Vrouwekerk van Maastricht en koster van de Christuskerk bij Gent.¹⁵⁶ De deken van de Romboutskerk te Mechelen kreeg van de paus een volmacht deze laatste posten voor Fabri te regelen. Van al deze beneficiés is niet zeker of Fabri ze feitelijk in bezit heeft gekregen.

Opvallend zijn de goede contacten in deze periode met Mechelen, vooral met de deken van het kapittel verbonden aan de Romboutskerk. De deken van het Mechelse kapittel bemiddelde voor Fabri om hem een kanonikaat te bezorgen bij de de St.-Servaaskerk te Maastricht. Daarnaast was Fabri in beeld voor kerkelijke functies, waarvan de benoeming gecontroleerd werd door de deken van de St.-Romboutskerk. Dit was voor de Zellaer-kapelanie in Mechelen en voor het pastoraat van Heist op den Berg.¹⁵⁷

Mechelen kon wat steun in Rome goed gebruiken, want de stad bleef consequent de paus van Avignon afwijzen. Deze paus bleef proberen zijn eigen benoemin-

gen in het kapittel door te drukken, zonder veel succes echter.¹⁵⁸ Mechelen accepteerde voorts het gezag van de bisschop van Kamerijk niet, omdat die Avignon volgde. Een verdere complicerende factor was dat Mechelen na 1357 verenigd werd met het graafschap Vlaanderen, dat onder de Bourgondiërs een pro-Avignon koers voer. Het kapittel van Mechelen stond er dus alleen voor.

Juist in deze periode had het kapittel van Mechelen een langlopend 'hoofdpijndossier' in de vorm van de Zellaer-kepelanie.¹⁵⁹ De kapelanen verbonden aan dit altaar hielden de missen in de Romboutskerk en in 1398 kregen ze bij de paus gedaan dat ze een kanunnikenkleed mochten dragen en dat hun inkomsten tijdens afwezigheid gewoon doorgingen. Het kapittel van Mechelen ging bij de bisschop van Luik en later bij de paus daartegen in beroep. Een jaar later werden de uitzonderingsbepalingen voor de Zellaer-kepelanie ingetrokken. Fabri moet aan de kant van het kapittel gestaan hebben in dit conflict, gezien zijn goede contacten met de deken van het kapittel. De deken zou later nog regelmatig bemiddelen voor Fabri. Zijn benoeming te Mechelen aan het Zellaer-beneficium werd in ieder geval in 1405 aangevochten bij de curie. Drie jaar later liep deze benoemingsprocedure nog steeds door.

Afrondend kan gesteld worden dat de periode 1401 tot 1410 gekenmerkt wordt door pogingen om diverse beneficië te ontvangen. Deze pogingen leverden waarschijnlijk alleen in Heist op den Berg (pastoraat) en misschien in Gent (proost St. Veerle) echt resultaat op. Het pastoraat in Heist moet hij bovendien nog inleveren om proost te kunnen worden. Een aantal procedures viel onder de noemer van vijandelijke overname tegen de wil van de gewone collator. De kans op succes was bij gebrek aan lokale steun niet erg groot. Zijn pogingen om beneficië te bemachtigen in West-Brabant lijken deels te zijn gevoed door een rancune tegen patroonabdij Thorn en haar neiging om vacatures lang open te houden wat de abdij extra inkomsten opleverde. Na het concilie van Pisa lagen vele nieuwe wegen open voor Anselmus Fabri en hij zou deze kansen met beide handen grijpen.

Het concilie van Pisa en nieuwe kansen (1409)

Op 25 maart 1409 kwam het concilie te Pisa voor het eerst bij elkaar met als hoofddoel het beëindigen van het Westers Schisma. Meer dan 500 personen, waaronder 22 kardinalen en 80 bisschoppen, kwamen bij elkaar in de kathedraal van Pisa. Eén van de belangrijke spelers op het concilie van Pisa was Pierre d'Ailly, de bisschop van Kamerijk. D'Ailly was door Avignon in 1397 benoemd, tegen de zin van de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees. Bij zijn aanstelling bleven veel kanunniken weg uit angst voor de dreigementen van de hertog, die een eigen kandidaat had willen laten aanstellen. Vrienden zijn de twee nooit geworden, maar ze sloten al wel snel een verstandshuwelijk. Beiden hadden ze last van het schisma door een verdeelde achterban. Het noordelijk deel van het bisdom Kamerijk, waaronder Mechelen, had nooit het gezag van Avignon willen accepteren. Deze regio viel, behalve Mechelen, onder het politieke gezag van de Brabantse hertogen. Filips de Stoute steunde aanvankelijk als een trouwe onderdaan van de Franse koning de paus te Avignon. De Vlaamse bevolking bleef deels op de hand van Rome. De handelsbetrekkingen met Engeland waren voor de Vlaamse burgerij van levensbelang en Engeland volgde tradi-

tioneel de Rome-lijn. De hertog zette grote druk op de Vlaamse steden om over te stappen op zijn Avignon-koers. De tweede impuls voor een verstandshuwelijk tussen bisschop en hertog was de houding van d'Ailly in het schisma. Ondanks zijn benoeming vanuit Avignon, pleitte hij al jaren voor het bijeenroepen van een concilie om het schisma te beëindigen. Hij wordt gezien als één van de drijvende krachten achter het concilie van Pisa.¹⁶⁰

Het Bourgondische huis had traditioneel een innige band met de paus. De paus steunde de huwelijkspolitiek van de Bourgondiërs door wel of niet dispensaties te geven voor verboden bloedverwantschap wat in een tijd waarin de vorstenuizen vooral onderling trouwden een machtig wapen vormde. Eerst steunden zij nog voluit de Avignonpaus, maar na 1392 sloten zij zich aan bij de beweging die wilde komen tot een nieuwe eenheid in de kerk; vooral toen bleek dat de Franse paus in de Nederlanden geen brede steun verwierf. Brabant zegde in 1399 openlijk zijn steun aan het gezag uit Avignon op. Vanaf 1405 was er een zijtak van de Bourgondiërs, de Antoniden, aan de macht in Brabant. Voor de beëindiging van het pauselijke schisma gingen de twee Bourgondische takken, de Vlaamse en de Brabantse, samen optrekken. Brabant stuurde een stevige delegatie naar het concilie van Pisa. Deze delegatie bestond uit kanselier Pierre Camdonc, zijn raadsheer Amandus van Kortenberg, Johannes Geerts, abt van Tongerlo en twee meesters in de rechten: Godefridus van Zichen en Johannes van Turnhout.¹⁶¹

9. Brabant begin vijftiende eeuw. Landsgrenzen en religieuze grenzen lopen door elkaar heen.

Mede door de Vlaamse en Brabantse druk koos het concilie van Pisa op 26 juni van het jaar 1409 een nieuwe paus: Alexander V. Een compleet succes was het concilie niet, want de twee oude pausen stapten niet op. De afgezette paus Gregorius XII bleef invloed uitoefenen in Napels, Polen en Beieren. De afgezette paus Benedictus XIII behield steun in Spanje en Schotland. Voor hertog Jan zonder Vrees en hertog Antoon van Brabant was het concilie toch een acceptabel resultaat. De verdeeldheid in hun eigen gebieden kwam ten einde en alle wereldlijke en kerkelijke overheden in hun gebieden accepteerden het gezag van de Pisaanse paus. Tussen de pausen Alexander V en Johannes XXIII en de hertog van Brabant ontwikkelden zich hechte en vriendschappelijke banden. Om deze banden te onderhouden hadden de hertogen in Rome een betrouwbaar steunpunt nodig.

Halle

Het eerste aansprekende beneficie in Brabant dat na het concilie op het pad van Fabri kwam, was het pastoraat van Halle bij Brussel. Op 20 februari 1411 benoemde de paus hem in deze plaats als opvolger van de overleden Reynerus Goethe.¹⁶² Dit beneficie gaf hem meer status en prestige als zijn vorige benoemingen. Dit prestige had direct te maken met het hoge inkomen. De pauselijke bronnen hielden het op 270 ponden Tournoois per jaar (459 Rijnse guldens). Andere bronnen komen tot veel hogere inkomsten. De pastoor beschikte als inkomstenbronnen over meer dan de helft van de tienden, de herenrentes, een boerderij en 30 ha landbouwgrond. De inkomsten werden bij elkaar geschat op 2000 gulden per jaar. Residentieplicht was aan dit beneficie niet verbonden. Hoge curiegeestelijken hielden daarom de begeving van dit rijke beneficie goed in de gaten. Zo was het in de veertiende eeuw in handen van een aartsbisschop van Lyon, een neef van de paus en een kardinaal.¹⁶³

De kerk van Halle kende een bloeiende Mariabedevaart, die een nieuwe kerk en mogelijk en noodzakelijk maakte. Bisschop Pierre d'Ailly van Kamerijk zegende in 1410 de nieuwe Martinuskerk van Halle in. Zoals al eerder besproken bevorderde Fabri actief de Mariadevotie en de kerk moet hem persoonlijk hebben aangesproken. Verder had de kerk geluk gehad dat in 1404 de op doorreis zijnde hertog Filips de Stoute in Halle onverwacht stierf. Zijn opvolgers zouden Halle daarna altijd de kerk met een bezoek vereren en giften achterlaten. De aanstellingsbrief van paus Johannes XXIII vermeldde alleen nog een kanunnikenprebende te Antwerpen, waarvoor Fabri in procedure was. Het lijkt erop dat hij de periode van moeizaam verwerven van kleine en onzekere beneficiërs achter zich heeft gelaten. Deze kleine beneficiërs komen hierna in de bronnen niet meer terug en het lijkt erop dat hij ze allemaal heeft afge-stoten om zich te concentreren op Brabant.

De procedure te Halle biedt het beeld van een vriendelijke plaatsing door de paus. In de akte werd openlijk gezegd dat het benoemingsrecht eigenlijk bij de bisschop van Kamerijk lag, maar dat de paus dit benoemingsrecht had overgenomen.

De gegevens over zijn voorganger Reynerus duiden op hertogelijke bemoeienis bij het benoemen van de pastoor van Halle. Deze Goethe wordt in andere akten aangehaald als Renier Goedeheere of Goetheer.¹⁶⁴ Hij bekleedde tussen 1383 en 1411 diverse functies aan de hof van de Brabantse hertogen. Zo was hij hofmeester (*magis-*

ter curie) van de oude hertogin Johanna en rentmeester van hertog Antoon. Naast deze wereldlijke taken beschikte hij nog over de proosdij van de Sint Servatiuskerk te Maastricht en het dekenaat Hilvarenbeek. Onder dit dekenaat viel ook Breda in de middeleeuwen. De hertog wist vanaf het einde van de veertiende eeuw zijn eigen kandidaten voor deze functie te Halle succesvol bij de paus te introduceren.

Fabri werd te Halle door het bisdom en de parochie geaccepteerd als pastoor. Als student in Bologna duidde hij zich in 1414 trots aan met de titel van pastoor van Halle (en deken van Antwerpen).¹⁶⁵ Deze benoeming kwam voor Fabri op een heel goed moment. Hij studeerde kerkelijk recht in Bologna en kon de extra inkomsten goed gebruiken. Hij hield zelfs geld over en schonk 17 Rijnse guldens aan de Duitse studentenvereniging in deze Italiaanse universiteitsstad voor het opknappen van hun altaar in de kerk.

Fabri was er niet de man naar om alleen het geld uit de functie op te strijken vanuit het verre Rome. Hij bleef actief betrokken bij Halle en probeerde de grandeur nog verder te verhogen. Zo vroeg hij in 1428 aan paus Martinus V om de parochiekerk te mogen verheffen tot een kapittelkerk of collegiale kerk. De paus willigde dit verzoek in. De inkomsten van het nieuwe kapittel met twaalf kanunniken en een deken zouden moeten komen uit een aantal te annexeren parochies en door kapelanieën in de kerk zelf. Iedere keer als een kapelanie vacant zou raken, zouden de inkomsten aan een kanunnik toevallen. Deze kreeg dan wel residentieplicht in Halle. In maart 1430 beschikte Halle nog steeds niet over een collegiale kerk door lokale tegenstand. De kapelanieën van de op te heffen kapelanieën kregen toen van Fabri de verzekering dat ze in aanmerking kwamen voor een plaats in het kapittel.¹⁶⁶ Het kapittel kwam er trouwens nooit.

Dit soort projecten werd vaker opgepakt door hoge curialen. Een referendaris van paus Gregorius XII, Rotherus Balhorn, deed twintig jaar eerder een soortgelijke poging om in zijn geboortestad Wolfhagen (Duitsland) een parochiekerk te veranderen in een kapittelkerk. Hier mislukte de poging door de hoge kosten en hij stichtte als alternatief een kapelanie.¹⁶⁷

Fabri bemiddelde voorts bij de paus voor het verstrekken van aflaten aan de kerk van Halle om (nog) meer bedevaartgangers naar de kerk te trekken.¹⁶⁸ Een half jaar na de benoeming van Fabri te Halle ontving de kerk de eerste aflat van de paus. In de jaren 1420 en 1435 kwamen er nieuwe aflaten uit Rome. De aflat van 1420 werd geschreven door Johannes de Nursia, de vaste curiemedewerker en scriptor uit het netwerk van Fabri. De pauselijke bul van 1435 droeg eveneens duidelijk de handtekening van Fabri. Alleen in deze aflat werd zijn favoriete feestdag opgenomen: Maria Visitatie. De bedevaartgangers kregen op 2 juli bij een bezoek aan de kerk vermindering van straf in het vagevuur. Andere Maria-feestdagen bedacht hij eveneens met aflaten.

Antwerpen

Terwijl Fabri benoemd werd in Halle, was hij dus al bezig zich een plaats te verwerven in het Antwerpse kapittel als kanunnik. De benoemingsbrief voor Halle uit 1411 van de paus bevestigde zijn aanspraken op een plaats in het koorgestoelte.¹⁶⁹

Deze prebende leverde een jaarlijks inkomen op van 80 pond Tournoois (136 Rijnse gulden). Zijn latere benoeming tot deken verdubbelde dit vaste inkomen. Zijn mogelijke aanstelling in de stad aan de Schelde als kanunnik had de instemming van de toenmalige deken van het kapittel, Johannes de Ponte. De akte noemde hem als uitvoerder van het pauselijke besluit, wat een sterke aanwijzing is voor zijn steun. Ponte kon in deze periode de steun van Fabri goed gebruiken, omdat hij een conflict uitvocht met de Antwerpse kapelaans over de overdracht van inkomsten uit enige kapelanieën aan een te vormen professioneel kerkkoor.

Het kapittel van Antwerpen, verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, was een zeer prestigieuze en machtige instelling. De macht van het kapittel berustte op een aantal peilers. De eerste peiler vormde de groeiende bevolking en economie van Antwerpen. De stad groeide tussen 1374 en 1437 van 7000 inwoners naar 17.500 inwoners.¹⁷⁰ De stad kwam hiermee op een vierde plaats na Brussel (32.000), Mechelen (21.000) en Leuven (18.000). Het kapittel wist, ondanks deze bevolkingsexplosie, toch het monopolie te houden als parochiekerk. De toegenomen rijkdom uitte zich in het stichten van kapelanieën in de kerk. Alleen al in de periode dat Fabri deken was van de kerk werden er tien nieuwe kapelanieën gesticht.¹⁷¹ Iedere kapelanie had een altaar nodig waar de missen uitgevoerd konden worden, waardoor er weer een grotere kerk nodig was. Het kapittel was mede daarom bezig aan een groot bouwprogramma dat de kerk tot de grootste van Brabant zou maken. Rond 1411 was deken Johannes de Ponte bezig om een nieuw koor te bouwen. Na 1420 begon de bouw van de twee kerktorens onder de regie van zijn opvolger Anselmus Fabri.

Een tweede peiler voor het prestige van het kapittel vormde de ouderdom. De stichting van het kapittel ging terug tot voor 1124. Deze eerste stichting ging uit van een groep van reguliere kanunniken die onder een proost een monastiek leven leidden. Deze geestelijken vormden zich later om tot een instelling van wereldlijke geestelijken, die leefden van hun prebendes. Ze verlieten het gemeenschappelijke leven en bewoonden eigen huizen rond de kerk, de zogenaamde claustrale huizen. Eén van die huizen was de dekanale woning, die Fabri een tijd lang bewoonde.

Rond 1240 werd de functie van proost afgeschaft en vervangen door die van de deken. De deken was de hoogste functionaris binnen het kapittel. Door de ouderdom en het prestige hadden de kanunniken ruime prebendes. Bij die prebendes kwamen nog, bij residentie, de inkomsten uit presentiegelden. Het kapittel telde 24 prebendes. Uit deze prebendes of proven konden 22 kanunniken benoemd worden en de deken. De deken beschikte over de inkomsten van een dubbele prebende. Het getal twaalf of een meervoud ervan kwam vaak voor in de middeleeuwen, vanwege de overeenkomst met het getal van de apostelen. In Breda telde het kapittel twaalf kanunniken, inclusief de deken.

De derde peiler van de macht van het kapittel lag in het benoemingsbeleid. Het kapittel kon zich zelf aanvullen. Dit was bij lang niet alle kapitels zo geregeld. In Breda had bijvoorbeeld de heer van Breda, als houder van de patronaatsrechten, het recht nieuwe kanunniken aan te stellen. In Antwerpen werd dit begevingrecht gemandateerd aan de *hebdomodarius*.¹⁷² Volgens een planningsschema waren de kanunniken om de beurt *hebdomodarius*, wat betekende dat ze in die week alle beneficiën in de kerk konden vergeven, zowel van de kanunniken als van de kapelaans. Om mis-

bruik tegen te gaan bepaalden de statuten dat de geestelijken van de kerk niet meer dan één beneficie mochten bezitten. Later bepaalden nieuwe statuten dat de benoeming voorgelegd diende te worden aan het voltallige kapittel als een kwaliteitscontrole. Rond 1430 probeerde Fabri deze coöptatieregeling te beknotten, met als doel het verhogen van de kwaliteit van de geestelijken. Deze zelfaanvulling leidde vaak tot het benoemen van bevriende en niet-gekwalficeerde personen.¹⁷³

Antwerpen en het kapittel stonden bij aanvang van het Schisma aan de kant van Rome en behoorden daarmee tot de groep van Urbanisten (naar de Romeinse paus Urbanus VI). Diverse partijen oefenden grote druk op het kapittel uit af te stappen van de gehoorzaamheid aan Rome. Vanuit het graafschap Vlaanderen, waartoe Antwerpen in de periode 1357-1406 behoorde, werd deze druk uitgeoefend door de Bourgondische hertogen. In 1390 sloot deken Johannes Volcardi een compromis hierover met hertog Filips de Stoute. Voortaan zou Antwerpen een neutrale positie innemen tussen de twee pausen. Bovendien erkende het kapittel het gezag van de bisschop van Kamerijk die door Avignon benoemd was.¹⁷⁴ Andere druk kwam ook van Pierre d'Ailly als bisschop van Kamerijk. Pas drie jaar na zijn aanstelling wilde het kapittel de nieuwe bisschop in Antwerpen ontvangen. De bisschop erkende toen het recht van het kapittel om alle beneficiën binnen het gebied van dat kapittel te begeven.¹⁷⁵ D'Ailly zal zich steeds meer doen gelden als fanatiek voorstander van afschaffen van het Schisma en geleidelijk een neutrale koers gaan varen. Antwerpen kon daardoor zijn neutrale positie behouden en had geen probleem meer het gezag van de bisschop van Kamerijk te erkennen. Na het concilie van Pisa in 1409 ging het hele Bourgondische gebied, inclusief Brabant, als één blok over naar de Pisaanse pausen

De benoeming tot deken van het kapittel van Antwerpen

De deken gold te Antwerpen als de onbetwiste leider van het kapittel. Hij kreeg de verantwoordelijkheid voor de zielzorg van de leden van het kapittel en had de leiding over de koorbank. Hij mocht de leden straffen opleggen, maar ze ook verlof geven tot afwezigheid. De deken riep de kapittelvergadering bij elkaar en zat die voor. Tijdens de vergadering had hij het recht deelnemers het zwijgen op te leggen. Als hoofd van het kapittel celebreerde hij de begrafenisdiensten van de kanunniken. De deken beschikte over een diaconale prebende, wat betekende dat een priesterwijding voor deze functie niet noodzakelijk was.¹⁷⁶ Voor de zielzorg was er een kanunnik-plebaan beschikbaar en bovendien reserveerde men acht kanunnikenplaatsen voor priesters. De deken zat in de koorbanken op een erezetel vooraan en op de bovenste rij. Om hem heen zaten de kanunniken. Senioriteit bepaalde hun plaats in de koorbanken. Dus iedere keer als een kanunnik overleed, schoven de anderen een plaatsje op. Meer van het altaar af stonden de banken voor de kapelannen en vicarissen.¹⁷⁷

Vanaf de veertiende eeuw kreeg de paus een steeds grotere greep op de benoeming van de dekens te Antwerpen en vanaf 1354 stelde de paus de dekens van het kapittel aan. Niet alle dekens resideren daarna meer in Antwerpen.

Als de paus eenmaal een persoon benoemd had, dan verwierf hij het recht diens

opvolger te benoemen. Officieel moest de geestelijke dan wel overlijden als functionaris van de curie. Aan het eind van de veertiende eeuw was het voldoende als de persoon aan de curie werkzaam was.¹⁷⁸ In het begin van het schisma probeerde Avignon een kandidaat er door heen te duwen en paus Clemens VII benoemde Henricus de Arena in de jaren 1381-1382. Hij was secretaris van de paus en 'litterarum apostolicarum abbreviator' te Avignon. De 'Urbanist' Johannes Volcardi won echter het gevecht in deze beneficie-arena.

Een ander aspect dat opviel, waren de nauwe banden tussen een aantal dekenen en de landsheren. Dit duidde op een grote invloed van de landsheer op de benoemingsprocedure. Deken Nikolaas van den Borch (1338-1342) was regelmatig in Avignon als secretaris en ambassadeur van de hertog van Brabant. Johannes de Hertsberghe, secretaris van de graaf van Vlaanderen, verzocht in 1354 de paus om een benoeming te Antwerpen. Het is niet helemaal duidelijk of hij het dekenaat echt kon gaan invullen. Na hem wist Arnoldus de Goerle, secretaris van de hertog van Brabant, in 1356 een aanstelling bij de paus te verwerven.¹⁷⁹ Nadat Antwerpen in 1406 van Vlaams bestuur terugkeerde naar Brabants bestuur, had de hertog van Brabant weer meer mogelijkheden de benoeming te beïnvloeden. Met de benoeming van Anselmus Fabri van Breda in 1414 benadrukte hij de hechte relatie tussen de hertog van Brabant, paus en de Onze Lieve Vrouwekerk van Antwerpen. Een jaar na zijn benoeming maakte Fabri reeds deel uit van een hertogelijk gezantschap naar het concilie van Constanz. De hertog kreeg in korte tijd veel vertrouwen in hem.

Zoals al gezegd bereidde Fabri zich langzaam voor op deze prestigieuze benoeming te Antwerpen. Mogelijk kwam hij in direct contact met Antwerpen in het jaar 1410. De deken van het kapittel en de Brabantse hertog verzochten paus Johannes XXIII de zangers de inkomsten te geven van een aantal kapelanieën in de kerk.¹⁸⁰ Het kan zijn dat ze hierbij Fabri te Rome hebben ingeschakeld. In 1411 was hij al bezig een plaats in het koorgestoelte te verwerven als kanunnik, waarschijnlijk als opstapje naar de plaats van de deken. De toenmalige deken Johannes de Ponte moet toen ongeveer zestig jaar oud zijn geweest en Fabri schatte in dat hier over niet al te lange tijd kansen lagen. Deze deken De Ponte kozen de kanunniken nog zelf in de periode dat Antwerpen een neutrale positie innam in het pausenconflict.

Uiteindelijk overleed de oude deken op 19 september 1414. Anselmus Fabri zette hierna alles op alles om zijn eigen benoeming snel te regelen. Misschien deed hij dit uit angst dat een van de andere twee pausen een kandidaat naar voren zou schuiven. Al op 15 oktober 1414 benoemde paus Johannes de XXIII Anselmus Fabri tot deken van Antwerpen.¹⁸¹ Het pauselijke hof vertoefde op dat moment in Meran, een plaats in Tirol. Normaal gesproken duurde een tocht van Antwerpen naar Rome over land ongeveer zes weken. Mogelijk dat het noordelijker gelegen Meran in vier weken te bereiken was door een snelle bode. De snelle procedure zonder al te veel bedenktijd maakt aannemelijk dat de benoeming van te voren al geregeld was en dat het alleen wachten was op het overlijden van Johannes de Ponte. Het antidateren van pauselijke bullen kwam echter soms voor met de bedoeling mogelijke concurrenten af te troeven. De benoeming geschiedde in de vorm van een *motu proprio*. Deze benoemingsvorm viel alleen toe aan personen met een hoog aanzien, zoals de adel en hoge curialen. Deze vorm suggereerde dat de benoeming van de paus zelf uitging, hoewel

er gewoon een aanvraag aan vooraf kon gaan. Deze vorm van benoeming had voorrang boven alle andere soorten en werd slechts in 1-2% van de gevallen gebruikt.¹⁸² De paus vroeg aan de abten van de norbertijnenkloosters van St.-Michiels te Antwerpen en Tongerlo de benoeming uit te voeren. Deze steun was weer een teken van de goede relatie tussen deze kloosters en Fabri.

In de akte stond geen verwijzing naar de geestelijke wijdingsgraad van Fabri. Dit was ook niet echt nodig, omdat de deken slechts diaken hoefde te zijn. Toch is het waarschijnlijk dat Fabri in deze periode priester was geworden, waarschijnlijk om zijn pastoraat in Halle goed in te kunnen vullen. In 1418 duidde een pauselijke akte hem aan als priester.¹⁸³

Fabri ging als tiende deken niet direct resideren in Antwerpen. Hij maakte eerst zijn studie in Bologna af. Deze rondde hij in april 1420 te Bologna af met een doctoraat in het kerkelijk recht. Tussen 1415 tot 1417 vertegenwoordigde hij het hertogdom tijdens het concilie van Constanz en woonde alleen in de periode 1422-1430 regelmatig enkele maanden in Antwerpen.

In Bijlage I staat een overzicht van zijn aanwezigheid in Brabant en Rome over de jaren 1422-1431. Met Rome wordt bedoeld Italië, omdat het pauselijke hof geregeld rondreisde. Fabri stelde graag statuten op met zijn kerkelijk juridische achtergrond. Bij zijn definitieve overgang naar Rome beloofde hij zelfs de kanunniken om geen statuten op te stellen vanuit Rome. Daarom kan verondersteld worden dat op de data van de statuten Fabri in Antwerpen werkte.

Het beeld dat uit de tabel in Bijlage I naar voren komt, is dat Fabri in de jaren 1422-1423 een serieus begin maakte te Antwerpen. Hij richtte zijn dekanale woning in, besprak zaken met zijn bisschop en vaardigde een reeks nieuwe statuten uit. De jaren hierna verbleef hij slechts voor kortere periodes in Antwerpen. Het lijkt erop dat hij regelmatig in de maanden augustus tot oktober in en rond Antwerpen vertoefde.¹⁸⁴ In de jaren 1426, 1428 en 1430 was hij in deze maanden in Brabant aantoonbaar aanwezig. In Rome bleef Fabri alle jaren in deze periode werkzaam, behalve in de jaren 1420-1421.¹⁸⁵ Waarschijnlijk hanteerde hij een tweejaarlijks schema voor zijn bezoeken aan Antwerpen, die telkens twee tot drie maanden duurden. Hij ontvluchtte de warme en ongezonde Italiaanse zomer voor de licht zilte lucht van het Scheldewater en keerde terug in de herfst.

Op 11 augustus 1430 was hij voor de laatste keer aantoonbaar in Antwerpen. Direct na het overlijden van de Brabantse hertog Filips van Sint-Pol stuurde zijn opvolger Filips de Goede een vertegenwoordiging naar de stad Antwerpen. Ze moesten daar uit zijn naam het markiezaat van Antwerpen in bezit nemen en belofes van trouw en steun uitwisselen. In deze delegatie bevond zich een aantal hoge adellijke heren uit de hertogelijke Raad, waaronder de graaf van Engelbrecht van Nassau. In deze delegatie was ook een plaats ingeruimd voor Anselmus.

Na augustus 1430 werkte hij alleen nog maar aan de pauselijke curie. Volgens Prims zou hij zelf gezegd hebben, dat hij tot twee keer toe was teruggeroepen naar Rome en daarom niet meer in Antwerpen kon resideren.¹⁸⁶ Welke dringende zaken speelden er in die dagen, die een terugkeer zo hard nodig maakten? Daar was bijvoorbeeld het overlijden van de pauselijke protonotaris Hermann Dwergh op 14 de-

cember 1430. Paus Eugenius kreeg behoefte aan een nieuwe vertrouwenspersoon in de curie. Fabri nam de taken van Dwerg over en ging actief diens Engelse cliënten van de curie bedienen.¹⁸⁷ Paus Eugenius kan hem hebben teruggeroepen vanwege het concilie van Bazel dat in juli 1431 begon. Een concilie dat een directe bedreiging vormde voor het pauselijke absolute gezag binnen de kerk. De Anima-broederschap kon hem in Rome goed gebruiken tijdens de bouw van haar nieuwe kerk. Zeker met de ervaring die Fabri in Antwerpen had opgedaan met kerkbouw en de financiering daarvan. Leuven en de Bourgondische hertog zagen hem graag in Rome om daar te regelen dat Leuven alsnog zijn theologische faculteit kreeg.

In Antwerpen bouwde Fabri onder de kanunniken aan een eigen hecht netwerk. Dit netwerk steunde voor een deel op getrouwen uit Breda. Genoemd is al Johannes Figuli, oftewel Jan de Potter, die de paus in 1424 aanstelde in het Antwerpse kapittel.¹⁸⁸ Dit ongetwijfeld na overleg met Fabri. Figuli studeerde net als Fabri te Bologna kerkelijk recht en werkte als abbreviator aan de curie. Net als Fabri plaatste hij 'de Breda' achter zijn naam.

Figuli bleef aantoonbaar tot in 1432 aan de curie werkzaam.¹⁸⁹ In de periode hierna zijn er in de bronnen alleen activiteiten te Antwerpen te bespeuren. Er lijkt een afspraak tussen hem en Fabri te zijn geweest, dat hij - nu Fabri in Rome bleef - terugkeerde naar Antwerpen. Later zat hij in afwezigheid van de echte deken soms de kapittelvergadering voor. Zijn testament, opgesteld in 1455, bevindt zich nog steeds in het kerkarchief van Antwerpen. In dit testament gaf hij de door hem van Fabri geerfde juridische boekencollectie door aan Johannes Braxatoris.¹⁹⁰ Tussen de bedrijven door verwierf hij het pastoraat van Wilrijk, dat hij in 1437 weer opgaf voor een kanonikaat in Luik.¹⁹¹ Zoals al eerder aangegeven bezat Figuli de *vicaria perpetua* van Rijsbergen.¹⁹² Deze vicaris werd door de afwezige pastoor voor zijn hele leven benoemd tot plaatsvervanger. Tegen een vaste vergoeding nam hij de verantwoordelijkheid van de zielzorg op zich, terwijl de meeste inkomsten van de parochie naar de afwezige pastoor bleven stromen. Hij overleed 27 april 1459 en liet geld na voor jaargetijden in de Bredase OLV-kerk.

Een tweede persoon in het Antwerpse netwerk was Johannes Braxatoris (Jan de Brouwer). Deze broer van Figuli trad in april 1425, ongetwijfeld weer onder regie van Fabri, toe tot het kapittel via de pauselijke route. Twee jaar later benoemde de paus hem tot thesaurier van het kapittel. Net als Figuli had Braxatoris banden met Breda. Nog jaren na zijn dood in 1463 zouden de kanunniken en kapelaans te Breda op 4 juli bidden voor zijn zielenheil.¹⁹³ De thesaurier was gebonden aan residentieplicht te Antwerpen en mocht slechts 14 weken per jaar afwezig zijn. Daarnaast diende hij twee keer per jaar rekening af te leggen aan het kapittel voor het financiële beleid. Deze functie gaf bovenop de kanunnikenprebende een extra inkomen van 24 pond Tournoois (38,8 Rijnse guldens).

Een andere nauwe relatie van de deken was Petrus Cant, de cantor. Fabri had er vanaf 1418 actief voor geijverd dat de inkomsten van de cantor substantieel omhoog gingen. Door de lage beloning hadden de kanunniken namelijk geen belangstelling meer voor deze functie, maar door de introductie van de polyfone koorzang was een goed opgeleide cantor juist cruciaal voor de diensten in de kerk. De cantor had tot taak deskundige zangmeesters aan te trekken en een koor van choralen en vicarissen

te organiseren. De paus stond in 1418 toe dat de inkomsten van een kapelanie bij het cantoraat gevoegd werden. De inkomsten kwamen daarmee op 110 pond (187 Rijnse guldens). Op 21 november 1421 benoemde de paus Petrus Cant, dan kapelaan in Antwerpen, tot cantor als opvolger van een overleden curiegeestelijke.¹⁹⁴ Het kapittel bleef na zijn overlijden in 1458 hechten aan een goede én residerende cantor. Toen curiegeestelijke Johannes Noël niet wilde resideren, bleef het kapittel net zo lang aandringen tot hij zich in 1462 te Antwerpen vestigde en bij het hele koorofficie en de kerkdiensten persoonlijk aanwezig was.

Een derde Bredanaar in deze periode in het kapittel was Arnoldus Gerardi Reginaldi. In de Nederlandstalige bronnen ook wel aangeduid als Aert Reysenaelde of Rysnaelde.¹⁹⁵ Zijn vader was rond 1400 schepen van Breda.¹⁹⁶ Deze academicus en jurist studeerde kerkelijk recht in Keulen. Na zijn doctoraat verbond hij zich in 1430 als hoogleraar aan de nieuwe universiteit van Leuven. Hij bleef hier zeker tot 1437 lesgeven en hij bekleedde drie maal de functie van rector van de universiteit. Rond 1426 verwierf hij een kapelanie in de OLV-kerk van Antwerpen. Het was heel gebruikelijk dat hoogleraren hun karige salaris aanvulden met inkomsten uit beneficië. Academics kregen zelfs volgens officieel pauselijk beleid voorrang bij het opvullen van beneficië. Rond 1441 had hij in ieder geval een kanonikaat te pakken in Antwerpen en ging in Antwerpen wonen en resideren. De emeritus hoogleraar bleef tot zijn dood in 1475 te Antwerpen. Na zijn dood zouden de Bredase kanunniken hem nog jarenlang gedenken in hun gebeden op 18 februari.¹⁹⁷

Deze vier kanunniken uit het Fabri-netwerk resideerden na 1431 allen te Antwerpen. Omdat er meestal niet meer dan dertien van de 23 kanunniken resideerden, gaf dit alleen al een groot stemgewicht. Ze zouden regelmatig gekozen worden tot meiers van het kapittel. Deze functionarissen werden ieder jaar gekozen uit twee kanunniken en ze droegen verantwoordelijkheid voor het beheer van de beneficië in de kerk. De twee meiers verkregen hieruit extra inkomen, status en gezag. Ze hadden bijvoorbeeld recht op twee paarden. Figuli en Cant vervingen Fabri bovendien regelmatig als voorzitter van de kapittelvergadering. Met deze vier getrouwen in Antwerpen kon Fabri verder bouwen aan zijn loopbaan in Rome. Het waren zeker geen slaafse volgelingen, wat wel bleek toen Fabri na 1430 in conflict raakte met zijn eigen kapittel over het benoemingsbeleid van nieuwe kanunniken.

De Antwerpse dossiers

Drie speerpunten

Anselmus Fabri had duidelijk drie speerpunten in zijn beleid als deken. De eerste prioriteit was de financiering van de kerkbouw. Zijn voorganger als deken had een nieuw kerkkoor gebouwd. Nu was het de beurt aan de twee kerktorens en het schip. Zijn tweede dossier had als inhoud de professionalisering van de koorzang in de kerk en de introductie van de polyfone kerkzang. De benoeming van Petrus Cant tot cantor van het Antwerpse kapittel was een belangrijke zet van Fabri om de kwaliteit van de koorzang te verhogen. Het derde dossier beoogde te komen tot verbetering van het niveau van de geestelijkheid van de kerk en meer aanwezigheid in de kerk bij de getijden en de diensten.

Het eerste Antwerpse dossier: financiering van de bouw van de kerktorens

Voor de financiering van de nieuwe kerktorens mikte Fabri vooral op een herleving van de besnijdeniscultus te Antwerpen. De OLV-kerk bezat als belangrijk relikwie de 'Besnijdenis des Heren', het *sacratissimum Domini nostri Jhesu Christi prepucium*. Oftewel een stukje voorhuid van Christus. Het enige stukje van Jezus dat na de verrijzenis op de aarde achterbleef. Volgens de traditie verkreeg de kerk dit relikwie in 1114 door een schenking van kruisvaarder Godfried van Bouillon vanuit Jeruzalem. Het feest dat hier bij hoorde van de 'circumcisio domini' vierde men in de middeleeuwen op 1 januari.

De bloeitijd van het relik viel waarschijnlijk in de veertiende eeuw. Rond 1400 maakte de devotie een zware tijd door, omdat een ander besnijdenisrelik te Rome veel gelovigen aantrok. Behalve in Rome bewaarden kerken in Aken, Puy en Anis hetzelfde relikwie. Over de echtheid van het Antwerpse voorhuidje werd openlijk getwijfeld. In 1410 stelde het Antwerpse kapittel zich in een brief te weer: alle wonderen werden opgesomd en bewijzen van echtheid gegeven. Het kapittel verklaarde niet de pretentie te hebben het hele object te bezitten, maar slechts *notandae partiunculae*, belangrijke delen er van.¹⁹⁸

Fabri hoopte door een herstart van de cultus nieuwe stromen pelgrims naar zijn kerk te trekken. De paus had in het verleden al toestemming gegeven aflaten te verkopen aan pelgrims die voor dit relikwie de kerk bezochten. De Antwerpse kerkfabriek had de opbrengsten hard nodig voor de financiering van de twee kerktorens, waaraan in 1420 begonnen was. De kerkfabriek was in de middeleeuwen verantwoordelijk voor het onderhoud van het kerkgebouw. In oktober 1426 financierde Fabri uit zijn eigen vermogen een eeuwigbrandende kaars voor het besnijdenisaltaar. De kerkmeesters waren ervoor verantwoordelijk dat deze kaars minimaal een pond woog en gemaakt was van heldere bijenwas.¹⁹⁹

Met kleine stappen bouwde Fabri hierna de cultus rondom de besnijdenis verder uit. In 1426 stichtte hij een broederschap met 24 leden voor de verering van het Besnijdenisrelikwie. Van deze stichting is geen akte bewaard gebleven. De latere betrokkenheid van Fabri bij deze broederschap en al zijn schenkingen aan het besnijdenisaltaar in de periode 1426-1431 ondersteunen echter deze aanname.

De broederschap was een exclusief gezelschap met alleen leden uit de Antwerpse magistraat. Toen later dit gezelschap wat minder exclusief werd en het ledental groeide, bleek het een goede greep geweest te zijn. Het uitgebreide Besnijdenisgilde bracht veel gelden in voor de kerkfabriek. Vanaf 1465 ontving de fabriek jaarlijks een 'doodgelt'. Dit was geld voor zielmissen van overleden broeders. In 1465 bedroeg dit bedrag 94 pond Brabants en vormde 16% van de inkomsten van de kerkfabriek.²⁰⁰ De inkomsten van de kerk uit pelgrims en bezoekers stegen nog maar nauwelijks. Volgens de rekeningen van de kerkfabriek, bewaard vanaf 1431, bracht het besnijdenisrelik weinig op voor de bouw van de kerk. De ommegang leverde niets op, wel de openbare vertoning bij de ommegang en op nieuwjaarsdag. Dit past wel in het beeld van de algemene financiering van de kerkbouw. De kerkfabriek viel terug op vele kleine inkomstenbronnen. Wel was het zo dat de devotie rond *Onze-Lieve-Vrouw op 't Stoccken* aan het eind van de vijftiende eeuw steeds belangrijker werd en de Besnijdeniscultus teruggedrong.

De broederschap kende verschillende rituelen. Op Besnijdenisdag (1 januari) moesten alle leden van de broederschap naar het altaar komen voor een mis. De vicarissen zongen liederen daarbij begeleid door het orgel.²⁰¹ De broederschap organiseerde een wekelijkse gezongen mis op zaterdagochtend voor het Besnijdenisaltaar. Hierbij stak men waskaarsen en toortsen aan en luidden de kerkklokken.

Fabri ging onverstoort verder met bevorderen van deze cultus. Op 2 juli 1431 (Maria Visitatie) stelde hij in zijn woning te Rome bij de St. Blasiuskapel een akte op om de missen aan de Besnijdeniskapelanie uit te breiden. Bij het opstellen van de stichtingsakte waren aanwezig zijn naaste medewerkers Johannes Figuli, Jacobus Goeyer en Nikolaas Clopper.²⁰² De kapelanie had tot dan toe een mis op zondag voor Maria en een op vrijdag voor het Heilige kruis. Verder was er sprake van een wekelijkse gezongen mis op zaterdag.²⁰³ Het altaar stond toen in de nabijheid van de sacristie: *ad altare situm prope sacristiam ecclesiae*. Het altaar was gewijd aan de besnijdenis en aan Maria. Het Maria-deel van de kapelanie was verbonden met het zielenheil van de ouders van Fabri, zijn eigen zielenheil en dat van de andere weldoeners van het altaar. Fabri koesterde zijn bijzondere relatie met Maria. De kapelaan die het altaar bediende mocht andere beneficies bedienen. Het patronaatsrecht (benoemingsrecht) zou eeuwig in handen blijven van Fabri of van degenen die hij zou aanwijzen. Hier kwam de afkeer van Fabri van de benoemingsprocedures in Antwerpen om de hoek kijken, waarbij de *hebdomodarius* per weekbeurt de opengevallen beneficies kon opvullen. Met deze vriendjespolitiek wilde Fabri niets te maken hebben.

De kapelaan diende iedere zondag een mis te houden, iedere woensdag een Mariamis en iedere vrijdag een mis voor het Heilige Kruis, behalve als er die dag een triplex mis (met drie heren) of duplex mis werd gehouden. De kapelaan diende missen te lezen voor Maria, het Heilige Kruis en de overledenen. Voor dit beneficie stelde Fabri diverse inkomsten uit eigen fondsen ter beschikking op landerijen rond Antwerpen. In zijn testament nam Fabri een passage op dat hij voor dit altaar begraven wenste te worden. De relatie met de herdenking van zijn overleden ouders is dan begrijpelijk. Fabri had nu een eigen 'hoek' in de kerk met een kaars die er eeuwig brandde en een broederschap die er bad. Eigenlijk had hij zijn eigen begrafenis al geregisseerd. Nog eerder, in 1422, had hij een overeenkomst gesloten met het kapittel over de verbouwing van zijn dekanale woning in Antwerpen en de financiering van zijn begrafenis. De echte begrafenis vond pas 27 jaar later plaats.

Het jaar daarop, op 1 juli 1432, dus ook weer tegen de feestdag van Maria Visitatie, zorgde hij er voor dat paus Eugenius een aflat verleende aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen. De bul werd geschreven door zijn 'vaste' pauselijke schrijver: Johannes de Nursia. Alle bezoekers aan de kerk op de feestdagen van de Drie-eenheid (zondag na Pinksteren) en Besnijdenis van Christus ontvingen een aflat van zeven jaar vermindering van straf in het vagevuur. Ze dienden dan wel van tevoren te biechten en een schenking te doen voor de kerkbouw.²⁰⁴ De Drievuldigheidszondag was zeer bewust gekozen door Fabri voor de aflat. Op die dag werd te Antwerpen altijd een grote processie georganiseerd, waarin men het reliquie meedroeg. In de plechtige processie liepen de geestelijken van de kerk mee, schepenen, gilden en vertegenwoordigers van de kloosters. De stoet werd gevolgd door personen die passages uit de Bijbel uitbeeldden en de Brabantse geschiedenis. In

deze periode vond in Antwerpen de Pinkstermarkt plaats, waardoor er zich extra veel mensen in de stad bevonden. Een goede periode van het jaar om bezoekers van buiten de stad naar de kerk te lokken met een aflaat.

Op 28 september 1437 regelde Fabri een nieuwe aflaat, speciaal voor de financiering van de kerktorens. Van de zuidelijke toren waren op dat moment alleen nog maar de fundamenten gelegd, de noordelijke toren stak toen 20 el boven het maaiveld uit. Ondertussen had de bouw tegenslag gehad door een ernstige brand, waardoor extra geld nodig was. Uiteindelijk zou de noordertoren pas in 1521 gereed komen, die met een hoogte van 123 meter nog steeds de hoogste kerktoren van België is. De verlening van aflaten voor de financiering van kerkbouw was zeer gebruikelijk. Zo kreeg de Bredase Onze Lieve Vrouwekerk in 1446 een pauselijke aflaat door bemiddeling van hertog Filips van Bourgondië. Het is bijna ondenkbaar dat Fabri niet betrokken is geweest bij deze aflaat voor zijn geboortestad. Iedereen die bijdroeg aan de bouw van de kerk verdiende een aflaat van drie jaar.²⁰⁵

De grootschalige aflaatverlening en het kunstmatig opkloppen van volksdevoties werden medeoorzaken van de zestiende eeuwse Hervorming en Reformatie. Een eeuw na beëindiging van de scheuring door het pauselijke schisma binnen de christelijke kerk, kwam er een nieuwe veel langer durende scheuring tot stand. De financiering van de prachtige maar kostbare gotische kerken werd tot een achilleshiel van de eenheid van de Roomse kerk.

De nu vast in Rome wonende Fabri bleef betrokken bij zijn besnijdeniscultus. De paus verleende op zijn verzoek in 1447 aan de leden van de besnijdenisbroederschap te Antwerpen de gunst om twee maal in hun leven vergiffenis te krijgen van alle zonden.²⁰⁶ Eén maal in de loop van hun leven en één maal als ze de dood in de ogen keken. Wilden de 24 leden van dit privilege genieten, dan moesten ze wel het hele jaar op vrijdag vasten. Hun biechtvader kon hen als alternatief een ander vroom werk laten doen. In de periode dat het kerkgebouw in de steigers stond lag als vroom werk een schenking aan de kerkfabriek voor de hand.

Zelfs na zijn dood ging het door. Vele jaren na zijn overlijden, in 1457, schonken de uitvoerders van zijn testament een roggecijns aan het altaar.²⁰⁷

Meer dan 20 jaar later nam het gilde van de metselaars het Besnijdenisaltaar over. Ze beloofden de oudere stichtingen aan het altaar te respecteren.²⁰⁸

Anselmus Fabri speelde een belangrijke rol bij de financiering van de bouw van Antwerpse kerktorens, die nog steeds trots boven de stad Antwerpen uittoeren. Vooral de oprichting van een besnijdenisbroederschap was een goede greep van hem. Over de plaats waar de kerktorens onder zijn verantwoordelijkheid werden gebouwd, zijn de meningen minder positief. Het koor van de kerk was daarvoor al gereed gekomen en de plaats van de torens bepaalde daarom de maximale lengte van het schip van de kerk. Na 1450 nam echter met de groei van de bevolking en de economie de vraag naar kerkruimte toe, vooral voor de inrichting van extra kapellen en koren. Vooral de gilden en broederschappen wilden allemaal een eigen kapel in de kerk. Het schip met zijn beperkte lengte kon alleen nog maar in de breedte groeien. Daarom heeft de kerk heel uitzonderlijk een zevenbeukig schip gekregen en is de kruisvormige plattegrond moeilijk te herkennen. Oorspronkelijk plande men net als in Breda een driebeukig schip met daar tegenaan een reeks kapellen.

In het begin van de zestiende eeuw waagden de Antwerpenaren nog een poging de planologische 'misser' uit de periode Fabri te herstellen door een geheel nieuwe kerk te bouwen. Met het koor, dat vier maal zo groot moest worden, was al een begin gemaakt. Een grote brand voorkwam in 1533 dit megalomane plan. In hoeverre Fabri persoonlijk invloed had op de architectuurplannen is moeilijk in te schatten. Onder zijn dekenaat voltooiden men wel de bouw van het koor en begon men aan de torens en het schip. Echter pas vanaf 1422 leefde hij bepaalde perioden in Antwerpen, waardoor hij in de periode daarvoor een 'bouwdeken' op afstand was.

Het tweede Antwerpse dossier: de oprichting van een professioneel koor

Fabri deelde met zijn voorganger in Antwerpen, Johannes de Ponte, de belangstelling voor muziek. In het bijzonder voor de zang tijdens de kerkdiensten. Eerder is al geopperd dat het best zou kunnen zijn dat Fabri zijn carrière startte als choraal. Toen Fabri in beeld kwam als kanunnik en deken van Antwerpen, was Johannes de Ponte juist bezig een professioneel koor te formeren en botste daar op heftige tegenstand van de gevestigde clerici, die hun inkomsten bedreigd zagen. Ponte wilde de inkomsten van twaalf kapelanieën overdragen aan een koor van vicarissenzangers, een grote financiële operatie. De inkomsten van deze altaarstichtingen bedroegen 495 kleine pond Tournoois (840 Rijnse guldens).²⁰⁹ De hulp van de paus moest uitkomst bieden om de tegenstand te breken. Het kwam nu goed uit dat Brabant na het concilie van Pisa terug onder het gezag kwam van één paus. Waarom hechtte Ponte zoveel belang aan een goed koor?

Rond deze tijd begon in Vlaanderen en Brabant rond de kapittelkerken de polyfone zang zich te ontwikkelen.²¹⁰ Deze wijze van zingen duidde men ook wel aan met *discant*. De zang werd ondersteund door de choralen en de vicarissenzangers. De choralen waren jongens van de kapittelscholen die onderwijs en zang combineerden. Hun ideale aantal bedroeg twaalf. Ze woonden meestal bij elkaar in een huis onder leiding van een zangmeester. Ze begonnen met zingen tussen de zeven en tien jaar oud. Bij het breken van de stem eindigde hun zangloopbaan meestal. De vicarissenzangers waren volwassen professionele zangers. Naast hun diensten in het koorofficie, hadden ze vaak neventaken aan andere altaren in de kerk. Ze namen steeds meer van de zangtaken van de kanunniken over.

In Breda kwam in de tweede helft van de vijftiende eeuw de professionalisering van de koorzang op gang. Graaf Jan IV van Nassau stichtte een fundatie voor het onderhoud van een zangmeester en koralen. Engelbrecht II van Nassau gaf ze een eigen huis om in de wonen en stemde er in toe de inkomsten van een altaar aan zangexperts te geven.²¹¹

De polyfone zang ontwikkelde zich eerst tijdens het koorofficie van de vespers bij het begin van de middag. In de veertiende eeuw groeide het belang van de hoogmis met de wijding van het eucharistische brood en verdrong het koorofficie.²¹² Bij de hoogmis wilde het Antwerpse kapittel de polyfone zang invoeren, die gezongen werd door goed geoefende zangers onder leiding van een cantor. Johannes de Ponte had de aanzetten al gegeven voor het opzetten van een professioneel koor van twaalf vicarissen, maar stuitte zoals gezegd op tegenstand. Een echte koorleider ontbrak

voorts bij het aantreden van Fabri in Antwerpen. De curiegeestelijke Johannes Casier bemachtigde het cantorschap in 1415 en zou het behouden tot zijn overlijden in 1421. In Antwerpen werkte hij echter nooit. De reden dat deze curiegeestelijke het ambt kon bemachtigen kwam door de onaantrekkelijkheid van de functie. Het was maar een gewone kanunnikenprebende en het nieuwe polyfone gezang bracht veel extra werk met zich mee.

Fabri regelde eerst bij paus Martinus V in 1418 dat de cantor extra inkomsten kreeg uit een kapelanie. Voordat er een kapelaan stierf was Casier echter zelf al overleden. In 1422 werd daarom kapelaan Petrus Cant tot cantor gekozen en hij bracht zijn twee kapelanieën in. Deze ruilde hij tegen één andere kapelanie, die vanaf die tijd altijd bij de cantorprebende behoorde. Fabri kwam in 1422 hoogstpersoonlijk naar Antwerpen met als doel de tegenspartelende kapelanen en kanunniken in het gareel te krijgen. Fabri wist zich hierbij gesteund door de pauselijke bul uit 1418, waarin de paus de overdracht van de twaalf rijke kapelanieën aan de vicarissenzangers nog eens bevestigde. De tegenstand kwam van de kapelaans zelf natuurlijk, maar ook van de kanunniken die nu minder aantrekkelijke posten te verdelen hadden.

Iedere keer als een kapelaan van deze twaalf kapelanieën overleed, werd een vicariszanger benoemd. Rond 1430 was hun aantal gegroeid tot ca. negen personen. Fabri moest in dat jaar echter weer een onrust de kop indrukken over de deelname van de vicarissenzangers aan de uitdelingen voor de koorofficies. De gewone kapelaans waren hierop tegen. Met een pauselijke bul bevestigde hij nog eens dat de vicarissenzangers dezelfde rechten hadden als de gewone kapelaans. In 1442 gaf paus Eugenius het kapittel zelfs toestemming leken aan te nemen als vicarissenzangers.

Vanuit Rome bleef Fabri de zangers een warm hart toedragen. Voor een aantal pauselijke bullen moeten we zijn betrokkenheid veronderstellen. Paus Eugenius gaf het kapittel in 1432 toestemming om de inkomsten uit de grote tienden van de parochie Wortel te bestemmen voor het levensonderhoud van de zangmeester en de choralen. Deze inkomsten werden geschat 120 pond kleine Tournoois (ca. 200 Rijnse guldens).²¹³ In 1445 kwam daar nog een bul bij die toestemming gaf het aantal choralen uit te breiden tot twaalf. De financiering moest komen van een kapelanie die 50 gouden dukaten opbracht (85 Rijnse guldens). Dit getal twaalf, of een veelvoud hiervan, was belangrijk voor Anselmus Fabri. De besnijdenisbroederschap die hij oprichtte, telde 24 leden. Het choralenkoor telde twaalf jongens en het gasthuis dat hij stichtte te Breda moest liefst doorgroeien tot dertien (12 + 1) inwonende oude mannen. In de middeleeuwen hechtte men veel belang aan de symboliek van dit getal, dat gelijk stond aan het aantal apostelen. De kartuizers mikten bij hun kloosterstichtingen altijd op een aantal van twaalf monniken of een veelvoud daarvan.²¹⁴

In 1441 stelde hij een fonds in voor een brooduitdeling aan de choralen. Acht choralen onder leiding van hun zangmeester moesten dagelijks tijdens de vespers de antifoon *Salve Regina* zingen voor het beeld van Maria. Als beloning voor het zingen ontvingen ze ieder elke dag een brood. Hij stelde hiervoor uit eigen middelen een cijns beschikbaar van 10 oude schilden (ca. 15 Rijnse gulden) op een goed *ter Hoefvonderen* te Deurne en een cijns van 10 vertel rogge op een goed geheten *de Luythaghe* te Mortsels.²¹⁵

Rond 1400 was in West-Europa een diepe ongerustheid ontstaan over het morele verval van de kerk. De benoemde geestelijken lieten de zielzorg over aan lager opgeleide en slecht betaalde vervangers. Priesters leefden samen met vrouwen en door het Westers Schisma (1378-1417) raakte de kerk decennialang hopeloos verdeeld.

In de Nederlanden kwam een hervormingsbeweging op gang rond Geert Grote. Deze beweging zou de Moderne Devotie gaan heten. Het kerngebied van deze beweging lag aanvankelijk rond Deventer en Zwolle, maar er waren ook in Duitsland en Italië verwante groepen actief. Speerpunt van deze beweging was een hogere eerbied voor het Heilig Sacrament als symbool van Christus. Om een waardig sacrament te hebben moest het priesterschap aan kwaliteit winnen, vooral door betere opleidingen. Daarnaast koesterde Geert Grote de louterende werking van het kloosterleven. Dit zou uitmonden in de stichting van de congregatie van Windesheim. De beweging kreeg krachtige supporters, zoals Pierre d'Ailly, de bisschop van Kamerijk en kardinaal.²¹⁶

Deze trend tot (voorzichtige) hervorming was bij Anselmus Fabri te Antwerpen merkbaar. Fabri zette vol in op de kwaliteit van de benoemde geestelijken en hij richtte zijn pijlen vooral op het benoemingenbeleid. Dit benoemen gebeurde via de zogenaamde *turnus fixus*, de benoeming per toerbeurt. Op basis van een schema mochten opeenvolgende kanunniken een bepaalde tijd de benoemingen doen. Overal leidde dit systeem tot vriendjespolitiek. In Utrecht koos het kapittel van Oudmunster in 1517 voor dit systeem om ruzie te voorkomen. Het mondde spoedig uit in het aanstellen van familieleden en de verkoop van prebendes.²¹⁷

In Antwerpen werkte de *turnus fixus* al veel langer (vanaf 1273) en iedere kanunnik kreeg als *hebdomadarius* minstens twee keer per jaar zijn weekbeurt. De begevingswEEK ging in op zaterdag bij de eerste slag van de kerkklok voor de nonen (middag).²¹⁸ De functies van deken, cantor en kanunnik-plebaan bleven buiten de toerbeurtregeling. Deze functionarissen benoemde de paus meestal in de vijftiende eeuw. Bisschop Pierre d'Ailly van Kamerijk bevestigde in 1400 nog eens de Antwerpse regeling van coöptatie en hij verbood zelfs aan geestelijken uit zijn bisdom rechten te doen gelden op een beneficie dat door deken en kapittel was ingevuld.

Fabri ging aan de grote vrijheid van de *hebdomadarius* knagen om greep te kunnen krijgen op de kwaliteit van de aanstellingen. Vanaf 1426 dienden de nieuwe kapelaans binnen een jaar priester te worden. Er waren alleen uitzonderende bepalingen voor de zangervicarissen, choralen en afgestudeerden van de universiteit. Deze magistraten mochten bovendien minderjarig zijn, als ze maar voldeden aan de overigen eisen.²¹⁹ Als de aan het kapittel voorgedragen personen niet voldeden aan deze eisen, dan kwam de aanstelling toe aan deken en kapittel bij meerderheid van stemmen. Bovendien mocht de deken voortaan beschikken over een achttal kapelanieën en die vergeven aan kundige zangers of zangmeesters.²²⁰ Deze zangers waren gebonden aan een strenge residentieplicht. Alleen het kapittel kon hier vrijstelling voor verlenen. Bij een overtreding zouden ze zonder waarschuwing deze inkomstenbron verliezen. Al deze aantastingen van de vrijheden bij het benoemen van nieuwe kapelaans kon Fabri er met behulp van de paus en de bisschop van Kamerijk nog net doorgedrukt

krijgen. Al was er zelfs excommunicatie voor nodig van enkele weerspannige kapelaans. In 1432 kwam het tot een overeenkomst tussen de kapelaans en het kapittel. De kapelaans aanvaardden de vicarissenzangers als volwaardige collega's wat de inkomsten betrof.

De tegenstand tegen Fabri groeide aan tot een storm toen hij aan de benoemingsprocedure van de kanunniken zelf tornde. Fabri moest zijn wantrouwig geworden kanunniken voor zijn terugkeer naar Rome beloven geen nieuwe statuten meer bij de paus er doorheen te duwen. Tegen deze belofte in verkreeg hij van de paus een bul die vastlegde dat zes kanunnikenprebenden alleen nog maar opgevuld konden worden door kanunniken met een afgeronde universitaire opleiding of door personen die langer dan twee jaar aan de pauselijke curie werkten. Waarschijnlijk bedoelde Fabri dit vooral als steuntje in de rug voor professoren van de nieuwe Leuvense universiteit, die wel wat extra inkomen konden gebruiken. Het kapittel reageerde furieus tegen deze aantasting van hun rechten en ging in beroep bij de bisschop en later zelfs bij het concilie van Bazel. Fabri legde bij deze instanties op zijn beurt klachten weg over de kanunniken. Na deze escalatie trad weer snel een verzoening in. Waarschijnlijk was Fabri geschrokken van deze snelle escalatie, vooral omdat er tweespalt in zijn eigen netwerk door ontstond. Zijn drie trouwe *familiarissen* Petrus Cant, Johannes Figuli en Johannes Braxatoris gingen voorop in het conflict met de deken. Fabri legde hen zelfs een straf op. Het kapittel had hem ondertussen als tegenzet ontzet uit zijn rechten als *hebdomadarius*. Het conflict werd na 1434 bijgelegd en van de nieuwe statuten vernam niemand meer iets. In de persoonlijke sfeer werkte het conflict niet door. Fabri wees hen aan als uitvoerders van zijn testament, waarin grote sommen geld te verdelen waren. De grenzen van Fabri's hervormingsbeleid waren bereikt te Antwerpen. De gevestigde belangen bleken te taai en zonder persoonlijke aanwezigheid niet te doorbreken. Binnen het kapittel moet een zeker wantrouwen geheerst hebben dat hij curiebelangen en Antwerpse belangen vermengde.

Netwerken onder de grote Brabantse kapittelkerken en abdijen

Een ander zicht op het Fabri netwerk geeft de lijst van uitvoerders van de pauselijke bullen. De paus benoemde meestal drie uitvoerders om zijn benoeming te effectueren. Door lokale tegenstand mislukte de uitvoering nogal eens. Meestal benoemde de paus drie uitvoerders. Van de drie uitvoerders kwam er één uit het bisdom waar het beneficie zich bevond, één uitvoerder op voorspraak van de aanvrager en de derde op voordracht van de curie. De uitvoerders die voorgedragen werden door de aanvragers kwamen bijna altijd uit de buurt van het te vergeven beneficie en hadden een eigen lokale invloedssfeer.²²¹ In het geval van Fabri veronderstellen we, gezien zijn zeer grote invloed op de curie, dat de keus van alle uitvoerders sterk door hem werd beïnvloed. In de onderstaande tabel staan de uitvoerders van al zijn pauselijke bullen waarbij hij een belang had op een rij, niet alleen voor de benoemingsbullen.

Voor de bul van 1429 is meer informatie bewaard gebleven over de uitvoering. Deze bul, uitgevaardigd op 8 april, moest de vicarissenzangers dezelfde rechten geven bij de uitdelingen als de gewone kapelaans, zelfs als ze geen priester waren. Op 22 juni nam Gilles Claren, deken van St.-Rombouts, de bul te Kamerijk in ontvangst.

Hij ging onmiddellijk over tot uitvoering en las de bul te Antwerpen drie maal voor, iedere keer met twee dagen er tussen.²³⁶ De kapelaans waren niet echt onder de indruk en gingen meteen in beroep. Pas in 1432 zou dit conflict definitief opgelost zijn door een overeenkomst tussen kapittel en kapelaans. De warme banden met de Mechelse kapitteldeken waren natuurlijk belangrijk, want drie keer een pauselijke bul voorlezen aan een groep vijandig gestemde kapelaans was natuurlijk geen gemakkelijke opdracht. De uitvoerder van een pauselijke bul moest een persoon zijn met gezag, maar een goede persoonlijke band was onontbeerlijk.

Jaar	Onderwerp	Pauselijke uitvoerders
1402	Rector Ginneken bij Breda	Deken Oudmunster Utrecht en deken OLV.-kerk Breda. ²²²
1403	Heist op den Berg	Deken Romboutskerk Mechelen en Deken OLV.-kerk Breda. ²²³
1404	Geertruidenberg thesaurier	Bisschop Florence, deken Romboutskerk Mechelen, deken OLV.-kerk Breda. ²²⁴
1405	Gent proost Veerlekapittel	Bisschop Garetan (?), deken St.-Romboutskerk Mechelen, officiaal van Doornik. ²²⁵
1411	Halle pastoor	Bisschop Lucerni (?). Deken OLV.-kerk Antwerpen. Deken Romboutskerk Mechelen. ²²⁶
1414	Antwerpen deken	Bisschop Oleron. Abt Sint-Michiels Antwerpen. Abt. Tongerlo. ²²⁷
1419	Verheffing Markendaal tot parochiekerk	Abt St.-Michiels Antwerpen en deken OLV.-kerk Breda. ²²⁸
1429	Distributie aan zangers Antwerpen	Abt van Tongerlo, dekens van OLV kerk Kamerijk en Rombouts te Mechelen. ²²⁹
1429	Leprozerie Antwerpen	Abt Sint Michiels Antwerpen en abt Tongerlo. ²³⁰
1430	Zangervicarissen Antwerpen	Deken Romboutskerk Mechelen, abt Tongerlo, deken kerk Kamerijk. ²³¹
1430	Straffen kapelaans Antwerpen	Deken Kruiskerk Luik, officialen van Luik en Kamerijk. ²³²
1431	Ontheiliging kerkgrond Antwerpen	Abt Sint-Michiels Antwerpen. ²³³
1432	Kerk Wortel als inkomsten choralen	Abten St.-Michiels en St. Bernards te Antwerpen en deken Gummaruskerk Lier. ²³⁴
1442	Vervreemding goederen Antwerpen	Deken van St.-Dionisius te Luik. Deken van Sint-Pieter te Leuven en de officiaal van Kamerijk. ²³⁵

Na zijn benoeming tot deken van Antwerpen haalde Fabri de banden met de abten van de grote Brabantse abdijen aan, zoals Tongerlo, Sint-Michiels en Sint-Bernards. Vandaar dat ze vaak in de lijst van uitvoerders voorkwamen. In Rome behartigde hij actief hun belangen. In het geval van Sint-Bernards aan de Schelde was dit goed terug te vinden. Hij trad in 1420 op te Rome als procurator van abt Petrus bij betaling aan de curie van 1200 florijnen (2040 Rijnse guldens). Vier jaar later betaalde hij nog eens 150 florijnen belasting te Rome voor hetzelfde klooster.²³⁷

Het zijn deze zelfde abdijen, met daar nog bij gerekend Averbode en Affligem, die een actieve rol spelen in de Brabantse politiek. Hun abten spelen een rol in de hertogelijke raad en reizen regelmatig af naar Brussel.²³⁸ Ook andere kloosters in en buiten Brabant vielen onder zijn 'klantengroep', waarvoor hij samen met Johannes Figuli te Rome optrad. Zo deed abt Jacob van het augustijnenklooster Sint-Aubertus te Kamerijk via Anselmus Fabri afstand van zijn functie. Vervolgens regelde Johannes Figuli via de Medicibank de betaling van de benoemingsgelden aan Rome voor de nieuwe abt Johannes Roberti alias de Valenchenis.²³⁹

Verder vallen in de lijst de norbertijner kloosters van Tongerlo en Sint-Michiels op. De abdij van Tongerlo behoorde vanaf het begin tot de Urbanisten. Na Pisa stapten ze net als Fabri over op de Pisaanse pausen en paus Johannes XXIII bevestigde de abdij vier maal in haar rechten.²⁴⁰ Een vast aanspreekpunt in Rome was dan handig voor de abdij. Fabri ligt voor de hand, maar dit is door archiefstukken niet te bevestigen. Fabri was later nog betrokken bij de verkiezing van een nieuwe abt van een norbertijnenklooster. Aanvullend archiefonderzoek moet meer duidelijkheid geven over zijn betrekkingen met de norbertijnen.²⁴¹ Verderop zullen we nog ingaan op zijn innige banden met de kloosters die vielen onder congregatie van Windesheim.

Fabri werkzaam voor de Brabantse en Bourgondische hertogen

Een unificatieproces onder regie van de hertogen van Bourgondië verving aan het einde van de veertiende eeuw langzaam de oude vijandschap tussen Vlaanderen en Brabant. In Brabant kwam in 1404 met hertog Antoon, een jongere zoon van Filips de Stoute, een zijtak van de Bourgondiërs aan de macht. Het graafschap Vlaanderen kwam onder gezag van zijn oudere broer Jan zonder Vrees en na 1418 onder diens zoon Filips de Goede. Brabant bleef onder de zogenaamde Antoniden een eigen koers varen, maar de sfeer van vijandschap was verdwenen. Antwerpen keerde in ieder geval weer terug bij het hertogdom Brabant.²⁴² De gebiedsoverstijgende dossiers stemden de twee hertogen voortaan op elkaar af, zoals de dynastieke huwelijken, de stichting van de universiteit van Leuven en de relaties met de paus.

De Bourgondische hertogen hadden traditioneel een goede relatie met de paus, die hun dynastieke belangen bevorderde. Zo hield de paus bijvoorbeeld een huwelijk tegen van de Engelse koning met een partij in de Nederlanden.²⁴³ Tot 1398 stonden de hertogen achter de paus in Avignon en hij probeerde zijn onderdanen in Vlaanderen over te halen deze paus te erkennen. Overigens voeren ze hierin zelf een pragmatische koers. Bij hun huwelijken van 1385 vroegen ze zowel aan Avignon als aan Rome toestemming. Mede door toedoen van Filips de Stoute gingen Frankrijk en de Bourgondische gebieden vanaf 1398 over op een neutrale lijn. Geen enkele

paus kon nog belastingen heffen of benoemingen doordrukken in hun gebieden. Vanaf dat jaar gingen de hertogen, gesteund door bisschop Pierre d'Ailly van Kamerijk, zich actief inzetten voor de beëindiging van het Westers Schisma.

De hertogen van Brabant hadden veel last gehad van het schisma. Hun gebieden vielen onder twee bisdommen. Het bisdom Kamerijk dat traditioneel op de hand was van Avignon en het bisdom Luik dat Urbanistisch bleef. In het uiterste noorden van het bisdom Kamerijk, tegen de huidige grens met Nederland, bleef er altijd steun bestaan voor de paus te Rome. In deze regio waren er veel wisselende pauselijke contacten. De heer van Hoogstraten deed in 1398 nog zaken met de paus van Avignon voor de parochie Wortel. Vier jaar daarvoor had hij voor dezelfde parochie nog de paus te Rome benaderd.²⁴⁴

Na het concilie van Pisa in 1409 volgden alle Bourgondisch gedomineerde gebieden eensgezind de Pisaanse pausen. Voor iedereen was het nu duidelijk welke paus gezag had en de Bourgondiërs gingen volop investeren in een goede relatie.

Bij een aantal moeilijke dossiers die hertogen van Brabant en Bourgondië via de paus moesten laten lopen, was een eigen vertrouwde persoon in de curie van essentieel belang. Iemand die het opstellen van bullen kon versnellen of vertragen en die de wegen wist in het woud van procedures en belangen. De Brabantse hertog vond een dergelijke belangenbehartiger in de persoon van Anselmus Fabri van Breda die over een uitstekend netwerk binnen de curie beschikte. Hij was op tijd overgestapt van de Gregorius XII naar de door de hertogen gesteunde Alexander V. Anselmus Fabri van zijn kant kon de steun van de hertogen goed gebruiken om aansprekende beneficiëes te verwerven in Brabant. Van nu af gingen ze samen optrekken en Fabri steunde in Rome altijd de Brabants-Bourgondische lijn.

Concilie van Constanz (1414-1417)

Net als naar Pisa stuurde hertog Antoon van Brabant wederom een zware delegatie naar het concilie van Constanz. De hertog moet dit gezantschap met veel zorg samengesteld hebben. Er stonden namelijk twee belangrijke zaken op de agenda: het einde van het schisma en het bezit van Luxemburg. Dit hertogdom was sinds 1412 in het bezit van hertog Antoon en zijn vrouw, maar de lokale adel accepteerde zijn gezag niet. Hertog Antoon maakte deze zaak daarom aanhangig bij Rooms koning Sigismund als de hoogste leenheer. Sigismund verbleef in Constanz en verklaarde zich bereid daar een Brabantse delegatie te ontvangen.²⁴⁵ De delegatie bestond uit de volgende personen: abt Peter van Zandvliet van St.-Bernards aan de Schelde; abt Jan van Zichem van Tongerlo; de hertogelijke raadsheren Jan Bont en Godevaert van Zichem; ten slotte nog zijn secretarissen Edmond de Dwynter én Anselmus Fabri van Breda. Twee personen van adel met verstand van de Luxemburgse kwestie voegde hertog Antoon nog extra aan de delegatie toe. De twee edelen arriveerden echter nooit te Constanz, omdat ze onderweg afhaakten. Magister Jan Bont, licentiaat in de beide rechten, had de leiding van de delegatie in handen. Er is meer bekend over dit gezantschap, omdat de hertogelijke secretaris Van Dwynter hierover uitvoerig verslag uitbracht in zijn kroniek.²⁴⁶ In boek VII van de kroniek van Jan van Boendale *Brabantse Yeesten* is het verslag van Van Dwynter in versvorm bewerkt door de anonieme opvolger van Van Boendale.²⁴⁷

Die hertoghe te Constans sant
Den grave van Sarwaerden, dit wet,
Ende heer Petren daer met,

4435

De welke abdt was ghestelt
Van Sinte Bernaerts, opter Scelt,
Der ordenen van Sistiaus; alsoe
Heere Janne van Tongherloe,
Der ordenen van Premonstreit,

4440

Abdt, dat si u gheseit,
Ende Jan van Rijnshem; met hen
Meester Goerde van Sichenen,
Deken, nu hoort wat ic spreke,
Der kerken Sinte Peters te Beke,

4445

In loyen ghelicencieert, wilt weten,
Ende bacheleer in decreten;
Ende meester Jan Bont met hen,
Canonic tSinte Goedelen
Te Bruessele, dat si u vercleert,

4450

In beiden den rechten ghelicencieert,
Sijn raetsliede, dat segghic di,
Ende meester Anselmum Fabri,
Deken der kerken, seldi weten,
Van Antwerpen, in decreten

4455

Ghelicencieert, doe ic u cont,
Ende Van Dynter meester Emont,
Beide sijn secretarise goet;
Ende gaf hem tsamen, des sijt vroet,
Ocht den meesten deele voorseit,

4460

Macht ende auctoriteit
Sijn bootscap te doene algader
Aen den paeus onsen Heileghen Vader,
Ende desghelijc, verstaet die dinc,
Aen den Roomschen ende Hongherschen coninc;

De delegatie vertrok kort na 10 januari 1415 aangezien hertog Antoon op die dag een vrijgeleide uitvaardigde. In dit vrijgeleide ontbrak de naam van Anselmus Fabri, terwijl hij in een ander stuk met dezelfde dagtekening weer wel werd genoemd als lid van het gezantschap. Fabri reisde vanuit Bologna, waar hij op 14 januari de titel van licentiaat in het kerkelijke recht had ontvangen, op eigen gelegenheid naar Constanz. Alles bij elkaar was dit bewijs voor het grote vertrouwen dat de Brabantse hertog en de andere delegatieleden in Fabri hadden. De hertog gaf hem voor deze reis de functie van hertogelijk secretaris. Deze functie had zich ontwikkeld uit die van klerk van de kanselarij. De hertog beschikte meestal over vier tot zeven secretarissen. Zij ondersteunden de hertog bij toezicht op de financiën, het voorbereiden van het opstellen van akten en diplomatieke reizen binnen en buiten Brabant. Vooral secretaris Emond van Dynter was vaak op reis en zou daar later in zijn kroniek uitvoerig verslag van doen. De functie van secretaris had veel overeenkomsten met de functie van abbreviator aan de curie. Een deel van de secretarissen was bovendien geestelijke, net zoals Fabri. Het verwerven van beneficijs als toeslag op hun gewone inkomen was zowel voor deze secretarissen als voor de abbreviators noodzakelijk.

De Brabantse ambassadeurs arriveerden in Constanz op 17 februari 1415. Paus Johannes XXIII ontving op vrijdag 1 maart de Brabanders in audiëntie. De paus verwachtte steun van de hertog van Brabant en Bourgondië, gezien de vriendschappelijke relatie die ze onderhielden. Op 2 maart begon het concilie voorgezeten door de paus met naast hem de Duitse koning. De Brabantse delegatie maakte daar deel uit van de Duitse natie.

Het concilie verliep turbulent. Op 2 maart beloofde de paus nog plechtig dat hij wilde aftreden, maar op 20 maart ontvluchtte hij het concilie. Uit angst voor een mislukking van het concilie verklaarde het concilie zich op 5 april tot het hoogste orgaan van de kerk, waaraan zelfs de paus gehoorzaam diende te zijn. Het gesprek met koning Sigismund had ondertussen niets opgeleverd en de Brabantse delegatie keerde op zaterdag 6 april zonder een echt resultaat weer terug naar Brussel. Godfried van Zichem, deken van de Petruskerk van Hilvarenbeek, en Anselmus Fabri bleven achter op het concilie. In de kroniek van Van Boendale is dit terug te vinden:

4631

Ende na allen desen sprekene
Sijn die voorgenoemde dekene
Van Beke, van Antwerpen, des sijt wijs,
In den name van hertoghe Anthonijs
Te Constans ghebleven daer,
Ter consilien; ende daer naer
Sijn die andere, hebbic vernomen,
Ambassiatuers in Brabant comen,
Ende hebben relatie daer na saen
Voor hertoghe Anthonijs ghedaen

Uiteindelijk koos dit concilie in november 1417 een nieuwe paus genaamd Martinus V. De Bourgondiërs lieten Gregorius XII vallen, toen ze merkten dat hij

steeds minder steun kreeg. Voor de tweede keer in zijn loopbaan moest Fabri een paus die hij diende de rug toekeren. Paus Martinus V zou zijn zesde 'baas' worden. Door deze keus bleef hij consequent de Brabants-Bourgondische pauspolitiek volgen.

Het huwelijk van hertog Jan IV met Jacoba van Holland

Net voor de verkiezing van Martinus V kwam een nieuwe Brabantse delegatie in Constanz aan. Zij moesten goedkeuring verwerven op het concilie voor het huwelijk van hertog Jan IV met zijn nicht Jacoba van Holland. Een zeer profijtelijk huwelijk voor de Bourgondiërs, want hiermee kwamen de rijke gebieden van Holland, Zeeland en Henegouwen binnen hun bereik.

De hertog van Brabant stuurde wederom zijn vertrouweling Jan Bont naar het concilie van Constanz om dispensatie te verkrijgen voor het huwelijk. Deze dispensatie was nodig gezien de neef-nicht relatie. Anselmus Fabri verbleef zoals vermeld nog steeds in Constanz en moet mee bemiddeld hebben. Er was een grote barrière te nemen in de vorm van Jan van Beieren, bisschop-elect van Luik. Deze oom van Jacoba wilde, gesteund door rooms-koning Sigismund, de graafschappen Holland en Zeeland inpalmen. De kersvers gekozen paus Martinus V gaf tot opluchting van de Brabantse gezant toch snel de benodigde huwelijksdispensatie op 22 december 1417. Graaf Engelbrecht van Nassau en de heer van Bergen-Grimbergen brachten de akte, ongetwijfeld met een gewapend escorte, naar 's-Gravenhage vanuit Constanz.²⁴⁸ Hierop volgde een steekspel tussen Brabant-Bourgondië aan de ene kant en Jan van Beieren aan de andere kant met de nieuwe paus daartussen in. De paus herriep onder Beierse druk de dispensatie. De Brabantse delegatie te Constanz, waar Fabri toe behoorde, wist de uitvaardiging van deze pauselijke bul echter uit stellen opdat het huwelijk kon plaatsvinden. De paus trok later deze herroeping weer in. Bij deze laatste actie speelde Anselmus Fabri een grote rol. Via een Italiaanse bankier in Brugge maakte hertog Jan IV in februari 1419 een bedrag van 6000 gouden kronen (10.200 Rijnse guldens) over aan Anselmus Fabri om aan de paus over te dragen. Een voorzichtige rekensom leert dat dit naar koopkracht anno 2007 een bedrag geweest zou zijn van EUR 7.500.000.²⁴⁹ Het vertrouwen van de hertog in Fabri moet groot geweest zijn, gezien het enorme bedrag en de gevoelige kwestie. Het ging om een huwelijk, maar tevens om het bezit van twee zeer welvarende graafschappen.

Jacobta zette zelf in 1422 een punt achter het prille huwelijk met hertog Jan IV van Brabant. Zij beriep zich hierbij op een onterecht verkregen pauselijke dispensatie en huwde hierop met de jongere broer van de Engelse koning, de graaf van Gloucester. Met diens steun wilde ze proberen Holland en Zeeland terug in haar greep te krijgen.

De kroniekschrijver Van Dwynter verhaalde van een gezantschap dat de hertog Jan van Brabant samenstelde voor een vergadering op 20 april 1423 te Brugge. Hierin Van Dwynter zelf, abt Terlinck van Sint-Michiels abdij te Antwerpen en magister Anselmus Fabri. Verder in dit gezantschap nog enkele juristen en hoge heren.²⁵⁰ De bijeenkomst ging specifiek over de door Jacoba in Rome aangevraagde ontbinding van het huwelijk en vandaar dat Fabri aan de delegatie was toegevoegd. Hij had immers het huwelijk bij de paus geregeld en moest er nu voor zorgen dat het in stand

bleef. Niet voor het liefdesgeluk, maar vooral voor het veiligstellen van de dynastieke belangen van Filips de Schone, die de bijeenkomst had georganiseerd. Hij dreigde zijn rechten op Holland, Zeeland en Henegouwen te verspelen en in conflict te komen met Engeland. Met dat land wilde hij juist een vast bondgenootschap aanhouden.²⁵¹ Dat bondgenootschap had Filips drie dagen te voren in Amiens al gered door een overeenkomst met een andere broer van de Engelse koning, de graaf van Bedford. Het proces over de ontbinding van het huwelijk liep nog een lange tijd door aan de pauselijke rechtbank. In juni 1425 verbleef Fabri nog als lid van een hertogelijke delegatie in Rome voor deze kwestie. Drie jaar zou de paus de knoop definitief doorhakken en het huwelijk tussen Jacoba en Jan van Brabant definitief geldig verklaren.²⁵² Fabri kon dit negen jaar lopende dossier afsluiten en het als een succes beschouwen.

Fabri kreeg in de zich uitbreidende landen onder het gezag van Filips de Goede nieuwe kansen. De hertog had in 1428 het bestuur van Henegouwen in handen gekregen nadat hij de troepen van Jacoba van Beieren verslagen had. In 1433 huldigde Henegouwen officieel Filips de Goede als de nieuwe heer.²⁵³ Filips regelde met de paus dat een aan de Bourgondische zaak toegewijde curiaal de functie van aartsdiaken van Henegouwen ontving. Deze toegewijde curiaal was Anselmus Fabri. Om deze functie te kunnen uitoefenen gaf hij zijn aartsdiakenschap in Wallonië op dat hij in 1431 via de paus had verkregen en de hertogelijke kanselier Jan Bont volgde hem hier op. Weer een teken van de hertogelijke regie in dit carrousel van benoemingen. Op 14 juli 1434 ontving Fabri zijn benoeming tot aartsdiaken van Henegouwen.²⁵⁴ Fabri moet een plaatsvervanger benoemd hebben, maar hield vanuit Rome wel de formele touwtjes in handen. Filips de Goede en de paus controleerden op deze manier via Fabri samen de aanstellingen van de geestelijken in de parochiekerken en kappen, die via de aartsdiaken liepen. Voor Fabri was het tevens een promotie, want in Henegouwen waren de inkomsten van de aartsdiaken een stuk hoger dan in Wallonië (65 tegen 150 mark zilver).²⁵⁵ Uit hoofde van die functie was hij al lid geworden van het bisschoppelijke Lambertuskapittel te Luik.

De stichting van de universiteit van Leuven

De volgende Brabantse kwestie waar Fabri zich voor inzette, was de stichting van de universiteit van Leuven in 1425. Formeel was dit een initiatief van de hertog Jan IV van Brabant. Daar deze hertog nog zeer jong was bij zijn aantreden niet bekend stond om zijn krachtadigheid, wordt een sterke invloed vanuit het hof en de raad vermoed. De paus gaf op 9 december 1425 zijn fiat aan de nieuwe universiteit en de bul arriveerde april van het jaar daarop in Leuven.²⁵⁶ Nelissen, die meewerkte aan de studie over de stichtingsbul van Leuven, achtte Fabri de meest waarschijnlijke kandidaat, die de Leuvense gezant Willem Neve hielp aan de curie alles te regelen. Zonder het overigens echt hard te kunnen maken. Zijn hoofdargument is dat Fabri op 7 september 1426 genodigde was bij de officiële opening van de universiteit in de Leuvense Sint-Pieterskerk. De stad schonk hem een beleefdheidsgeschenk van 6 liter rijnwijn. Net zoveel als de andere zeer hoge kerkelijke gasten, zoals de abten van Tongerlo, Park en Averbode. Fabri's aanwezigheid viel op, omdat hij de enige aanwe

zige deken was buiten de deken van St.-Pieterskerk te Leuven, maar die was aanwezig als kanselier van de universiteit. Een ander aangedragen argument voor de betrokkenheid van Fabri was zijn betrokkenheid als één van de *abbreviatores assistentes* bij de eindcontrole op de stichtingsbul van de universiteit van Rostock. Zijn handtekening stond op de achterkant van deze bul. Deze stichtingsoorkonde diende als voorbeeld voor de stichtingsoorkonde van Leuven. De onderzoekers vonden sterke tekstuele overeenkomsten tussen de twee bullen.

Op basis van deze publicatie zijn twee nieuwe argumenten aan te voeren voor de betrokkenheid van Fabri bij Leuven. Ten eerste is er zijn band met Johannes de Nursia, de schrijver van de Leuvense stichtingsbul. Fabri onderhield nauwe banden met hem en Nursia schreef pauselijke bullen voor de parochiekerk van Halle en de kerk van Antwerpen. Duidelijk op aanwijzing van Fabri. Een tweede, minder sterk argument is, dat Fabri eind 1425 en begin 1426 hoogst waarschijnlijk in Italië vertoefde. In juni van dat jaar was hij zeker te Rome en in Antwerpen zijn in de maanden daarna geen activiteiten van hem zichtbaar. Nog steeds is zijn betrokkenheid niet 100% aangetoond, maar wel nog plausibeler geworden.

De stichting van de Leuvense universiteit liep uit op een langlopend dossier, dossiers waar Fabri van hield en goed in was. Paus Martinus gaf namelijk geen toestemming voor het opzetten van een theologische faculteit. Vermoedelijk om de theologische faculteiten van Keulen en Parijs niet te veel concurrentie aan te doen. De stad Leuven zette alles op alles om dit gemis goed te maken en al in september van het jaar 1426 stuurde het stadsbestuur een bode naar Antwerpen om Fabri te vragen de stukken in gereedheid te brengen voor de verdere uitbouw van de universiteit. Fabri ging de documenten niet zelf naar Rome brengen, want een stadsbode haalde op 6 oktober bij hem stukken en wisselbrieven op. Het was de bedoeling geweest dat Fabri samen met magister Hendrik de Mera naar Rome vertrok.²⁵⁷ Mogelijk had Fabri het begin oktober te druk met het stichten van altaren in Antwerpen en Breda en het opstellen van de bijbehorende akten.²⁵⁸

Martinus V wenste niet toe te geven. In maart 1431 kwamen er weer nieuwe kansen met het aantreden van de nieuwe paus Eugenius IV. Bovendien was Filips de Goede nu hertog van Brabant geworden en hij kon zijn grote politieke gewicht op deze zaak zetten. Op 10 november van dat jaar schreef Filips de Goede een brief aan zijn raadsheren aan de curie in de personen van Anselmus Fabri en Robert Aclou. In deze brief vroeg Filips hen uitdrukkelijk om zijn gezant, magister Johannes Ostius, te assisteren bij het oprichten van de theologische faculteit.²⁵⁹ Uiteindelijk verleende paus Eugenius IV de bul tot oprichting van de faculteit op 7 maart 1432. Paus Eugenius IV stond veel positiever tegenover nieuwe theologische faculteiten. Tijdens zijn pauschap kregen vijf bestaande universiteiten toestemming voor het inrichten van een theologieopleiding en drie nieuwe universiteiten. Fabri kon dit moeilijke dossier na zeven jaar wederom succesvol afsluiten.

Bourgondische politieke relaties met Rome

In de hertogelijke rekenkamer te Lille bleef een register bewaard dat een doorzichtigte geeft in de politieke contacten van Filips de Goede met de paus. In dit register

zijn afschriften bewaard gebleven van brieven uit de jaren 1431-1432 van de hertog aan de paus, aan kardinalen en aan zijn procurators in Rome.²⁶⁰ De correspondentie ging overwegend over zaken uit het Brabantse deel van zijn gebieden. Tussen deze documenten zit ook de brief over de theologische faculteit. Filips knoopte zeer vriendschappelijke banden aan met paus Eugenius en hij schreef in maart een brief aan de kardinalen met een dringend verzoek om hun conflicten met de paus bij te leggen.

Fabri trad een aantal keren op in de hertogelijke correspondentie. Zo vroeg hij hem, als zijn raadsheer (*consiliario nostro*) in augustus 1432 de benoeming te regelen van zijn kanselier Jan Bont als proost van Nijvel. In oktober van datzelfde jaar zette Filips zwaar in om via Rome te regelen dat aartsbisschop Sierck tot proost van Xanten benoemd zou worden. Dit na het overlijden van Hermann Dwerg. Hij stuurde hierover een brief naar de paus. Verder een brief aan de kardinalen Ursinis, Rouen en Boulogna, waarmee hij vertrouwelijke banden onderhield. In een andere zaak vroeg de hertog aan de paus om Fabri te steunen in een zaak over het kerkhof te Antwerpen waar voortdurend vechtpartijtjes uitbraken. Het kapittel van Antwerpen had in deze jaren last van gepleegde misdaden op hun kerkhof, dat steeds meer als marktplaats werd gebruikt. Zo moest na een gepleegde moord in 1429 het kerkhof opnieuw ingezegend worden, wat veel kosten met zich meebracht. Het kapittel wilde dat de paus daarom delen van het kerkhof tot profaan gebied zou verklaren.²⁶¹

Voor kleinere zaken wilde de hertog zich wel eens inzetten en in 1432 vroeg hij aan de paus een Eustachius, geestelijke uit het bisdom Luik, in Rome een baan te geven en op te nemen als zijn *familiaris*. De hertog had zeker twee tot drie personen die zijn zaken in en met de curie regelden.²⁶²

De band tussen de Bourgondische hertog en de paus zou alleen maar hechter worden. De hertog steunde paus Eugenius tijdens het concilie van Bazel (1431-1438). Dit concilie wilde onder andere de benoemingsrechten van de paus op beneficië's sterk beperken en zag zich zelf als hoogste gezag. Het concilie koos zelfs weer een tegenpaus, Felix V, die vooral in Duitsland enige aanhang kreeg. Filips hielp hierna mee om de invloed van deze paus Felix terug te dringen. Uiteindelijk sloot hij in 1441 een concordaat met paus Eugenius IV in welke overeenkomst de hertog de benoemingsrechten van de paus erkende, maar de paus zou in ruil kandidaten voor kerkelijke functies in zijn landen welwillend behandelen en de hertogelijke patronaatsrechten niet aantasten. Later bouwde men deze regelingen nog verder uit en beloofde de paus in 1447 geen geestelijke te benoemen in Bourgondische gebieden die afkomstig waren uit landen waarmee de hertog in oorlog was.²⁶³

Aan het eind van zijn loopbaan te Rome ondersteunde Fabri de hertog en de paus bij het beëindigen van een bisschoppelijk schisma in Utrecht. Mede door de onduidelijkheden rond het concilie van Bazel en de factiestrijd in Utrecht zelf, zetelden daar drie bisschoppen die claims legden op dezelfde functie. Deze strijd werd beëindigd door een overeenkomst met bisschop Walraven van Meurs, die nog door het concilie van Bazel was aangesteld te Utrecht. Meurs legde zijn functie neer. Eén van de vier uitvoerders van de overeenkomst met Meurs was Fabri. Hij regelde in 1449 dat het bisdom aan Meurs een afkoop som gaf.²⁶⁴

De hertog van Bourgondië was niet de enige heer die eigen 'mannetjes' in de

curie had om zaken te bespoedigen of juist af te remmen. Aan het begin van de vijftiende eeuw kon de aartsbisschop van Keulen op Baldewinus de Dijck rekenen als zijn belangenbehartiger in Rome. Deze De Dijck was tevens abbreviator en secretaris van paus Johannes XXIII.²⁶⁵ Volgens de Duitse curie-expert Schuchard nam het aantal vertegenwoordigers van hoge heren sterk toe onder paus Martinus V (1417-1431) en nog sterker onder zijn opvolger Eugenius IV (1431-1447). De aartsbisschoppen van Keulen en Mainz hadden de meeste vertegenwoordigers aan de curie. Daarna kwamen de vertegenwoordigers van opkomende regionale landsheren zoals de hertogen van Gelderen, Kleef, Jülich en Bourgondië in het bijzonder. Bij Bourgondië noemt zij de vooraanstaande en invloedrijke Anselmus Fabri als dé topvertegenwoordiger van Filips de Goede. In een voetnoot merkt ze op dat de Bourgondische vertegenwoordigers aan het pauselijke hof een eigen studie verdienen. Daar is dan met deze studie een deel van ingevuld. Ook een groep van landsheren uit midden- en oost-Duitsland (Hessen, Thüringen, Meißen, Braunschweig-Lüneburg) liet zich vertegenwoordigen aan de curie. Deze regionale heren konden niet zoals de Franse en Spaanse koning en de Duitse keizer de benoeming doordrukken van eigen kardinalen. Enige Italiaanse kardinalen richtten zich wel meer op Duitse cliënten. Zo hadden de regionale heren de keus uit een helemaal aan hun zaak toegewijde curiaal afkomstig uit hun thuisregio met beperkte macht, of een kardinaal bij de hand nemen met veel macht die echter verschillende belangen diende. Het lukte Filips de Goede pas rond 1439 een eigen kardinaal te krijgen. Dit was Jean Le Jeune de Macet, die als ambassadeur van de hertog optrad tijdens het concilie van Ferrara. Macet was bisschop van Mâcon dat binnen het Bourgondische gebied lag.

De Bredase tak van de graven van Nassau beschikte niet over een vast verblijvende vertegenwoordiger aan de curie in de periode dat Fabri daar werkte. De Bredase contacten met de paus liepen via hertog Filips van Bourgondië. In 1446 verkreeg het kapittel van Breda een aflat van paus Eugenius voor de kerkbouw na bemiddeling door Filips de Goede. Dat de hertog het verzoek aan Fabri doorgaf stond nergens vermeld. Het enige dat een beetje in de richting van Fabri wees, was een uitvoerige vermelding in de aflat van het belang van de verering van de *gloriossima virgina Maria*.²⁶⁶ Degene die de bul voorbereidde had in ieder geval oog voor de noden van de regio West-Brabant. De bewoners van dit gebied konden volgens hem wel wat extra pauselijke steun gebruiken omdat hun huizen en bezittingen door het water verzwolgen waren. Een verwijzing naar de St.-Elisabethsvloed van 1421, die tussen de 10.000 en 100.000 mensen het leven kostte. Aan het einde van de vijftiende eeuw gebruikten de Nassau's pastoor en magister Willem Alfijn om hun zaken met de curie te regelen. In 1486 reisde Alfijn bijvoorbeeld naar Rome en besprak daar de inlijving van altaren bij kapittelgoederen, een reis die hem 50 Rijnse gulden kostte.²⁶⁷

Tijdens zijn reizen en gezantschappen voor de Brabantse hertog moet Fabri vriendschappen voor het leven hebben opgebouwd met zijn reisgenoten, meestal hoge bestuursambtenaren van de hertog. Deze hoge ambtenaren hadden veel belangen gemeen en ze beschikten over de dezelfde vaardigheden op het gebied van het beheersen van administratieve processen, diplomatie en oplossen van ingewikkelde dossiers zoals het huwelijk van Jan IV met de wispelturige Jacoba. In het bijzonder gold deze vriendschap voor kanselier Jan Bont. Zijn naam viel al bij het carrousel van

hertogelijke en pauselijke benoemingen waarin Fabri meedraaide. Niet toevallig verwierf Jan Bont al voor 1441 een subdiaconale kanunnikenprebende te Antwerpen.²⁶⁸ Resideren te Antwerpen deed hij niet. Een jaar na het overlijden van Fabri breidde Jan Bont de capaciteit van het Apostelhuis te Brussel uit tot dertien opvangplaatsen voor oude mannen.²⁶⁹ Hetzelfde aantal dat Fabri voor Breda op het oog had. Op het gebied van armenzorg en hun eigen zielenheil deelden ze dus dezelfde waarden. Nicolas Rolin, kanselier van Filips de Goede, stichtte al in 1443 een groot gasthuis te Beaune in Frankrijk. Het deel 2 van deze studie gaat dieper in op de parallellen tussen deze verschillende gasthuizen.

Zijn werkzaamheden voor de Duitse orde

De Duitse orde was een ridderorde met uitgestrekte bezittingen in Pruisen, Polen en de Baltische gebieden. Zij vielen direct onder het gezag van de paus en hadden daardoor geregeld zaken te doen met Rome. Eén van hun vaste tussenpersonen in Rome was Anselmus Fabri. In 1448 kreeg Fabri van hoogmeester Konrad von Erlichshausen de opdracht om een krediet van 4000 ducaten (6800 Rijnse guldens) op te nemen en daarmee de benoeming te regelen van een nieuwe aartsbisschop van Riga. Dit krediet moest hij opnemen bij Italiaanse bankiers.²⁷⁰ Deze functie moest toevallen aan de kapelaan en kanselier van Erlichshausen: Sylvester Stodewescher. Goede contacten voor deze benoeming met de paus en de curie waren noodzakelijk, want het kapittel van Riga vocht deze benoeming aan en stuurde een eigen vertegenwoordiger naar Rome. De procurator van de Duitse orde, Jodokus Hogenstein, bewerkte de kardinalen voor een gunstige beslissing bij de paus. Hij benaderde onder anderen de Bourgondische kardinaal Le Jeune, die positief stond tegenover de orde. Een andere sleutelfiguur was Capranica, die officieel kardinaalprotector was van de Duitse orde. Capranica speelde een belangrijke rol bij het opzij schuiven van de andere kandidaat-bisschop. De Duitse orde strooide uit dankbaarheid talloze giften rond. De drie betrokken kardinalen ontvingen 600 ducaten. Lage betrokken curialen ontvingen ieder 70 ducaten en een neef van kardinaal Capranica ontving een paard met een waarde van 40 ducaten. Vier niet met namen genoemde personen ontvingen 500 ducaten (850 Rijnse gulden). Onder deze personen kunnen we Fabri vermoeden. De hele benoeming kostte de Duitse orde 6240 Rijnse gulden, waarvan 2700 Rijnse gulden aan 'normale' curiekosten. Ongeveer 2500 Rijnse gulden werd ingezet om personen in en rond de curie gunstig te stemmen.

Deze bisschopsbenoeming gaf een goed inzicht in de positie die Fabri zich aan het einde van zijn carrière in Rome had verworven. Hij moest het geld regelen, waarbij het vaak om zeer grote bedragen ging en een hoge mate van discretie. Hij had daarbij het vertrouwen van Italiaanse bankiers die hem grote bedragen voorschoten. Hij had via kardinaal Capranica uitstekende toegang tot de politieke besluitvormingslaag.

Bij een topbaan hoorde een topinkomen. Dat was in de middeleeuwen niet veel anders dan nu. Veel van de carriëregeestelijken die verbonden waren aan de curie behoorden tot de rijkste mensen van Rome.

Over de inkomsten van hun functies in de curie zelf als abbreviator, protonotaris of corrector is niet veel bekend. Het wordt verondersteld dat ze hier niet het grote geld mee binnenhaalden en dat ze daarom op beneficiejacht gingen en procuratorschappen binnenhaalden. Een deel van deze procurators had een semi-officiële status aan de curie.²⁷¹ De opdrachtgever betaalde zijn vertegenwoordiger een vergoeding om een document door de curiekanalen heen te loodsen. Over deze inkomsten zijn maar weinig gegevens bewaard gebleven. De indruk bestaat dat deze inkomsten niet veel meer waren dan de reis- en verblijfskosten. In het geval van een bisschopsbenoeming ontving echter procurator Henricus Gerwen een bedrag van 100 ducaten (170 Rijnse gulden) op een totale kostenpost van 3.700 ducaten. De bisschopsbenoeming te Riga leverde Fabri waarschijnlijk meer dan 200 Rijnse gulden op. Bedragen die duidelijk hoger lagen dan een onkostenvergoeding. Fabri trad verder als procurator op voor de grote Belgische abdijen en de Bourgondische hertogen. Inkomsten hieruit zijn voor hem verder niet overgeleverd.

Van de inkomsten uit beneficies is meer bekend. Dit komt door de annaatgelden. Voor beneficies die werden ingevuld door de paus gold een benoemingsbelasting van de helft van het eerste jaarinkomen. Als ten minste het jaarinkomen uit het beneficium meer bedroeg dan 24 gouden florijnen (41 Rijnse gulden). De aanvrager van een beneficium moest zelf de hoogte van dit jaarinkomen aangeven. De inkomsten uit de presentiegelden bleven hierbij buiten beschouwing. De bedragen die opgegeven zijn in de pauselijke benoemingsakten kunnen gezien worden als een absolute ondergrens.²⁷² Omdat de kandidaten zelf de opgaven deden, moeten de annaatgelden wel zeer voorzichtig worden gehanteerd. In het geval van het beneficium te Ginneken bleek al, dat Fabri daar maar een slag naar geslagen had en zelfs te veel opgaf.

Van het inkomen van sommige andere curialen is meer bekend en Fabri's inkomen kan niet veel van dat van hen hebben afgeweken. Zij hadden namelijk dezelfde soort beneficies.

Een eerste curiaal van het niveau Fabri was Dietrich von Nieheim. Hij bezat een kanonikaat in St.-Servaaskerk te Maastricht en bekleedde de functie van aartsdiaken van Henegouwen, hoewel hij deze laatste functie, die jaarlijks 150 mark zilver opbracht (1275 Rijnse gulden), niet kon behouden.²⁷³ Voordat Nieheim bisschop van Verdun werd, had hij jaarlijks 360 mark zilver uit beneficiën.²⁷⁴ Het bisschopsambt verkrijgen was een financieel risico voor curialen, omdat ze dan een deel van de inkomsten uit bestaande beneficiën verloren. Bovendien weigerde het diocees Verdun hem als bisschop te accepteren en moest hij zonder ambt terugkeren naar Rome. Aan het eind van zijn leven in 1418 had hij echter weer genoeg vermogen verzameld om de Anima-broederschap in Rome zeven huizen te schenken. Daarnaast bleef er geld over om een gasthuis te Hameln te stichten en had hij nog een huis te Pistoja en bezittingen te Bologna.

Een andere rijke curiaal was de in 1431 gestorven Hermann Dweg. Deze kwam oorspronkelijk uit een arme familie uit Herford in Westfalen. Hij studeerde rechten in Parijs, waar hij geld verdiende door te gokken met plaatselijke handelaren. Vanaf 1403 was hij verbonden aan de curie en behartigde daar vooral de belangen van de Keulse universiteit en de Duitse orde.²⁷⁵ Dweg bezat zeer vele prebenden. Hij was proost van Deventer, Lübeck, Xanten, Sint Andreas te Keulen. Deken van Sint-Severinus te Keulen en aartsdiaken van Breslau. Kanunnik te Keulen en Luik. Hermann Dweg was bij zijn dood de rijkste man van Rome. Zijn jaarlijkse inkomsten uit prebenden kwamen op 500 mark zilver (4250 Rijnse guldens). Hij beschikte in Rome over een paleisachtige woning (*palatium meum*) met stallen voor de paarden en een binnentuin. Hij bezat net buiten Rome eigen wijngaarden voor eigen gebruik.

Een andere curiaal uit deze periode was Nikolaas von Kues. Deze overleed in 1464 en bracht het tot kardinaal en bisschop van Brixen. Voordat hij bisschop werd had hij voor 300 mark (2550 Rijnse gulden) aan jaarlijkse inkomsten. Kort na het overlijden van Fabri in 1449 zou Kues voor 1800 Rijnse gulden aan juwelen van Fabri aankopen. Bij zijn overlijden had hij nog voor 1000 Rijnse gulden aan zilver in zijn bezit. Te Kues stichtte hij een gasthuis, wat neerkwam op een totale investering van 20.000 Rijnse guldens.²⁷⁶ Ongeveer een derde deel van dit geld kwam van zijn familie.

Veel later, in het begin van de zestiende eeuw, verzamelde de Nederlandse curiaal Willem van Enckenvoirt vele inkomsten uit beneficies. Touber bracht hem in zijn studie over Enckenvoirt onder in de groep van curieondernemers.²⁷⁷ Geestelijken die curieambten zagen als investeringen waaruit rendementen voortkwamen. Hij kocht in 1505 voor circa 125 ducaten het ambt van protonotaris in de verwachting hierdoor vele beneficies te kunnen krijgen. Hij verwierf daarna benoemingen tot pastoor van het tegen Brussel aangelegen Asse, kanunnik van het Domkapittel te Utrecht en deken van het Sint-Janskapittel van Den Bosch. Toen zijn landgenoot Adriaan Florenszoon Boeyens in 1522 de tiara opgezet kreeg onder de naam van Adrianus VI, regelde de nieuwe paus voor zijn vertrouweling en naaste adviseur snel andere benoemingen. Hij nam eerst het rijke bisdom van Tortoza in Spanje over van de paus en kreeg iets later een plaats in het college van kardinalen. Na het overlijden van Adrianus VI verkreeg hij het ambt van bisschop van Utrecht. Een deel van zijn opgebouwde vermogen ging naar een gasthuis voor twaalf oude mannen te Mierlo, dat het Apostelhuis zal gaan heten.²⁷⁸

De topcurialen werden allemaal op een inkomen geschat uit beneficies tussen de 300 en 500 mark zilver: 2500 tot 4200 Rijnse gulden. Als we dezelfde berekening gebruiken als voorheen voor de omrekening naar koopkracht in deze tijd (inkomen toen modaal 40 Rijnse gulden = nu € 30.000), komen we uit op een jaarinkomen tussen € 1.875.000 en € 3.150.000. Daar gingen nog wel de kosten af van de plaatsvervangers en de kosten van hun hofhouding en familia in Rome. De inkomsten als procurator kwamen er weer bij.

Tabel: De zekere jaarlijkse inkomsten uit beneficijs van Fabri aan het eind van zijn leven.

Beneficie	Inkomsten	Rijnse gulden
Pastoor Halle ²⁷⁹	270 pond Tournoois	359
Deken OLV.-kapittel Antwerpen ²⁸⁰	32 mark zilver of twee maal 80 pond (petit) Tournoois	272
Aartsdiakonaat Henegouwen ²⁸¹	150 mark zilver	1275
Totaal Rijnse gulden		1906

Voorlopige conclusie: op basis van zijn bekende beneficijs was hij aan het eind van zijn leven geen grootverdiener. Zijn aantal beneficijs was bovendien beperkt, wat goed past bij het beeld van een hervormingsgezinde geestelijke, die niet teveel beneficijs tegelijk wilde bedienen en probeerde er echt invulling aan te geven. Bovendien schonk hij tijdens zijn leven al veel geld aan goede doelen. Vermeld zijn al de schenkingen aan de broederschap van Santa Maria dell'Anima in Rome. Hij schonk hen tijdens zijn leven 357 Rijnse gulden en financierde een belangrijk stuk van de kerkbouw. In Antwerpen stichtte hij een besnijdenisaltaar met een eeuwig brandende kaars. In Breda stichtte hij een Maria-altaar in de Markendaalse kapel en kocht er twee panden aan de Haagdijk voor zijn latere gasthuis. Daar zijn testament verloren is gegaan is het raden naar de totale omvang van zijn vermogen. We zullen in een volgend deel van deze biografie die over het gasthuis gaat, meer duidelijkheid proberen te krijgen over de investeringskosten.

Fabri als adviseur voor Windesheim

Het voorbeeld van Geert Grote

Door de stimulerende prediking van Geert Grote ontstonden er in de tweede helft van de veertiende eeuw in het IJsselgebied gemeenschappen van de Broeders en Zusters van het Gemene Leven. Dit waren leefgemeenschappen van leken die midden in de stad in een gewoon huis een leven leidden naar het voorbeeld van de apostelen. Zij legden geen kloostergeloftes af en riepen daardoor wantrouwen op bij de kerkelijke overheid.

De beweging van de Moderne Devotie zoals in gang gezet door Grote legde de nadruk op de navolging van Christus. Hun voorbeeld was de *Ecclesia primitiva* van direct na de kruisiging en de apostelen en leerlingen die zich verzamelden rond Maria. De Moderne Devoten hadden een grote eerbied voor het Heilig Sacrament en de wijding van het brood en de wijn. De diepe devotie voor de eucharistie maakte Geert Grote en zijn volgelingen bewust van de noodzaak van het herstel van oude

morele waarden. Een doorn in hun oog was de slechte staat van veel priesters, die eigenlijk onwaardig werden geacht de hostie te consacreran. Priesters woonden samen met vrouwen, kochten kerkambten, stelden incapabele plaatsvervangers aan en misten een goede scholing. Het priesterschap en het gezag van de kerk trok hij nooit in twijfel en zelf het goede voorbeeld gevend trok Geert Grote predikend rond. Het geloof prediken aan gewone mensen was voor hem van grote waarde, want zij waren ontvankelijker voor Gods Woord, omdat ze vrij waren van hoogmoed. Dit laatste element kwam bij de stichting van het Fabri-gasthuis in Breda duidelijk terug. De armen hadden met hun gebeden direct toegang tot God en konden effectief optreden bij het redden van het zielenheil van een barmhartige stichter.

Aan het eind van zijn leven (1384) wilde Geert Grote dat enige van de broeders volgens een algemeen aanvaarde kloosterregel gingen leven. Dit diende als een veiligheidsmaatregel in het geval de broederhuizen verboden zouden worden. Zijn volgelingen begonnen in Windesheim een klooster onder de leefregel van augustijner koorheren. In 1407 had de congregatie van Windesheim twaalf kloosters in Noord-Nederland. Naar het voorbeeld van de kartuizers werd de orde centraal geleid en jaarlijks kwam een generaalkapittel te Windesheim bij elkaar dat als hoogste gezag gold.²⁸² Geert Grote had zelf een periode in een kartuizerklooster geleefd en de leefregels van de kartuizers beïnvloedden de statuten van Windesheim. Dit op het gebied van het handhaven van stilte, de eenzaamheid en het leven in armoede.²⁸³ De banden met de kartuizers bleven hecht en later bepaalde het generaalkapittel dat kloosterlingen zonder toestemming mochten intreden bij de kartuizers. Voor alle andere kloosters gold de eis van een schriftelijke toestemming vooraf.²⁸⁴

Deze beweging van de Moderne Devotie vormde geen geïsoleerd fenomeen. De Duitse historici spreken over een beweging van 'Neue Frommigkeit' die zich vanaf het einde van de veertiende eeuw over heel West-Europa verspreidde en zich niet tot de IJsselstreek beperkte.²⁸⁵ De opzienbarende heropbloei van de kartuizers maakte deel uit van deze devotiegolf die door Europa trok. Hadden ze in noordwest Europa eerst nog maar twee kloosters, dan beschikten ze eind veertiende eeuw over negentig vestigingsplaatsen. Ze ontwikkelden zich tot dé inspiratiebron achter de Moderne Devotie: een ver en streng ideaal van apostolisch leven.

Het Bourgondische vorstenhuis had een sterke band met de kartuizers. Ze lieten zich begraven bij de kartuizers en stonden positief tegenover de hervormingsbeweging, tenminste zolang hun dynastieke belangen niet in gevaar kwamen. Filips de Goede sprak in zijn paleis te Brussel regelmatig met Dionysius de Kartuizer, een vriend van de topcuriaal Nikolaus von Kues/Cusanus over de noodzaak van kerkhervormingen.²⁸⁶

De congregatie van Windesheim in Brabant en Vlaanderen

In Brabant groeide de steun voor de hervormingsbeweging en een aantal kloosters sloot zich aan bij Windesheim. Een leidend klooster was Groenendaal bij Brussel, het klooster van de mysticus Jan van Ruusbroec. Geert Grote had hem nog bezocht om inspiratie op te doen. Rond Groenendaal groepeerden zich een groepje van Vlaamse priorijen zoals Corsendonk bij Turnhout en Roodklooster.

De priorij van Corsendonk was gesticht in 1398 en de eerste kloosterlingen kwamen van de norbertijnenabdij van Averbode. Corsendonk trad in 1402 toe tot de congregatie van Groenendaal.²⁸⁷ Bij een bezoek aan de priorij van Corsendonk trof D'Ailly een verdeelde kloostergemeenschap aan. Een deel van de kloosterlingen wilde het gezag van de paus van Avignon niet afvallen. Windesheim was namelijk een fervente aanhanger van de Urbanistische partij. De bisschop stelde toen voor dat de kloosters een eigen Brabantse congregatie zouden gaan vormen. Dit moet hem zelf niet slecht zijn uitgekomen, want op deze manier hield hij de Brabantse congregatie onder zijn bisschoppelijke controle. Na het concilie van Pisa kwam er meer ruimte en in 1412 sloten de Brabantse kloosters rond Groenendaal zich alsnog aan bij de congregatie van Windesheim.²⁸⁸

De strenge en centralistische Windesheim-congregatie kreeg veel steun vanuit de paus en in 1414 overhandigde Pierre d'Ailly als pauselijk afgevaardigde niet minder dan 22 voorrechten aan de congregatie. Hij bevestigde nog eens het bestaansrecht van Windesheim in het algemeen en verleende een reeks kleinere gunsten namens de paus. Een voorbeeld hiervan was een aflaat van tien dagen voor iedere keer dat men devoot het hoofd boog bij de woorden 'Jezus', 'Maria', 'schoot van de Maagd' en 'bloed van Christus'.²⁸⁹ Later gaven de pausen Martinus V en Eugenius IV aan Windesheim meer privileges.

De congregatie onderhield hiertoe intensieve betrekkingen met uitgezonden pauselijke delegaties en met de curie zelf. In 1419 zond bijvoorbeeld het generaal kapittel drie kloosterlingen naar Florence met als doel daar de paus te bezoeken.

Martinus V bevestigde op 18 maart 1420 nog eens de statuten van Windesheim en gaf daarbij enige kleinere bullen uit. In deze kleinere bullen kregen de prioeres het recht absolutie van zonden te verstrekken aan gelovigen. Bij een deel van deze bullen heeft Fabri bemiddeld en hij regelde dat ze de pauselijke bullen gratis ontvingen. In het obituarium van het onder Windesheim vallende Groenendaal bij Brussel tekende men dankbaar aan dat door zijn toedoen het klooster een volledige aflaat van zonden kon verstrekken aan stervende personen.²⁹⁰ Zijn banden met dit klooster bleven warm, want hij schonk de priorij een bedrag van 100 ducaten (170 Rijnse guldens).

In het Windesheim-klooster Corsendonk bij Turnhout werd Anselmus Fabri ieder jaar na zijn dood op 3 augustus in de gebeden herdacht.²⁹¹ Het obituarium verwees dankbaar naar de door hem geschonken bedragen voor uitdelingen. De kloosterlingen herdachten hem uit dankbaarheid voor zijn bewezen diensten aan de priorij.

Opvallend is dat hij in Corsendonk werd herdacht samen met magister Walterus uit Gouda, proost van de Pieterskerk te Utrecht. In 1462 zal deze curiaal in de Bredase Onze-Lieve-Vrouwewerk een altaar stichten gewijd aan de apostelen Petrus en Paulus.²⁹² Het kan zijn dat de jongere Gouda (overleden in 1475) de zorg voor deze priorij van Fabri overnam na zijn overlijden en toevoegde aan zijn eigen cliëntenbestand. Gouda koesterde net zoals Fabri warme gevoelens voor de Brabantse Windesheim priorijen. In zijn testament bedacht hij de priorij van Bethlehem bij Leuven, omdat hij er als arme student goed was opgevangen.²⁹³ Voorts onderhield magister Wouter vaste betrekkingen met Breda, wat ook weer op Fabri's invloed wijst. In 1462 stichtte hij in de Bredase OLV-kerk een altaar met een eigen kapel voor

Petrus en Paulus: dé twee apostelen van Rome. Volgens een leenregister van de heerlijkheid Breda hield hij een hoeve te Effen, gelegen bij Princenhage ten westen van Breda, in leen met een netto-opbrengst van 40 Rijnse guldens.²⁹⁴ Een rente op dit goed kwam wat later ten goede aan een door Walterus de Gouda in de kerk van Groot-Zundert gesticht Antoniusaltaar.

Op 3 augustus herdachten de kloosterlingen van het Windesheim-klooster van Grobbendonk Fabri in hun gebeden, net zoals in de priorij Groenendaal.²⁹⁵ Van het klooster Grobbendonk, gelegen bij Herentals, resten alleen nog maar wat ruïnes.

Walterus van Gouda onderhield betrekkingen met een andere curiaal Henricus Raescop.²⁹⁶ Deze Raescop en Fabri, die in dezelfde periode werkzaam waren aan de curie als één van *abbreviator assistentes*, moeten elkaar goed gekend hebben. Raescop behoorde net zoals Gouda tot de *familia* van Nikolaus von Kues en was een vooraanstaand lid van de Santa Maria dell'Anima-broederschap in Rome.²⁹⁷ Hij woonde na 1440 tot aan zijn dood in 1455 in Utrecht waar hij thesaurier van de domkerk was en proost van het Mariakapittel. Net als Fabri stichtte hij een gasthuis voor oude mannen in zijn geboorteplaats, in dit geval Uedem in het Rijnland bij Kleef. Later zou dit gasthuis omgevormd worden tot een klooster in de traditie van Windesheim. Gouda vormt hiermee het verbindingselement tussen een Brabants en een Utrechts georiënteerd netwerk, die beide de ideeën van Windesheim ondersteunden.

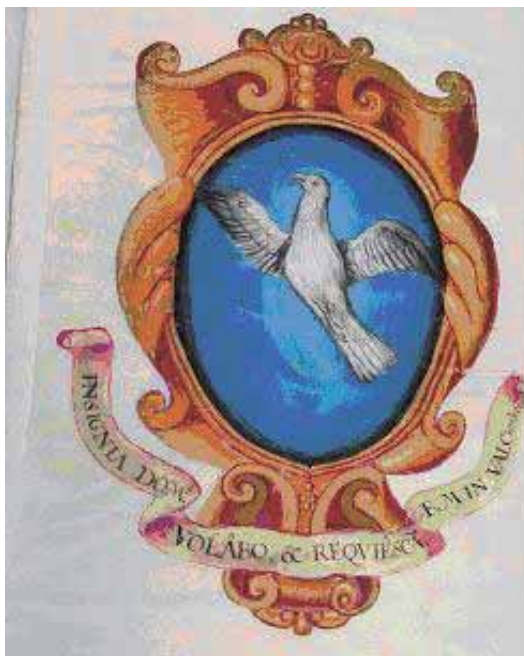
Het Falcon-klooster te Antwerpen

Fabri intervenieerde bij een andere pauselijke bul voor Windesheim in het belang van de priorijen Galilea te Gent en Falcon te Antwerpen, die op 8 november 1436 uitgevaardigd werd te Bologna. De priorij van Galilea bestond vanaf 1431 te Gent en kwam later onder het toezicht van de nabijgelegen priorij van Elzegem.²⁹⁸

De geschiedenis van de Falcon-priorij ging terug tot de veertiende eeuw. Een Falco de Lampagne stichtte hier een gasthuis, waaraan een groep vrouwen verbonden waren die de kloosterregel van Franciscus volgden. Door geldgebrek verhuisden de zusters wat later naar een andere plek in de stad. Begin 1422 veranderde er veel in het klooster en op 17 januari van dat jaar gaf de bisschop van Kamerijk hen toestemming over te gaan op de regel van Augustinus. Daardoor werden de zusters gebonden aan het slot, wat betekende dat ze niet zomaar het klooster uit mochten.²⁹⁹ Kort daarop verhuisde de gemeenschap terug naar hun originele vestigingsplek aan de Falconrui. Deze naam zou aan de priorij blijven kleven. Officieel heette het Falcon-klooster Onze Lieve Vrouwendale in Valkenbroek. Bij de acht originele zusters voegden zich twee zusters uit het al bij Windesheim aangesloten klooster Barbaradal bij Tienen. We zien bij deze Antwerpse priorij de twaalfsymboliek weer opduiken. De bisschop bepaalde namelijk dat het aantal koorzusters en lekenzusters elk niet meer mocht bedragen dan twaalf. In 1428 overleefde het klooster nog een aanvaring met het machtige Antwerpse kapittel. Het hoofdonderwerp van deze ruzie waren de begrafenisrechten en dan natuurlijk de inkomsten die daaruit voortkwamen. In november van dat jaar vonden kapittel en klooster elkaar in een regeling, die bepaalde dat de zusters aan burgers geen grafplaatsen actief mochten aanbieden. Bijna alle baten in geld en goederen uit begrafenissen vielen voortaan toe aan het kapittel. Twee kleine waskaarsen

mochten de Falcon-zusters houden na een begrafenis.

Niets stond nu echter het Falconklooster meer in de weg toe te treden tot de Windesheim-congregatie. Het klooster had de goede leefregel (die van Augustinus), beschikte over een eigen vaste plek en kreeg erkenning van de stad, kapittel en bisschop. Alleen veranderde net het pauselijke beleid en de paus wilde gaan verbieden dat nog langer vrouwenkloosters tot de congregatie toetraden. Voor die tijd was het voldoende als tweederde deel van de kloosterlingen ermee instemde en de verantwoordelijke bisschop het goedkeurde.³⁰⁰ Volgens de historicus Acquoy wilde de paus de congregatie beschermen tegen een overvloed aan vrouwenkloosters die zich wilden aansluiten met steun van lokale heren.

10. Symbool Falconpriorij Antwerpen in kloosterkroniek Caers.

De priorin van het Falcon-klooster stuurde ten einde raad een brief aan Anselmus Fabri met een dringende oproep aan hem in deze zaak bij de paus te bemiddelen. Zij wilde dezelfde privileges krijgen als de al onder Windesheim vallende vrouwenkloosters van Barbaradal bij Tienen en Bethanië bij Mechelen. Voorts verzocht ze om een biechtvader die liefst afkomstig was van Corsendonk.³⁰¹ Fabri wist in deze zaak succesvol te bemiddelen en op 8 november 1436 vaardigde paus Eugenius IV te Bologna een bul uit waarin hij vrouwenkloosters verbood toe te treden tot Windesheim. In de bul stond hij echter twee uitzonderingen toe: het Falconklooster en de priorij Galilea te Gent. Later vermeldde hun rector Caers in zijn handgeschreven kloosterkroniek trots dat niemand anders dan Anselmus Fabri dit kunststukje bij de paus volbracht had. Hij had het bovendien onbaatzuchtig gedaan

uit liefde voor het klooster. De Falcon-zusters hoefden namelijk niets te betalen, terwijl de zusters van Galilea een curierekening ontvingen van 400 Peters guldens.³⁰² Uiteindelijk liet het generaal kapittel van Windesheim het Falcon-klooster in 1438 toe tot de congregatie. Fabri hield een band met het klooster tot aan zijn dood. Voor zijn jaargetijde gaf magister Jan die Brouwer, de uitvoerder van zijn testament, namens de deken een cijns van 5 groten. Dit om jaarlijks een uitdeling (pitancie) te doen aan het convent tijdens het jaargetijde op of iets voor 3 augustus (zijn sterfdag).³⁰³

Banden met de kartuizers

Daarnaast had Fabri banden met de kartuizers, een orde die model had gestaan voor de Windesheim-kloosters. In 1428 participeerde Fabri in een pauselijke onderzoekscommissie, die hij waarschijnlijk zelf achter de schermen had opgericht. Deze commissie diende een onderzoek in te stellen naar zekere misbruiken door de kapelaan van het leprozengasthuis Terzieken bij Antwerpen.³⁰⁴ Deze leprozerie leefde volgens de regel van Augustinus en voor de zielzorg beschikten ze over een kapelaan. Deze kapelaan viel onder de plebaan van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk en daarmee onder het kapittel. In deze onderzoekscommissie zat naast de deken van het Antwerpse dekenaat tevens de prior van het kartuizerklooster van Kiel nabij Antwerpen. De commissie legde nog eens goed vast op welke feestdagen en gewone dagen de kapelaan Jacobus de Bruxella missen diende te vieren. Deze kapelaan was klaarblijkelijk vaak absent en hij werd op deze manier, met pauselijke druk er achter, op zijn plichten gewezen. De paus bevestigde in een bul van 29 januari 1429 de conclusies van de commissie. Fabri bleef goede banden met Kiel onderhouden en hij stichtte daar een jaargetijde voor zijn zielenheil.³⁰⁵ Voor dit jaargetijde betaalde hij een bedrag van 15 Rijnse guldens.³⁰⁶ Op basis van de geschonken bedragen kan gesteld worden dat zijn band met Groenendaal warmer was dan met de kartuizers van Kiel.

Duidelijk is nu zeker geworden dat Fabri met de Brabantse Windesheimkloosters intensieve banden onderhield, die verder gingen dan puur zakelijke relaties. Hij moet zeker positief gestaan hebben tegenover deze congregatie, die een belangrijke stimulans zou vormen voor de hervorming van de West-Europese kloosters in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Daarom zal er nu ingegaan worden op de invloeden die Fabri vanuit Breda en Rome ontving vanuit de devotiebeweging.

Invloed van de Moderne Devotie en Windesheim op Breda

In Breda zelf was het met de ontwikkeling van kloosters zeer matig gesteld. Tegen Breda aan lag alleen het norbertinessenklooster Catharinadal. Dit klooster trok vooral vrouwen uit voorname families in en rond Breda. In de stad zelf lag geen klooster en er was alleen een begijnhof. Net als in Antwerpen hield het kapittel de vestiging van nieuwe kloosters zoveel mogelijk tegen en het kapittel beschermdde op deze manier zijn begrafenismonopolie. Een poging door de Johanna van Polanen, de echtgenote van graaf Engelbrecht van Nassau, om een nieuw klooster te stichten

rond 1440 mislukte en het bleef bij een kapel gewijd aan St. Wendelinus.³⁰⁷

Mannen die zich tot het kloosterleven voelden aangetrokken, moesten hun heil buiten Breda zoeken. Ten zuiden van Breda lagen binnen een straal van 70 kilometer een aantal priorijen die onder de congregatie van Windesheim vielen: Groenendaal, Corsendonk en Grobbendonk.

De Bredase familie *De Rivo* oftewel in het Nederlands *Van Beek* onderhield nauwe contacten met twee van deze kloosters. Daar was allereerst de rond 1340 geboren Radulphus de Rivo. In sommige bronnen wordt naar hem verwezen met de naam Rolandus de Breda. Radulphus had net als Fabri een opmerkelijke carrière, die reeds de aandacht heeft getrokken van historici.³⁰⁸ In de eerdere paragraaf over het notariaat te Breda werd al vermeld dat een Radulphus de Rivo in 1366 als notaris in Breda optrad. De familie De Rivo was een echte kennisfamilie en ze bekleedden tussen 1330 en 1450 hoge kerkelijke posities. Een aantal personen uit dit geslacht verwierf een kanonikaat te Breda of zelfs de positie van deken van het kapittel.³⁰⁹

Radulphus studeerde tussen 1367 en 1375 in Parijs en Orléans canoniek en ci-viel recht. Na een heftige strijd wist hij in 1375 de post van deken van het kapittel van Tongeren te bemachtigen. Tussen 1381 en 1383 vertoefde hij in Rome bij de curie. Hier kreeg hij onderricht van Simon van Constantinopel in het Grieks. Radulphus fungeerde door deze studiereis als een vroeg rolmodel van humanistische kennis. Dat zijn faam groot was geworden bevestigde zijn functie van rector van de Keulse universiteit in 1397. Hij stierf op 3 november van het jaar 1403 in Tongeren en niet in Rome zoals Van Goor aangeeft.³¹⁰ Hij kreeg een graf in het claustrum naast de kerk bij de ingang naar de Allerheiligenkapel. Nog eeuwen lang zouden de kanunniken van Tongeren naar zijn zerk lopen en daar de psalm *Miserere mei*, *Kyrie* en een *Pater noster* bidden en zingen. Via zijn testament schonk hij de kerk van Breda een tweetal kerkboeken, waaronder een oud evangeliarium. Hij vroeg het kapittel deze dure boeken aan kettingen vastgelegd in het koor te bewaren. Tijdens processies kwamen ze los van deze kettingen en droeg men deze kostbare handschriften mee in de stoet.

Radulphus de Rivo onderhield zeer vriendschappelijke betrekkingen met het klooster Corsendonk en hij stond dan ook ingeschreven in hun obituarium.³¹¹ Direct na de stichting van de priorij zou hij de kloosterlingen onderricht hebben. Hij gold als een van de grote weldoeners van het klooster en schonk vele boeken voor de uitbreiding van hun bibliotheek. Hieronder bevond zich een kostbare Griekse uitgave van het Nieuwe testament. De Rivo droeg de hele congregatie van Windesheim een warm hart toe. Rond 1396 trad hij op als adviseur van de congregatie in liturgische zaken en in januari 1398 was hij betrokken bij (positieve) adviezen van de Keulse universiteit over de beweging van de Moderne Devotie en de stichting van fraterhuizen.

In Corsendonk traden in de vijftiende eeuw drie Bredanaars in als broeder. Dit waren een Theodericus Roevers uit Breda, broeder Godefridus uit Breda en broeder Egidius Scoendonck³¹². Deze laatste was ingetreden in de priorij als donaat: lekenbroeder. Hij was kapelaan te Breda en overleed op 17 juli 1489.³¹³ Daarnaast schreven de broeders van Corsendonk uit dankbaarheid verschillende uit Breda afkomstige personen op in hun obituarium. Dit waren kapelaan Hugemannus Martini met zijn

moeder en zuster, Gijsbertus Bavier, Johannes Volkaert Clerici, de kanunnik Ludovicus de Loen en de deken van het Bredase kapittel Wilhelmus Sterken.³¹⁴

Opvallend ontbraken de namen van de familie De Rivo verder in Corsendonk. De Rivo's waren echter wel te vinden in de registers van Groenendaal. Op 19 februari 1449 overleed daar broeder magister Henricus de Rivo. Deze priester was novice-meester in de priorij. Nauwgezet bracht hij de novicen de kloosterregels bij.³¹⁵ Een familielid van hem met de naam Wijtmannus zou het klooster rond die tijd een schenking doen voor zijn jaargetijde.³¹⁶

Veel verder van Breda, in het klooster van Windesheim bij Zwolle, ontving een Anselmus Blerinc uit Breda zijn kloosterkleed in het jaar 1403. Deze familie Blerinc was inderdaad rond deze periode in Breda traceerbaar.³¹⁷ De kroniekschrijver van Windesheim, Johannes Busch, hemelde deze broeder erg op in zijn kloosterkroniek.³¹⁸ Hij werkte in het scriptorium waar hij een prekenbundel van Bernardus van Clairvaux kopieerde en nog vele andere boeken. Als hij missen deed, bereidde hij deze zeer methodisch voor door altijd aan de vier zelfde zaken te denken. Zo dacht hij bijvoorbeeld altijd aan de engelen die te hulp konden schieten in noodgevallen. Verder dacht hij aan de helse pijnen in het vagevuur, waarvan men door vrome gebeden tot Christus te richten bevrijd kon worden. Hij overleed 28 januari 1423 in het klooster en werd voor het koor van de kloosterkerk begraven tussen de andere broeders.

In Breda was duidelijk een groep burgers aanwezig die deze hervormingsgezinde kloosters steunde en er zelfs intrad. Vooral de in 1403 overleden Radulphus de Rivo en de twee jaar eerder overleden Wilhelmus Sterken waren goede rolmodellen voor de ambitieuze Anselmus Fabri. Beiden met een aansprekende kerkelijke carrière en Rivo bezocht zeker twee keer Rome. Bovendien steunde deze Rivo actief de nieuwe congregatie. Wilhelmus Sterken was voor zijn aantrede als deken scholaster van het kapittel geweest en daarmee een waarschijnlijk leraar van Anselmus.

Een aantal Bredanaars verwierf in de vijftiende eeuw invloedrijke posities binnen de kartuizerorde.³¹⁹ Rond 1429 traden drie Bredanaars in bij het klooster van Herne in Henegouwen: Gerard Haghén, Willem Apsel en Gerard Naghel. De eerste twee werden productieve auteurs van religieuze studies. Weer een teken dat de Latijnse school in Breda goede leerlingen afleverde. Tenslotte werd een Laurentius van Rosendael prior van het kartuizerklooster Apostelenhuis in Luik. De kartuizer van het Hollandse huis bij Geertruidenberg ontbreekt in deze lijst. Dit klooster richtte zich in de vijftiende eeuw meer op Holland voor de werving. Het ideaal van de kartuizers leefde dus sterk te Breda. Onder een deel van de Bredase mannelijke bevolking leefde zeker een behoefte aan het kloosterleven, een behoefte die in of nabij Breda niet kon worden ingevuld. Het gasthuis van Fabri aan de Haagdijk met zijn kloosterachtige statuten bood een (zeer beperkt) alternatief voor deze groep mannen.

De curialen en de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging

In de tot dusverre verschenen studies over de achtergronden van de curialen had de steun voor de hervormingsbeweging rond de Moderne Devotie nog geen systematische aandacht. In de studies sprong één persoon er op dit gebied steeds uit: kar-

dinaal Nikolaus van Kues (alias Cusanus). Voor deze studie een extra interessante persoon, omdat hij net als Fabri een gasthuis zou stichten in zijn geboorteplaats.³²⁰ De leefregels van de bewoners van dit huis baseerde hij op die van de lekenbroeders van Windesheim.³²¹ Voorts kwam het toezicht op dit gasthuis bij de priors van de augustijnen en de kartuizers bij Koblenz, orden die verwant waren aan Windesheim. Na 1450 vertrok Kues als pauselijk gezant naar de Nederlanden en Duitsland om in preken en bezoeken op te wekken tot hervorming en in Duitsland zette hij vele kloosters aan zich te hervormen tot de sobere apostolische levensstijl. Daarbij riep hij regelmatig de hulp in van de broeders van Windesheim, die hun nieuwe elan konden overbrengen op de ingedutte kloosters.³²²

Een andere hoge curiaal die wat eerder dan hij Windesheim steunde, was de eerder genoemde kardinaal Pierre d'Ailly. Hij bezocht Deventer met als doel de beweging een officiële goedkeuring te geven. Hij steunde de Brabantse Windesheimkloosters. In 1417 nam hij nog de huizen van de Broeders des Gemenen Levens, gesticht door Geert Grote, in bescherming tegen aanvallen van de dominicanen.³²³

Domenico Capranica, kardinaal van 1434 tot aan zijn dood in 1458 en afkomstig uit Italië, gold als een andere sympathisant.³²⁴ Hij stond bekend als één van de meest serieuze kerkhervormers. Hij stimuleerde de herintroductie in Toscane van de strenge cisterciënzerkloosters. Net als in de Nederlanden zocht men in Italië naar kloosterordes vergelijkbaar met de kartuizers als een inspiratiebron voor een sober apostolisch leven. Zijn huishouden stond, in tegenstelling tot de andere kardinalen, bekend om zijn soberheid. Tot dit huishouden behoorde de Bredenaar Adrianus Martini. Zeer goed passend in de traditie van de Moderne Devotie met zijn focus op goed opgeleide geestelijken, stichtte Capranica aan het eind van zijn leven een convict voor 31 arme studenten. Andere curialen, waaronder Kues en Dwerg stichtten net als Capranica dergelijke studentenconvicten of colleges. Hiervoor stelde de kardinaal zijn eigen stadspaleis beschikbaar dat later de naam kreeg van 'Almo Collegio'. Hij schonk voor zijn dood al zijn bezittingen aan de kerk met een motivatie die Fabri zeker zal hebben aangesproken: *De kerk schonk het aan mij; Ik geef het terug, want ik ben niet haar meester, maar haar dienaar. Ik zou maar weinig baat hebben van alle nachten die ik doorbracht met kerkelijke studies als ik aan mijn familieleden de goederen schonk van de kerk, die toebehooren aan de armen.*

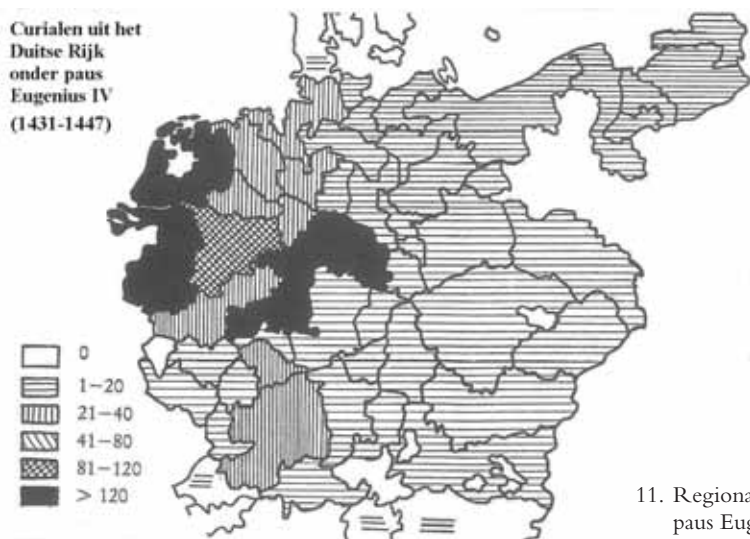
Noord-Italië stond duidelijk onder invloed van de hervormingsbeweging. Een Ludovico Barbo nam in 1404 met een groep verwante jonge geestelijken het ingedutte benedictijnenklooster van San Giorgio bij Venetië over. Deze kloosterlingen gingen daarna leven volgens de regel van Augustinus.³²⁵ Eén van die jonge geestelijken die intrad in San Giorgio was Gabriele Condulmer, de latere paus Eugenius IV. Deze schonk alvorens in te treden een vermogen weg aan de armen en als paus leidde hij het leven van een monnik. Hij was de inspirator achter vernieuwing van de Lateraanse congregatie van de augustijner koorheren.³²⁶ Hij liet uit Lucca nieuwe monniken overkomen naar Rome en veranderde een gewoon kapittel in een voorbeeldklooster. Later groeide deze congregatie uit tot meer dan 120 vestigingen.

Bij enige kardinalen en zelfs bij paus Eugenius IV was dus zeker sympathie te vinden voor de hervormingsbeweging rond Windesheim. De kring van curieleden

net onder de kardinalen, waartoe Fabri behoorde, moet nog vatbaarder zijn geweest voor de ideeën van de Moderne Devotie. De Duitse historica Christiane Schuchard hield een groot onderzoek naar de afkomst van de nederduitse curialen aan het einde van de middeleeuwen. Hiertoe bracht ze meer dan 2491 personen in kaart. Ongeveer twee derde deel van deze curialen kwam uit het Rijnland of de Nederlanden. Met als koplopers de diocesen Mainz, Keulen en Utrecht. Precies de gebieden die sterk beïnvloed werden door de hervormingsbeweging. Onder de paus waar Fabri de meest intensieve samenwerking mee had, Eugenius IV, kwam het bisdom Luik sterk op en sloot zich aan bij de kopgroep diocesen. Onder het bisdom Luik viel het noorden en oosten van het hertogdom Brabant.³²⁷

De meeste curiegeestelijken kwamen uit de steden, zowel uit gewone burgerfamilies als uit stedelijke patriciaatfamilies. Slechts 5% van hen was afkomstig uit de adel en dan nog meest de lage adel. Hoge adellijke bezoekers op audiëntie bij de paus joegen slechts op curieposities vanwege eretitels die er aan waren verbonden.

De Moderne Devotie sloeg juist aan bij deze burgerlijke milieus in de steden in

11. Regionale afkomst curialen onder paus Eugenius IV (1431-1447)

de genoemde diocesen. Bij het Anima-gasthuis en -kerk ontmoetten ze elkaar, wisselden ideeën uit en gaven nieuwe inzichten door.

Een aantal toonaangevende curialen wordt nu op een rij gezet. Dit om te bezien in hoeverre ze de hervormingsbeweging actief steunden. Hiervoor zijn een aantal waar te nemen indicatoren in een tabel gezet. De voornaamste indicatoren zijn: het verbeteren van opleiding en moraliteit van geestelijken (bijv. door het stichten van convicten voor studenten), contacten met Windesheimkloosters of fraterhuizen van de Broeders des Gemenen Levens, contacten met 'strengere' voorbeeldkloosters als de kartuizers. In dit rijtje van indicatoren zijn ook gasthuisstichtingen te vermelden. In devote kringen heerste breed de gedachte dat armen dichterbij Christus waren. Het aantal van twaalf of dertien bewoners wees in de richting van een apostolisch ideaal.

De stichting van Enckenvoirt te Mierlo noemde men later Apostelhuis. De genoemde curialen zijn al regelmatig op diverse plaatsen aangehaald en hadden allen een toonaangevende plaats binnen de Animagemeenschap te Rome.³²⁸ Het betreft zijn grote voorbeeld Dietrich von Nieheim³²⁹, Anselmus Fabri zelf, twee tijdgenoten van Fabri: Hermann Dwerg³³⁰ en Nicolaas von Kues³³¹ en tenslotte zijn zestiende-eeuwse opvolger: Willem van Enckenvoirt.³³²

Deze tabel onderstreept het grote belang dat deze groep van topcurialen hechtten aan hoger onderwijs voor geestelijken. Dit sloot goed aan bij de ideeën van Geert Grote. Grote wilde goed opgeleide geestelijken zien, die waardig de eucharistie vierden. Op Nieheim na, die als enige de universiteit niet voltooide, bevorderden ze allemaal universitair onderwijs.

Fabri had gezien zijn actieve betrokkenheid bij de stichting van de universiteit van Leuven hier meer dan een zakelijke betrokkenheid bij. In Antwerpen probeerde hij voorts een deel van de kanunnikenprebenden te reserveren voor clerici met een universitaire opleiding. Hermann Dwerg richtte zich meer op de studentencolleges of convicten. Hij stichtte in 1430 voor 4000 gulden een college voor twaalf studenten met een eigen rector in het huis van zijn zuster te Herford. De studenten moesten afkomstig zijn uit de plaatsen waar hij beneficiën bezat: Herford, Keulen, Luik, Lübeck en Deventer. In het huis ontvingen de studenten voor vier jaar kleding, kost en inwoning. Dwerg bepaalde verder dat de studenten op zon- en feestdagen in de kerk moesten zingen. Na het eten was bidden voorgeschreven. Na succesvolle afronding van deze periode, konden de studenten overgaan naar een ander door Dwerg in Keulen gesticht college: de Kronenburse. Deze Keulse stichting kostte hem 6000 gulden. Gedurende vijf jaar konden de studenten onbekommerd theologie of rechten studeren aan de universiteit. De maaltijden aten de studenten gezamenlijk. De statuten legden de hele dagindeling vast en de rector diende op de naleving toe te zien. Deze colleges waren bedoeld voor de opleiding van carriërageestelijken die leefden naar hoge maatstaven. Een nieuwe generatie goed opgeleide geestelijken kwam er aan.

Dwerg stelde zijn college te Herford open voor twee studenten uit Deventer, want in deze stad bekleedde hij na 1417 de functie van proost van het kapittel.

Nikolaus von Kues richtte net als Dwerg per testament een college voor studenten uit Deventer op, maar dan in hun eigen stad. Dit college heette de *Bursa Cusana* naar de stichter. Kues bezat niet zoals Dwerg een belangrijke kerkelijke positie in Deventer. In de literatuur is er veel over gespeculeerd dat Kues in Deventer de kapitelschool bezocht had, maar nog niemand heeft dit kunnen bewijzen. Kues had wel zeer hechte banden met Windesheim en steunde zeer actief de Moderne Devotiebeweging. Het lijkt daarom niet toevallig dat Dwerg en Kues hun banden met dé stad van Geert Grote cultiveerden. De in Fabri-kringen opererende curieschrijver Johannes de Nursia probeerde net als anderen uit dit netwerk een beneficium in Deventer te verkrijgen.³³⁴ Een mengeling van ideële en commerciële belangen lijkt deze groep aan Deventer te hebben gebonden.

Tabel: indicatoren voor binding met hervormingsbeweging van de Moderne Devotie

	Nieheim	Dwerg	Fabri	Kues	Enckenvoirt
Positie curie	abbreviator	protonotaris	protonotaris corrector	Kardinaal	kardinaal
Geboren	1340-1345	1370-1380	1378	1401	1464-01-22
Geboorteplaats	Brakel Bisdom Paderborn Hansestad	Herford Bisdom Paderborn ? Hansestad	Breda Bisdom Luik Hertogdom Brabant	Kues Bisdom Trier	Mierlo Bisdom Luik Hertogdom Brabant
Afkomst	burgerij	burgerij (lagere)	burgerij (lagere)	burgerij (koopman, schipper)	burgerij
Studie	1401 Erfurt Italië rechten (niet voltooid)	Parijs, Bologna, doctor in rechten	Bologna, doctor kerkelijk recht	Heidelberg en Padua. Doctor kerkelijk recht	Leuven: kerkelijk recht Sapienza Rome: beide rechten
Begonnen curie	1370	1403	1402	1437	(1489)1506
Hoogste beneficië	Aartsdiaken Henegouwen, kan. Servaas Maastricht	Proost Deventer, Xanten en Andreas Keulen. deken Severinus Keulen, aartsdiaken Breslau	Deken OLV kerk Antwerpen	Bisschop Brixen	Bisschop Utrecht
Overleden	1418-03-22	1430-12-14	1449-08-03	1464-08-11	1534-07-19
Indicator Gasthuis gesticht	Gasthuis Hameln (vrouwen)	Herford, voor 6 zieken	Breda, Haagdijk Oude mannen	Te Kues voor oude mannen (6 priester, 6 adel, 21 burgers)	Apostelhuis te Mierlo
Indicator Opleiding geestelijken		Ja, studenten convicten in Keulen (Kronenburse) en Herford (o.a. Deventer)	Medeoprichter universiteit Leuven	Bursa Cusana Deventer	Paus Adrianus VI college Leuven (uitv. namens paus)
Indicator Contacten met Windesheim of fraterhuizen	Weldoener fraterhuis Münster	Studiebeurs voor Deventer jongens (zwak verband)	Adviseur en weldoener Corsendonk, Groenendaal, Grobbendonk Falconklooster	Intensieve contacten Windesheim voor hervorming	
Indicator Contacten met strenge voorbeeld kloosters	Olivetanen ³³³ Pistoja en Bologna		kartuizers Antwerpen	kartuizers Koblenz	

Adrianus VI belastte Enckenvoirt met het oprichten namens hem van het *Collegium Theologicum Adriani* te Leuven. Tegenwoordig draagt dit gebouw de naam van Paus Adrianus VI college. De 180 bewoners, meest studenten, leven nog steeds volgens het devies van deze paus: *patere et sustine* (draag en duld). Doordat de paus kort na deze opdrachtverlening stierf, heeft Enckenvoirt alles zelf moet uitvoeren en hij vulde het te beperkte budget aan met geld uit de eigen beurs.

Het kwintet topcurialen kon steunend op hun ruime financiële middelen en op hun toekomstgerichte, sociale ideeën een basis leggen voor zeer stabiele onderwijsinstellingen en colleges. Het Paus Adrianus-college bestaat nog steeds te Leuven. De Dwergcolleges bleven bestaan tot 1950. De universiteit van Leuven en haar theologische faculteit zijn er natuurlijk nog steeds. De *Bursa Cusana* te Deventer bleef functioneren tot ca. 1600. Bij de oprukkende reformatie was katholiek onderwijs daarna niet meer mogelijk. Tot 1867 probeerden de rechtsopvolgers van Nikolaus von Kues hun geld terug te krijgen van het stadsbestuur van Deventer, dat verantwoordelijk was voor het bestuur van de *Bursa*.

De hooggeschoolde en hervormingsgezinde topcurialen stuitten bij het uitvoeren van hun ideeën in de praktijk op taaie tegenstand. Nikolaus von Kues ontvluchtte zelfs zijn eigen bisdom Brixen na een twist met de hertog over hervormingen. Fabri lukte het niet het aannamebeleid van Antwerpse kanunniken te beïnvloeden en bleef daarna in het veilige Rome. Hij stond in deze zaak niet erg sterk trouwens, want hij bezorgde diverse van zijn Bredase relaties een plaats in het kapittel. Nieheim lukte het eerder niet om zich te Verdun als bisschop te vestigen. De curiale hervormingszin botste dus nogal eens met de gevestigde belangen en tradities.

Overlijden in Florence

De loopbaan aan de curie van Fabri liep over de periode 1402-1449, dus 47 jaar bij elkaar. Het record heeft hij niet in handen, want er is een andere curiaal bekend, de scriptor Johannes Ingenwinkel, die 63 jaar aan de curie doorbracht. Deze lange dienstperiodes bleven uitzonderlijk en minder dan 10% bleef langer dan 20 jaar aan de curie. Voorlopig staat Fabri in het verblijfsklassement op een derde plaats na Ingenwinkel en Nieheim.³³⁵

Een deel van de curialen ging na verloop van tijd terug naar huis om daar van een rustige levensavond genieten. Een goed voorbeeld is de in 1435 door Jan van Eyck geschilderde kanunnik Joris van der Paele. Deze Van der Paele ging na een loopbaan te Rome in 1425 terug naar zijn geboortestad Brugge. Met prebendes in Brugge, Straatsburg, Maastricht, Luik, Keulen had hij zijn financiën goed geregeld.

Andere topcurialen zoals Fabri, Kues en Dwerg stierven in het harnas. Alleen Nieheim stierf buiten Rome, terwijl hij op bezoek was in Maastricht.

In de zomer van 1449 trof een heftige pestepidemie wederom Rome. Meer dan 21 curialen uit Duitsland en de Nederlanden overleden aan de gevolgen van de epidemie. Het was een grote klap voor de Duitse curialengemeenschap. De toenmalige paus Nikolaas V trachtte nieuwe mensen te werven, maar dat mislukte grotendeels.³³⁶

Om de pest te ontlopen was Fabri al naar Florence toegegaan, maar kreeg daar toch de gevreesde ziekte. Op 1 augustus 1449 stelde hij daarom zijn testament op en

twee dagen later overleed hij, waarschijnlijk 70 jaar oud. Al veel eerder nam hij het besluit dat zijn graf zich in Antwerpen moest bevinden. In 1423 regelde hij zijn begrafenis in grote lijnen al met het kapittel. In 1431 stichtte hij de Besnijdeniskapelanie in de Antwerpse kerk. De kapelaan diende een mis te doen voor Maria waarbij de ouders van Fabri herdacht werden. Duidelijk is dat deze kapel zijn eigen plek in de kerk moest worden.

In het register van de Anima-broederschap tekende men aan dat men zijn lichaam naar Antwerpen vervoerde en daar ter aarde bestelde.³³⁷ De kosten van de overbrenging werden betaald uit de verkoop van een deel van zijn juridische bibliotheek. Het obituarium van de Antwerpse kapelaans bevestigde deze overbrenging. De kapelaans bezochten ieder jaar zijn graf in hun kerk. Alleen lag dit niet zoals hij gewild had voor het Besnijdenisaltaar. Volgens Prims was door bouwwerkzaamheden in het schip van de kerk de plaats bij de Besnijdeniskapel nog niet beschikbaar en het graf kwam daarom in het koor van de kerk: *iacens in choro*.³³⁸ Zijn zerk kreeg een ereplek voor het altaar: dichterbij de Eucharistieviering kon niet. De deken van Antwerpen had zijn laatste (en misschien wel eerste) rustplaats gevonden.

Conclusies

Na de beschrijving van de hele carrière van Fabri is het nu weer tijd terug te keren naar de oorspronkelijke onderzoeksvragen.

De eerste vraag was: hoe kwam Fabri aan het idee om een gasthuis te stichten? Op basis van het eerste deel van dit onderzoek is al te stellen dat het stichten van een gasthuis een traditie was van de topcurialen uit het Rijnland en de Nederlanden. Deze curialen cirkelden rond de Santa Maria dell'Anima broederschap in Rome, die een eigen gasthuis beheerden voor de opvang van pelgrims uit hun thuisregio. Bewogen door een soort van eerlijkheidsgevoel brachten zij schenkingen aan de Anima in balans door schenkingen te doen aan gasthuizen in hun thuisregio. Het balanceren tussen pauselijke belangen en de belangen van hun thuisregio(s) zat in hun genen. Verder was de groep curialen sterk doordrongen dat de kerk een hervorming verdiende en ze steunden initiatieven als de Windesheim-congregatie en de Moderne Devotie. Ze investeerden grote kapitalen in betere universitaire studies voor geestelijken via het stichten van colleges. Fabri probeerde in Antwerpen vriendjespolitiek bij het benoemen van geestelijken terug te dringen, absentisme te bestrijden en de aanstellingseisen te verhogen. Verder had hij intensieve contacten met de Windesheim-priorijen in Brabant en Vlaanderen. Het stichten van gasthuizen sloot goed aan op de ideeën van Geert Grote die wilde dat burgers een simpel apostolisch leven konden leiden midden in hun eigen stad. We zullen dit aspect in een vervolgstudie verder uitdiepen. Daarnaast stichtten hoge hertogelijke ambtenaren, waarmee Fabri intensieve contacten onderhield, gasthuizen.

De tweede onderzoeksvraag was hoe Fabri aan de financiën kwam om een gasthuis te kunnen stichten. De bedragen die ze in hun gasthuizen investeerden varieerden enorm. In het luxueuze gasthuis te Kues investeerde de kardinaal 20.000 Rijnse gulden (500 jaarsalarissen). Dwerg stichtte een simpel gasthuis voor zes oude mannen in een schuur en reserveerde daar slechts 600 Rijnse gulden voor (nog steeds 15 jaar-

salarissen). De curialen haalden vooral veel geld uit hun beneficiën. Ze konden daarbij jaarinkomens behalen van tussen de 2500 en 4000 Rijnse guldens. Fabri had daarnaast nog inkomsten als procurator voor de Brabantse en de Bourgondische hertogen, de Duitse orde, vele Belgische abdijen en priorijen en de Engelse 'markt'. Via zijn goede contacten met Italiaanse bankiers regelde hij het betalingsverkeer naar Rome toe en zorgde voor de goede beslissingen. Hij was zo vermogend aan het einde van zijn leven dat de uitvoerders van zijn testament alleen al voor 1800 Rijnse gulden aan juwelen konden verkopen. Verder beschikte hij over huizen in Rome en Antwerpen. Wel is het zo dat Fabri waarschijnlijk liever met een warme hand geld schonk dan met een koude hand. Tijdens zijn leven stichtte hij al altaren in zijn thuiskapel van Markendaal aan de Haagdijk, financierde een flink stuk van de kerkbouw van de Anima en stichtte een Besnijdeniskapelanie in Antwerpen. Misschien dat er daarom geen financiële ruimte meer was voor de door hem gehoopte dertien bewoners van zijn gasthuis, maar slechts acht. Omdat zijn testament niet bewaard is gebleven weten we niet welke andere doelen nog door hem zijn bedacht.

De derde onderzoeksvraag was hoe sterk het netwerk was dat Fabri tot stand had gebracht. Hij beschikte natuurlijk over een goed netwerk in Rome onder de daar levende curialen. Zijn eigen *familia* was in de tijd van paus Eugenius IV verbonden met twee kardinalenfamilia's: die van Nikolaus von Kues en van Dominicus Capranica. Capranica had een andere Bredenaar in zijn hofhouding en bediende samen met Fabri de Duitse orde. Kues kocht na het overlijden van Fabri zijn zilvercollectie en de tot zijn familia behorende Wouter van Gouda werkte samen met Fabri voor de Brabantse Windesheim-tak. Kues en Capranica waren vrienden. Deze drie samenwerkende netwerken stonden positief tegen de laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging. De zakelijke Fabri liet zich in tegenstelling tot de bevlogen Kues meer leiden door zijn Brabantse afkomst. Het Brabants/Antwerps Falcon-klooster hielp hij gratis met een curiekwestie, een Vlaams/Gentse priorij moest gewoon betalen.

De kern van zijn Brabantse netwerk bevond zich in Antwerpen. Hij noemde zich niet voor niets altijd 'deken van Antwerpen' en anderen duiden hem op dezelfde wijze aan. Antwerpen was in die periode juist aan het doorgroeien naar een internationale handelsmetropool, de Onze Lieve Vrouwekerk kreeg zijn torens en een nieuw schip. Kortom een stad om eer te halen voor een man met Fabri's ambities. Hij zette vooral in op een goede viering van de missen met een professioneel koor. Verder regelde hij de financiering van de kerkbouw door de Besnijdeniscultus te reactiveren. Tenslotte probeerde hij de kwaliteit van de geestelijken te verbeteren door een scherper aannamebeleid. Hierbij zou hij op de grenzen van zijn hervormingsgerichte aanpak stuiten. Hierbij heeft meegespeeld dat hij naar Rome werd teruggeroepen en daardoor minder persoonlijke druk op de besluitvorming kon zetten. Binnen het kapittel kon hij terugvallen op een kerngroep van drie kanunniken, die onder zijn regie waren benoemd: Figuli, Braxatoris en Cant. Twee van hen waren afkomstig of hadden banden met Breda. Figuli werkte net als Fabri als abbreviator in Rome en zou zich na 1430 terug laten zakken naar Antwerpen om daar Fabri's belangen te behartigen. Het was zeker geen slaafse vriendengroep. Bij het benoemingsbeleid van de kanunniken te Antwerpen kwam het tot een ruzie, maar die werd bijgelegd. Het netwerk kon een stootje hebben. Deze drie mannen zou hij benoemen tot executeur testamentair.

Zeven jaar zouden ze bezig blijven om zijn nalatenschap te regelen.

Een ander deel van zijn netwerk lag bij de Brabantse kloosters. Vooral met het norbertijnenklooster van Tongerlo en Sint Michiels en met de groep van Windesheim-priorijen in Brabant. Bij pauselijke bullen fungeerden vooral de abten van Tongerlo en Sint Michiels als uitvoerders van het oplossen van zaken in het voordeel van Fabri. Voor de uitvoering van een aantal zaken rond Breda riep hij op dezelfde wijze de deken van het Bredase kapittel te hulp. Van een nuttig steunpunt in Rome was Fabri in 1426 doorgegroeid naar een gelijke van de hoge Brabantse prelaten. Bij de opening van het eerste academische jaar te Leuven, werd hij door het stadsbestuur op dezelfde eervolle wijze ontvangen als de abten van Tongerlo, Averbode en Park.

Zijn opvallende carrière aan de curie dankte hij voor een belangrijk deel aan zijn doelbewuste keus de Brabantse en Bourgondische hertogen te dienen. Daardoor lifte hij mee op de groeiende Bourgondische macht en versterkte die. De dossiers die hij voor hen oploste (huwelijk met Jacoba, universiteit Leuven, benoemingen) speelden vooral in Brabant en Filips de Goede zag hem als zijn aanspreekpunt voor zijn Brabantse kwesties aan de curie. Zijn net wat te sterke Brabantse bindingen, zijn al wat hogere leeftijd en zijn loyaliteit aan paus Eugenius moeten er aan bijgedragen hebben dat de hertog Jean Le Jeune de Macet naar voren schoof als zijn kardinaal en niet Fabri. Na zijn overlijden nam de Vlaming Michael Amici (Michiel de Vriendt) uit Oudenaarde zijn functie van deken in Antwerpen over. Dit was een signaal voor de teruglopende Brabantse invloed binnen Bourgondië.

De topcurialen zetten ondertussen wel blijvende geurvlaggetjes uit over heel Europa, maar in het bijzonder in hun thuisregio. Ze deden dit in de vorm van studentencolleges, universiteiten, altaren én gasthuizen, die hen zelfs na hun dood deden voortleven. Het netwerk rondom Fabri lijkt een doelbewuste strategie uitgezet te hebben om het gebied tussen Breda en Antwerpen te beheersen. Er is een linie van fundaties en beneficiëes te bespeuren tussen de twee steden die loopt van de ene Onze-Lieve-Vrouwekerk naar de andere. Fabri stichtte een Maria-altaar in de kerk van Breda. Zijn netwerkgenoot Walterus de Gouda versterkte dit nog eens door een Petrus en Paulus altaar in deze kerk te stichten als een signaal van verbondenheid met Rome. De weg naar Breda naar Antwerpen volgend stichtte Fabri nog een Maria-altaar in de kapel van Markendaal aan de Haagdijk en iets verderop aan dezelfde straat een gasthuis. Dit gasthuis was mede opgedragen aan de verering van de moeder van Jezus. Nog iets verder naar het zuidwesten richtte Fabri een aan Maria toegewijde kapelanie op in de kerk van Princenhage, een kapelanie die verbonden was met de kapelanie in de Grote Kerk van Breda. Hiermee kreeg hij een voet tussen de deur van een kerk die onder het 'vijandelijke' Thorn netwerk viel. Zijn trouwe paladijn Johannes Figuli verwierf een kapelanie in de kerk van Rijsbergen en Gouda stichtte een Antoniusaltaar in de kerk van Groot-Zundert. Pastoor van deze kerk was de hoogleraar geneeskunde te Leuven: Johannes de Nele. De Nele werkte als hofarts voor de Brabantse hertog en kan waarschijnlijk tot de vrienden van Fabri gerekend worden. Later kwam er in Zundert een gasthuis dat geïnspireerd werd door het gasthuis aan de Haagdijk. Aan de noordkant van het Antwerpse stadscentrum lag het Falcon-klooster, dat ontstaan was met zijn steun. De religieuze linie eindigde midden

in Antwerpen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. In deze kerk stichtte hij een Besnijdeniskapelanie, die tevens was toegewijd aan Maria. In deze kerk werd hij be-graven in het koor.

Bijlage I

Verblijf in Antwerpen en Rome over de periode 1422-1430

Datum	Activiteit	Code*
1422-03-08	Antwerpen. Statuten. ³³⁹	W
1422-05-15	Antwerpen. Statuten. ³⁴⁰	W
1422-09-15	Antwerpen. Ontvangt bisschop Kamerijk. ³⁴¹	Z
1422-10-09	Antwerpen. Statuten. ³⁴²	W
1422-11-14	Antwerpen. Statuten. ³⁴³	W
1422-12-13	Antwerpen. Statuten. ³⁴⁴	W
1423-04-20	Antwerpen. In delegatie hertog Jan van Brabant. ³⁴⁵	Z
1423-09-10	Antwerpen. Statuten. ³⁴⁶	W
1423-09-13	Antwerpen. Statuten. ³⁴⁷	W
1423-10-16	Akkoord met kapittel over huis. ³⁴⁸	W
1424-05-09	Rome. Kwitantie voor Bernardus aan de Schelde. ³⁴⁹	Z
1424-09-22	Rome. Procurator voor klooster Veurne. ³⁵⁰	Z
1425-06	Rome. Delegatie hertog Brabant voor huwelijk. ³⁵¹	Z
1426-03-16	Antwerpen. Koopt een hoeve. ³⁵²	W
1426-08-30	Antwerpen. Kapittelvergadering. ³⁵³	Z
1426-09-07	Leuven. Opening universiteit. ³⁵⁴	Z
1426-09-13	Antwerpen. ³⁵⁵	Z
1426-10-02	Breda. Sticht een altaar voor Maria in OLV-kerk. ³⁵⁶	W
1426-10-06	Antwerpen (gaat nog niet naar Rome). ³⁵⁷	Z
1426-10-07	Antwerpen. Kaars bij altaar stichting. ³⁵⁸	W
1426-12-02	Rome. Legt eed van Corrector af. ³⁵⁹	Z
1427-12-02	Rome. Kwitantie voor St.-Bernardus aan de Schelde. ³⁶⁰	Z
1428	Antwerpen. Hervorming leprozenhuis. ³⁶¹	W
1429-06-16	Rome. ³⁶²	Z
1429-12-09	Niet in Rome. ³⁶³	W
1430-03-03	Rome. Petitie kapelanen Halle. ³⁶⁴	Z
1430-04-07	Rome. ³⁶⁵	Z
1430-08-11	Antwerpen. In delegatie Filips de Goede. ³⁶⁶	Z
1431-07-02	Rome. Sticht Besnijdenisaltaar. ³⁶⁷	Z
	* Z=Zeker W=Waarschijnlijk ³⁶⁸	

Literatuur en bronnen

Gebruikte archieven

- ASV Archivum Secretum Vaticanum
KAA Kathedraalarchief Antwerpen
(gedeponeerd in universiteitsbibliotheek Antwerpen)
LBW Landesarchiv Baden-Württemberg, Generallandesarchiv Karlsruhe
RAA Rijksarchief Antwerpen
SAA Stadsarchief Antwerpen
SAB Stadsarchief Breda
SAL Stadsarchief Lier

Gebruikte literatuur

- Abert, J.F. en W. Deeters, *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Nikolaus V vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1447-1455* (Tübingen, 1985), in de reeks Repertorium Germanicum dl. VI.
- Acquoy, J.G.R., *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* (Amsterdam, 1968). Ongewijzigde herdruk van editie uit 1875-1880.
- AGN. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. III (Utrecht, 1951)
- Akveld, W. F. *De Romeinse Curie: de geschiedenis en het werkerrein van de bestuursorganen van de wereldkerk* (Nijmegen, 1997).
- Almond, J.C., 'Olivetans' in: *The Catholic Encyclopedia*, Volume XI. (1911)
- Ameye, T., *Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne* (Gent 2004). Scriptie voor licentiaat. Gepubliceerd op Internet: http://www.thesis.net/monnikenwerk/monnikenwerk_deel_2.htm#B.%20HERNE
- Arnold, R., *Regesten aus den Päpstlichen Archiven zur Geschichte des Deutschen Reiches und seiner Territorien im XIV und XV Jahrhundert* (Berlijn, 1897) in reeks Repertorium Germanicum dl. I.
- Bailly, M.C. Le, 'Een Bergenaar in dienst van Romeinse humanisten : Cornelius de Fine (circa 1494 - 1750)', in: *De Waterschans* (2006), jrg. 36, nr. 2, 58-63
- Baix, F. *La chambre apostolique et les "Libri annatarum" de Martin V (1417-1431)* (Bruxelles/Rome, 1947) In de reeks *Documents relatifs aux anciens diocèses de Cambrai, Théroutanne et Tournai publiés par l'Institut Historique Belge de Rome* VOL XIV,1.
- Berlière, U. , *Inventaire analytique des libri obligationum et solutionum des archives vaticanes au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Théroutanne et Tournai* (Brugge, Rome, Parijs, 1904).
- Berlière, U. *Inventaire analytique des diversa Cameralia des archives vaticanes (1389-1500) au point de vue des anciens diocèses de Cambrai, Liège, Théroutanne et Tournai* (Rome, Namen, Parijs, 1906).
- Bichelaer, A. H. P. van den, *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317-1531)* (Nijmegen, 1989) (doctoraalscriptie).
- Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen kerk en wereld: de pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993). Dissertatie VU Amsterdam.

- Bijsterveld, A.J.A., 'Johannes van den Eel (1380-1439)', in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*. Deel 4 (Meppel/Amsterdam, 1996). URL: <http://www.thuisinbrabant.nl/biografieen.asp?ccidentifier=619&ccSortorder=datebegin>
 Versie: 2005-10-27.
- Boendale, J., *Brabantse Yeesten* (2001). Digitale uitgave door Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren, editie J.F.Willems en J.H. Bormans. URL: http://www.dbnl.org/tekst/boen001brab01/boen001brab01_349.htm
- Boeselager, E. Freifrau von, *Fiat ut petitur. Päpstliche Kurie und deutsche Benefizien im 15e Jahrhundert*, (Düsseldorf, 1999). Niet uitgegeven Habilitationsschrift met het adres: <http://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-3680/Habil-von-Boeselager.pdf>
- Bonenfant, 'Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du XVIIIe siècle', in: *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, dl. 3 (1965), 3-194.
- Bouckaert, B en E. Schreurs, *Stemmen in het kapittel. Het muziekleven in Vlaamse kathedraalen en kapittelkerken ca. 1300 - 1600* (Peer, 1998).
- Brand, W.J.P.M., *Gedeponeerde archiven. I Inventaris van gedeponeerde archivalia betreffende de dekenaten Bergen op Zoom en Breda behorende tot het bisdom Antwerpen (1420) 1561-1802* (Breda, 1983).
- Brekelmans, F.A., *Het Bredase gasthuis. Geschiedenis van het Oude-Mannenhuis te Breda met de daarmee in 1798 verenigde gestichten* (Breda, 1951).
- Brom, G. , *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* (Den Haag, 1908).
- Burkle-Young, F. A. , *The cardinals of the Holy Roman Church, Papal elections in the fifteenth century* (Florida, ca. 2002) url: <http://www.fiu.edu/~mirandas/election-nicholasv.htm>. Versie van 3 aug. 2007.
- Cappon, C. M. 'Het notariaat in de late Middeleeuwen (± 1250 - ± 1500)' in: *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250 - 1842)* red. A.Fl. Gehlen en P.L.Nève (Deventer, 2005).
- Cerutti, F.FX., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda, deel II Rechtsbronnen 1405-1477* (Bussum 1972).
- Cerutti, F.FX., D. van Diepen e.a.; *Geschiedenis van Breda. I. De middeleeuwen* (Schiedam, 1976).
- Colman, G. , *De kanunniken van O.L. Vrouwekapittel te Antwerpen (1441-1512)* (Licentiaatsverhandeling Leuven, 1961).
- Depreuw, A., *De Kanunniken van O. L. Vrouwekapittel te Antwerpen (1355-1441)* (Leuven 1967 lic. verhandeling).
- Derwich, M. ed. , Staub, M., ed. *Die Neue Frömmigkeit in Europa in Spätmittelalter* (Göttingen, 2004).
- Drossaers, S. W. A., *Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581* (Den Haag, 1948).
- Dubrulle, 'Documents Vaticans. Bulles de Martin V intéressant le Brabant' in: *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant* (Antwerpen 1906), 5e jaargang, 201-222 .

Dykmans, M., *Obituaire du monastère de Groenendael dans la forêt de Soignies* (Brussel, 1940).

Dynter, E., *Chronique des ducs de Brabant* (Brussel 1857) (ed. P.F.X. de Ram).

Eijl, E.J.M. van, 'De stichting van de de theologische faculteit te leuven', in: *Facultas S. Theologiae Lovaniensis 1432-1797. Bijdragen tot haar geschiedenis* (Leuven 1976), 19-36

Erens, A. , *De Oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda - Oosterhout* (Tongeren, z.d. waarschijnlijk 1931).

Erler, G. *Dietrich von Nieheim (Theodericus de Nyem). Sein Leben und Seine Schriften* (Leipzig, 1887).

Everaert, L., 'D'érection d'un chapitre collégial en église de Hal', in: *Annales du cercle archéologique d'Enghien*, dl. 2 (Leuven 1883), 118-119.

Faeyen, A., 'Le prieuré augustin d'Elseghem, près d'Audenarde, et son obituaire', in: *Handelingen der maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent* (Gent, 1902). deel IV 1901-1902, 327-394.

Farmer, D. H. , *The Oxford dictionary of saints* (Oxford, 1978).

Friedlaender, E. en C. Malagola, *Acta nationis germanicae universitatis Bononiensis ex archetypis tabularii malvezziani* (Berlijn 1887).

Friedrich, J. F. en W. Deeters, *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Nikolaus V. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1447-1455* (Tübingen 1985-1989) (Repertorium Germanicum dl.VI)

Gheyn, J. van den, *L'obituaire du prieuré de Corsendonck* (Antwerpen 1901).

Goetschalckx, P.J., 'Het jaargetijdenboek der kapelanen van Onze Lieve Vrouw te Antwerpen' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1923-1924). DL XV, 512-529, 569-583, 691-704, 737-760, 809-832, 859-912. (1924-1925) DL. XVI, 1-24, 81-104, 175-198, 247-262, (1926) DL. XVII, 149-162, 165-170, 247-261, (1927) DL XVIII, 151-168, 291-315.

Goor, T. van *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (Den Haag, 1744).

Gooskens, F. 'De kanunniken verbonden aan de collegiale kerk te Breda (1303-1504)' in: *Jaarboek De Oranjeboom* 34 (1981), 4-83.

Gooskens, F. 'Twee Bredase kanunniken geportretteerd', in: *Bijdragen Heemkundige Kring Breda* (1981), 20-23.

Gooskens, F. 'Meester Willem Alfijn, jurist en pastoor te Breda (1473-1494)', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 35 (1982), 149-167.

Gooskens, F. , 'Pestepidemieën in Breda tijdens de middeleeuwen (1382-1535)', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 39 (1986), 18-54.

Gooskens, F. *De Bredase necrologia en obituaria : Begijnhof (1353-1626), Norbertinessenklooster St. Catharinadal (1271-1960), OLV-kerk: kanunniken en kapelanen (1303-1580)* (Breda, 1998).

Grotefend, H., *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der neuzeit*, (Hannover 1971).

Grothe, M. J., 'The Kronenburse of the faculty of Law of the University of Cologne', in: *Franciscan Studies* 9=31 (1971), 235-299.

Grube, K., *Des Augustinenpropstes Johannes Busch. Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasterium*, (Halle, 1886). Heruitgave Amsterdam 1968.

Guenée, B., *Entre l'Église et l'État. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age* (Parijs, 1987).

- Habets, J. , *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn* (1889).
- Hanssen, S., 'Oorkonden betreffende het gezantschap van Antoon van Bourgondië naar Konstanz' in: *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques Étienne van Cauwenbergh* (Leuven, 1961), 285-294.
- Heimpel, H. *Dietrich von Niem (ca. 1340-1418)* (Münster, 1932).
- Hendrickx, F., *De Kartuizers en hun klooster te Zelem* (Diest 1984).
- Hiddema, S., J. Van Herwaarden e.d., *Geert Grote en de Moderne Devotie* (Utrecht, 1984).
- Hoven van Genderen, B. Van den, *De Heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen, 1997).
- Jongkees, A.G. , *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen, 1942).
- Juten, G.C.A. 'Markendaal', in: *Taxandria XXXII* (1925), 302-307.
- Katterbach, B. , *Referendarii utriusque signaturae a Martino V ad Clementem IX et praelati signaturae supplicationum a Martino V ad Leonem XIII* (Vaticaanstad (1931).
- Keussen, H., *Die Kölner Juristenschule und die Kronenburse (Die Stiftungen Dwerg und Vorburg)*, (Keulen, 1932). Overdruk uit: 14. Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsverein.
- Kirsch, J.P., 'Dietrich von Nieheim', in: *The Catholic Encyclopedia*, Volume IV (1908).
- Knopp, G. en W. Hansmann, *S. Maria dell'Anima. Die deutsche Nationalkirche in Rom*, (Mönchengladbach, 1979).
- Liber confraternitatis B. Marie de Anima teutonicorum de Urbe quem rerum Germanicarum cultoribus offerunt sacerdotes aedis Teutonicae B. M. de Anima urbis in anni sacri exeuntis memoriam* (Rome, 1875).
- Löher, F., *Jakoba von Bayern und ihre Zeit* (Nordlingen 1869). 2 delen.
- Lohninger, J. *S. Maria dell'Anima. Die deutsche Nationalkirche in Rom* (Rome 1909).
- Louis, G., *De hogere geestelijkheid in het Sint-Romboutskapittel te Mechelen van 1333 tot 1501* (Leuven, 1964, licentiaatsverhandeling).
- Lourdaux, W., 'Enkele beschouwingen over de betrekkingen tussen Kartuizers en Moderne Devoten', in: *Handelingen van het XXVe Vlaams filologencongres* (Antwerpen, 1963), 417-422.
- Maas, C. W. *The german community in renaissance Rome 1378-1523* (Rome, Freiburg en Wenen, 1981) (Römische Quartalschrift 39 Supplement heft).
- Maillard-Luypaert, M. , *Lettres d'Innocent VII (1404-1406)* (Brussel/Rome, 1987).
- Maillard-Luypaert, M. , *Papauté, clercs et laïcs. Le diocèse de Cambrai à l'épreuve du grand schisme d'occident (1378-1417)* (Brussel, 2001) (Publications des facultés universitaires Saint-Louis),
- Manderveld, M., *De juridische organisatie van het O.L. Vrouwkapittel te Antwerpen (1124-1480)* (Leuven, 1957, licentiaatsverhandeling).
- Marx, J., *Geschichte des Armen-Hospitals zum h. Nikolaus zu Cues* (Trier 1907).
- Mertens, F. H. en Torfs, K. L., *Geschiedenis van Antwerpen sedert de stichting der stad tot onze tyden* (Antwerpen, 1853).
- Mertens, P., "Ad tam pium tamque benignum sacrificium manus porrigatis adiutrices". *De af-laatverlening en questen ten behoeve van de O.L. Vrouwkerk te Halle, circa 1335-1483*, (Leuven, 1990, licentiaatsverhandeling).
- Meuthen, E. *Acta Cusana. Quellen zur Lebensgeschichte des Nikolaus von Cues* (Hamburg, 1983).

- Mingroot, E. van, *Domus Beatae Mariae de Vallo in Elseghem (O.L. Vrouwe ten Walle, Elseghem)* (Leuven, 1976). Overdruk uit *Monasticon Windeshemense*, dl. I, (1976), 84-107.
- Mohlberg, K., *Radulph de Rivo: der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie* (Leuven, 1911-1915), 2 vol.
- Munier, W.A. J., 'Willem van Enckenvoirt, (1464-1534) Curieprelaat', in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*. Deel 2 (Meppel/Amsterdam, 1994) url: <http://www.thuisinbrabant.nl/Biografieen.asp?ccidentifier=556>.
- Muntjewerff, H. en H. Gerritsen, *Bredase cijnsregisters (1250-1650)* (Breda, 2005) (uitgave op CD-ROM).
- Nelis, H., 'Burgundica. Fragment d'un registre de correspondance politique de Philippe-le-Bon', in: *Revue Belge de philologie et d'histoire*, Deel X (Brussel, 1931), 594-605.
- Nelissen, M. en J. Roegiers en E. Van Mingroot, *De stichtingsbul van de leuvense universiteit 1425-1914* (Leuven, 2000).
- Nieuwenhuizen, J. van den, *Kapelaniewezenen kapelannen te Antwerpen van de oorsprong tot 1477* (Leuven, 1963) (onuitgegeven dissertatie).
- Nieuwenhuizen, J. van den, 'De koralen, de zangers en de zangmeesters van de Antwerpse O.L.Vrouwekerk tijdens de 15e eeuw' in: *Antwerps kathedraalkoor. Zes eeuwen koormuziek in de kathedraal te Antwerpen, Gouden jubileum gedenkboek 1927-1928 * 1977-1978* (Antwerpen, 1978).
- Paermentier, E. de, *De relatie vrouw-ruimte in religieuze en caritatieve instellingen te Gent in de veertiende en vijftiende eeuw. Een onderzoek naar de verschillende aspecten van de geografisch-stedelijke, architecturale, sociale en rituele ruimte bij een twintigtal instellingen* (Gent, 1997). Licentiaat thesis. Aanwezig in Univ. Bibl. Gent. URL: http://www.ethesis.net/caritatieve/car_inst_inhoud.htm
- Pape, R., *Sancta Herfordia* (Herford, 1979).
- Papebrochius, *Annales Antverpiensis ab urbe condita ad annum MDCC*, dl I (Antwerpen, 1845).
- Paquay, V., 'De stichting van de Wendelinuskapel te Breda', in: *Jaarboek de Oranjeboom* 36 (1983), 1-34.
- Paquay, V., 'Koren en altaren. De ruimtelijke indeling van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda voor 1590', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 59 (2006), 116-203.
- Peer, L. van de, *De heerlijkheid van Heist-op-den-Berg van 1360 tot 1559. Institutionele en sociaal-economische studie* (Leuven 1995 licentiaatverhandeling).
- Persoons, E., 'Het intellectuele leven in het klooster Bethlehem in de 15de eeuw' in: *Archief- en bibliotheekwezen in België*, dl. 43 nr. 1-2(1972), 47-84.
- Placidus, P. 'De Haagdijk en de kapel van Markendaal', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 11 (1958).
- Post, R.R., *De Moderne Devotie. Geert Grote en zijn stichtingen* (Amsterdam, 1940).
- Prevenier, W. en W. Blockmans, *De Bourgionische Nederlanden* (Antwerpen 1983) .
- Prims, F. , 'Heer Anselmus, onze tiende deken (1415-1449)' in: *Antverpiensia 1937. Losse bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen, 1938), 19-26.
- Prims, F. , *Geschiedenis van Antwerpen. Deel IV. Onder Bourgondië Brabant 1406-1477* (Brussel, 1980) (herdruk).

- Royaards, H. J. , 'Levensberigt van den kardinaal Willem van Enkevoirt, dataris van paus Adriaan en bisschop van Tortoza en Utrecht', in *Archief voor de kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland*, dl. 9 (Leiden, 1838), 119-211.
- Sanders, J. G. M. , *Archiefinventaris Klooster Het Hollandse Huis bij Geertruidenberg, 1266-1593* (Den Bosch, 1984), zoals gepubliceerd op 2007-07-26 op Internet. URL: <http://www.bhic.nl>
- Schreurs, E. en Bruno Bouckaert, *Stemmen in het kapittel. Het muziekleven in Vlaamse kathedralen en kapittelkerken ca. 1300 - 1600* (Peer, 1998).
- Schuchard, C. *Die Deutschen an der päpstliche Kurie im späten Mittelalter (1378-1447)* (Tübingen, 1987).
- Schuler, P.J. *Südwestdeutsche Notarszeichen* (Sigmaringen, 1976).
- Schwarz, B. , *Die Organisation kurialer Schreibercollegien von ihrer Entstehung bis zur mitte des 15. Jahrhundert* (Tübingen, 1972).
- Schwarz, B. , 'Die Abbreviatoren unter Eugen IV', in *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven* (QFIAB) nr. 54 (1974), 228-229.
- Schwarz, B. , 'Der Corrector Litterarum Apostolicarum. Entwicklung des Korrektorenamtes in der päpstliche Kanzlei von Innocenz III bis Martin V', in: *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* (QFIAB) nr. 54 (1974), 122-191.
- Schwarz, B., 'Abbreviature, officium est assistere vicecancellario in expeditione litterarum apostolicarum. Zur Entwicklung des Abbreviatorenamtes vom grossen Schisma bis zum Gründung des Vakabilistenkollegs der Abbreviatoren durch Pius II' in: E. Gatz (red.), *Römische Kurie. Finanzen. Vatikanisches Archiv. Studien zur Ehren von Hermann Hoberg* (Rome, 1979).
- Schwarz, B., 'Über Patronage und Klientel in der Spätmittelalterlichen Kirche am Beispiel des Nikolaus von Kues', in: *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* Band 68 (Tübingen, 1988), 284-310
- Shahan, T. J. , 'Domenico Capranica', in: *Catholic Encyclopedia* deel III (1908). Internet URL: [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Domenico_Capranica](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Domenico_Capranica)
- Soenen, M., *Lettres de Grégoire XII (1406-1415)* (Brussel/Rome, 1976). In reeks *Analecta Vaticano Belgica* Vol. XXX.
- Sohn, A. *Deutsche Prokuratoren an der römischen Kurie in der Fruhrenaissance (1431-1474)* (Wenen, 1997).
- Southern, R.W., *Western society and the church in the Middel Ages* (Harmondsworth, 1979).
- Stein, R., 'Emond de Dynter (1449-). Kanunnik, hertogelijk secretaris en geschiedschrijver', in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders*. Deel 4, (Meppel/Amsterdam, 1996).
- Geraadpleegd op internet op 2007-11-07 met de URL: <http://www.thuisinbrabant.nl/biografieen.asp?ccidentifier=618&ccSortorder=datebegin>
- Stüwer, W. 'Der päpstliche Abbreviator und Skriptor Johannes von Pempelvoirde', in: *Düsseldorfer Jahrbuch*, Band 48 (Düsseldorf 1956), 138-152.
- Tellenbach, G., *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Urbans VI, Bonifaz' IX, Innocenz' VII und Gregors XII vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen*

- Reiches seiner Diözesen und Territorien 1378-1415* (Berlijn, 1961). In reeks *Repertorium Germanicum* dl. II.
- J. Touber, *Willem van Enckenvoirt en zijn collega's. Ambtelijke netwerken van een Brabander in de Curia Romana, 1489-1522* (onuitgegeven doctoraalscriptie Groningen, 2002).
- Twemlow, J. A. , *Calendar of entries in the papal registers relating to Great Britain and Ireland, Papal letters Vol. IX A.D. 1431-1447* (Hersford, 1912).
- Uyttebrouck, A., *Le Gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (Brüssel, 1975).
- Uytven, R. Van (red.), e.a., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle, 2004).
- Vaes. M. , *Les fondations hospitalières flamandes à Rome du XVe au XVIIIe siècle* (Rome, 1914).
- Vaughan, R., *John the fearless. The growth of Burgundian power* (Londen, 1979).
- Vroom, W.H. , *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen : de financiering van de bouw tot de beeldenstorm* (Antwerpen, 1983).
- Wezel, G.W.C. van, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda* (Zwolle, 2002).
- R. Wolkan, *Der Briefwechsel Eneas Silvius Piccolomini* (Wenen, 1912).

AANTEKENINGEN

1. Baix (1947), 322. In de voetnoot wordt hier een overzicht gegeven van pauselijke bronnen waarin Fabri voorkomt. Volgens B. Schwarz werd hij soms aangeduid soms als Anselmus Wilhelmi Fabri van Breda. Er is echter geen eenduidige referentie gevonden van een bron waarin de toevoeging *Wilhelmi* voorkomt.
2. SAB, Afd. IA (Archief Stadsbestuur Breda), inv. nr. 2305. Afschrift in SAB, afd. IV-1 (Collectie Havermans) inv. nr. 10 fol. 121-133v (akte zelf), fol. 134-134v en 135-136v (bevestigingen). Afschrift in druk: Van Goor, (1744), 533-544.
3. Van Goor (1744), 304. Stichtingsakte: 533-544.
4. Brekelmans (1951), 141-159.
5. Prims (1938) en Prims (1980). Prims verkondigt soms stellingen die niet goed onderbouwd zijn: In het artikel uit 1938 nam Prims zonder enig bewijs aan te dragen aan dat Fabri rond 1390 geboren was. Dat zou betekenen dat hij bij zijn begin als deken 14 jaar oud was. Dit is een onjuiste en gevaarlijke aanname.
6. Goetschalckx (1923).
7. Schuchard (1987).
8. Maillard-Luyppaert (2001).
9. Touber (2002).
10. ASV, Reg. Lat. 110 fol. 233r. De tekst luidt als volgt: *Nos volentes eidem Anselmo qui ut assertit in vicesimo tertio vel circa vicesimum quartum sue aetati.*
11. SAB, afd. IV, 10 (collectie Kleyn) nr. 51. Zie voor uitgave van dit document: Juten, '(1925), 302-307. Het betreft een afschrift uit de 16^e of 17^e eeuw van een pauselijke bul van 12 mei 1419. Het tekstfragment luidt: *cujus parentes in dicta capella ecclesiastica traditi fuere sepulture.*
12. Zie over de geschiedenis van de Markendaalse kapel: P. Placidus (1958), 6-40
13. Muntjewerff (2005) (uitgave op CD-ROM).
14. LBW, GLA 5/12707 Collectie klooster Reichenau. Akte van 2 oktober 1402.
15. Gooskens (1981), 26-27.
16. Gooskens 'Twee Bredase' (1981), 22-23. Johannes de Nele uit Breda studeerde tussen 1403-1410 medicijnen te Parijs. Hij beschikte over een kamer op de Coudenberg in Brussel in het hertogelijke paleis. Zie

- hiervoor Uyttebrouck (1975) dl. I , 184. met bronverwijzing naar AGR CC, 2405 fol. 102r en CC 2408 1^e rekening fol. 88v en 90r. Voor zijn kamer: CC 4172 2^e rekening fol. 41r. Aert Reysenaelde bracht het tot hoogleraar in de rechten in Leuven.
17. Bouckaert (1998) vooral pag. 23-33. Bichelaer (1989), 73-76. De Onze Lieve Vrouwebroederschap uit Den Bosch nam in 1436 de Antwerpse zanger en notaris Daniel van den Steenacker als tenorist in dienst. Hij was ook kapelaan.
 18. Van den Nieuwenhuizen (1978).
 19. Maas (1981), 88. In dat jaar gaven 24 leden van de broederschap verbonden aan Santa Maria dell'Anima ieder 1 ducaat, Anselmus Fabri gaf er 10. Dit ongeveer gelijk aan 17 Rijnse gulden, oftewel bijna een jaarinkomen van een geschoolde werkman.
 20. ASV, Reg. Lat. Nr. 131 fol. 185v-186r akte van 1408-08-20 *qui literarum apostolicarum abbreviator et in minoribus dumtaxat ordinibus constitutus*.
 21. Boeselager (1999), 243-244.
 22. Baix (1947), VOL XIV,1, 342. Verwijst naar ASV Reg. Lat. Nr. 195 fol. 198v-199v.
 23. Zie Bichelaer (1989), Cappon (2005), 3-29. Schuler (1976).
 24. Bichelaer (1989), 54-55.
 25. Sanders (1984) regest 115. akte d.d. 1366-04-26. Zie voor zijn biografie: Mohlberg (1911-1915). In Van Goor (1744), 303-304. Hier is foutief vermeld dat hij in Rome in het jaar 1403 is overleden. Mohlberg maakt duidelijk dat dit in Tongeren was.
 26. Erens (1931), 118-119 regest nr. 158 dd 1393-01-15.
 27. Erens (1931), 143-149 nr. 160. akte dd 1395-07-31 en 1395-09-25 en 1395-10-05. Christianus Bont staat vermeld in het obituarium van de Bredase kanunniken op 17 juni: [AKANB0387] *Obitus magistri Christiani Bont decani ecclesie beati Gummari Lirensis 4 lopen siliginis* In: F. Gooskens (1998).
 28. Stein (1996).
 29. Landesarchiv Baden-Württemberg, Generallandesarchiv Karlsruhe, GLA 5/12707 Collectie klooster Reichenau.
 30. Schuler (1976), 26
 31. Boeselager (1999), 681. *Söhne etwa aus städtischen oder ländlichen Familien der unteren Mittelschicht das sogenannte Klerikerproletariat bilden, von dem für das 15. Jahrhundert oft die Rede ist*. Gooskens (1981), 61-64. Lijst van nevenfuncties van Bredase kanunniken. Idem: pag. 31. *Net zoals bij collegiale kerken kon de lagere sociale groep van ambachtslieden en boeren niet in het kapittel doordringen*.
 32. Maas (1981), 2 ev.
 33. J. Lohninger (1909), 5
 34. Maas (1981), 40 (uitspraak Nikolaas V). Een goed overzicht voor de curialisten uit onze streken in Rome is Schuchard (1987).
 35. Southern (1979), 151-169. Akveld (1997), 61. W.F. Akveld is oud-rector van het OLV.-lyceum te Breda.
 36. Boeselager (1999), 87.
 37. Boeselager (1999), 170.
 38. Nelissen (2000), 123-258.
 39. Schuchard (1987), 29.
 40. Schuchard (1987), 35.
 41. Berlière (1904) nr. 1041 (jaar 1414 abdij van Cambron bij Mons, Cisterciënzers), nr. 1324 (jaar 1420 Bernardus aan de Schelde Cisterciënzers), nr. 1357 (jaar 1424 Bernardus aan de Schelde), nr. 1358 (jaar 1424 St. Nikolaasabdij Veurne Norbertijnen).
 42. Schuchard (1987), 67-71 en 191-194. Veel abbreviatoren waren als nevenfunctie ook procurator.
 43. Wezel (2002), 26-28. In het decennium rond 1400 was er een grote bouwcampagne om het koor te bouwen. Traditioneel wordt verondersteld dat graaf Engelbrecht I van Nassau het koor heeft laten bouwen. Bij opgravingen zijn echter aanzetten gevonden van eerdere bouwwerkzaamheden rond het koor.
 44. Bailly (2006) jrg. 36 nr. 2, 58-63
 45. Schuchard (1987), 274-275.
 46. Boeselager (1999), 207. Voor bisschoppen gold de minimum leeftijd van 30 jaar.
 47. ASV, Reg. Lat. 110 fol. 233r-234r. Volgens een mededeling van mevr. Brigida Schwarz was Fabri al op 13 januari 1402 werkzaam binnen de curie als plaatsvervanger van de *datarius*. Zij gaf als bronvermelding: Francinus xx, IARP V 472. Deze bron kon niet zelf geverifieerd worden, daarom is dit in de tekst niet verder uitgewerkt.

48. Boeselager (1999), 105.
49. Schuchard (1987), 108-112.
50. Boeselager (1999) , 104. Zie ook: Schwarz (1972). Schwarz, 'Die Abbreviatoren' (1974), 228-229. Schrijvers kunnen afstand doen van hun ambt bij intreden in een klooster of bij huwelijk.
51. Friedlander (1887) p. 165.
52. ASV Reg. Lat. 113 fol. 172r
53. Schuchard (1987), 96-106.
54. Schwarz, 'Abbreviatoren' (1974) p. 228-229.en p. 231-233.
55. Mededeling van mevr. B. Schwarz, zich baserend op 1408-III-21 (IARP IV, 435) en 1408-IV-20 (IARP VII, 357. Deze bronnen waren niet door mij zelf te raadplegen. Hij staat op 28 april 1410 als abbreviator vermeld in akte opgesteld in Bologna voor de benoeming van een Deense bisschop: Bron: <http://dd.dsl.dk/diplomer/10-043.html> gebaseerd op: *Acta Pontificum Danica* II 205 nr. 1140. Zie ook: Schwarz (1979), 789-823. Op pagina 816 biografische aantekeningen.
56. Heimpele (1932), 44-45. Zie over Nieheim ook: G. Erler, (1887)
57. Stüwer (1956), 138-152.
58. In de rooms-katholieke Kerk is nog lange tijd onduidelijk geweest of Johannes XXIII (en zijn voorganger Alexander V) als paus of als tegenpaus beschouwd moesten worden. In 1958 kwam aan de onduidelijkheid een einde toen Angelo Giuseppe Roncalli als nieuwe paus de naam Johannes XXIII aannam (en niet Johannes XXIV). Daarmee kregen Alexander V en zijn opvolger definitief het predicaat tegenpaus. Bron: Wikipedia.
59. Twemlow (1912), 40 akte uit 1430 en 1432; p. 48-49 akte uit 1439, p. 397 akte uit 16 dec. 1448, p. 414-416 akte van 19 dec. 1448. Voor zijn aanwezigheid tijdens Martinus V, zie Schuchard (1987) p. 101.
60. Schwarz, 'Der Corrector' (1974), 122-191. Op p. 187 vermeldt Schwarz dat er in een andere afdeling van de curie, de *Penitentiaria Apostolica*, ook twee correctoren werkten. Dit is een heel andere functie, met minder prestige en belang en dicht tegen de schrijvers aan.
61. ASV, Diversa Cameralia 3, fol. 190r De tekst luidt als volgt: *Die lune secunda mensis decembris dominus Anselmus Fabri decretoris doctor, iuravit officium correctorie litterarum domini nostri pape. Actum in Thesauraria presentibus dominus Claus etc.*
62. Baix (1947) p. CDI-CDII.
63. Schuchard (1987), 107.
64. Boeselager (1999), 102 en 198.
65. Schwarz, 'Corrector', 175-176. Aangehaalde verkorte tekst: *post presbyteros cardinales.....quibuscumque prelati post sedentibus.*
66. Schuchard (1987), 152-156.
67. Boeselager (1999), 92. Voor aantal supplieken zie pag. 170.
68. Katterbach (1931), 18. als bron gegeven: ASV Reg. Lat. 306 fol 106.
69. Friedlaender (1887), 165 (jaar 1412). *Item recepimus a domino Anselmo scriptore et abbreviatore II dogatos, quorum unus valuit XXXVIII solidos, alter XXXVII. Pag. 167 In 1414 zal nog 10 ducaten schenken aan de studentenvereniging om een altaartafel in de kerk van San Frediano in Bologna opnieuw te laten beschilderen. Dat is ongeveer gelijk aan 17 R.g. dat is het equivalent van een half jaarinkomen van een ambachtsman. Zie ook: J. Schmutz, Juristen für das Reich. Die deutschen Rechtsstudenten an der Universität Bologna 1265-1425, Bazel 2000 p. 352. De oudere uitgave van Knod voor de Duitse en Nederlandse studenten in Bologna is te ontraden vanwege de fouten.*
70. ASV, Reg. Lat. 131 fol. 185v-186r. In deze akte genoemd als proost van St. Veerle (Pharaüdis)kapittel te Gent.
71. Baix (1947), 342. KAA Testamenta antiqua nr. 68: *Item dedit en legavit dictus dominus magistro Johannis Braxatoris thesaurio dicte ecclesie Antwerpensis fiere pro libros illos utriusque iuris eidem domino testatori per quondam dominum Anselmum Fabri van Breda, decanum Antwerpensis legatos ad eundem usum pro sibi legati sunt*
72. Rijksarchief Antwerpen, OLV kathedraalarchief, nr. 3. dd 1442-11-11. Eugenius IV geeft bul uit gericht aan de deken van St. Dionisius te Luik en aan de deken van St. Pieter te Leuven en aan de officiaal van Kamerijk om magister Anselmus Fabri van Breda, corrector van de pauselijke brieven en onze referendaris en deken van het kapittel van Antwerpen, bij te staan opdat geen enkele bisschop of aartsbisschop of andere prelaat of wereldlijke heren goederen ontvreemden die behoorden bij de kapittelgoederen.
73. Katterbach (1931), 18. Als bron gegeven: Rome, Archivio di Stato, Liber Offic. 1440-47 fol. 30). U. Berlière, *Inventaire analytique des divers Cameralia des archives vaticanes (1389-1500) au point de vue des an-*

- ciens diocèses de Cambrai, Liège, Théroouanne et Tournai*, Rome, Namen, Parijs 1906 p. 91 nr. 400. Als bron gegeven een reg. Nr. 21 fol. 46v.
74. Schuchard (1987), 93–95.
75. Van conclaaf en de voorbereidingen zijn diverse overzichten. Op Internet: http://www.vaticanhistory.de/vh/html/body_nikolaus_v_.html. stand 07.06.2003. Burkle-Young (2002)
76. Voor verslag van dit conclaaf door een tijdgenoot: Wolkan (1912) dl. II p. 257. Letterlijk staat in dit verslag: *ventum est die lune ad scrutinium secundum, complurimi extra collegium voces habuere. Archiepiscus Beneventanus Florentinusque nominati sunt, correctorem quoque et Nicolaum Cusanum*. Met dank aan mevr. Brigida Schwarz die mij attendeerde op deze bronnenuitgave.
77. Meuthen (1983). Band I, Lief. 2 p. 142 nr. 740. Voor deze bewerking geeft Meuthen geen preciese bronverwijzing. Wel merkt hij op dat Fabri zeer invloedrijk was bij de bezetting van beneficijs in de Nederlanden en Duitsland.
78. Guenée (1987), 22–47.
79. Bijsterveld (1993), 230. Bijsterveld benadrukt dat ondersteuning door anderen de absolute voorwaarde was voor pastoors in Brabant om zich te verbeteren en hij noemt de patronage van de heren van Breda en die van Bergen op Zoom.
80. Schuchard (1987), 46–67.
81. Muntjewerff (2005). Personen met de naam Potter in cijnsregister Begijnhof die woonden aan de Haagdijk: BCR 111 (Andries), BCR 115 (Juetken Lam Potters), BCR 116 (Godens), BCR 329 (Jan), BCR 336 (Cleis Jan Potters met jaar 1375). Buiten de Haagdijk worden er nog Potters vermeld aan de Visserstraat en de Caterstraat (nu Catharinastraat). In cijnsregister kapel Markendaal (MDK 119) een Dries Jan Potters met huis aan de Haagdijk.
82. Colman (1961), 107–109. Schmutz (2000), 564. Op basis van uitgave Knod wordt hij hier verward met Johannes Braxatoris.
83. Bijsterveld (1993), dl. I, 285–286. Hij bezat een altaar te St. Michielsgestel (1427–1430), pastoraat van Hamont (1445), kanonikaat St. Lambert te Luik en rectoraat van Wilrijk bij Antwerpen.
84. KAA, Testamenta antiqua nr. 68 Testament dd 1455–03–18. *Item dedit en legavit dictus dominus magistro Johannis Braxatoris thesaurio dicte ecclesie Antwerpiensis fiere (?) pro libros illos utriusque iuris eidem domino testatori per quondam dominum Anselmum Fabri van Breda, decanum Antwerpensis legatos ad eundem usum pro sibi legati sunt (?) habendo necnon etiam et tertiam partem aliorum librorum per dictum quondam dominum Anselmum eidem domino testatori legavit.*
85. Baix (1947), 322 nr. 873. Betreft aartsdiakonaat Famenne en prebende in kerk van Luik.
86. KAA, capsula 11 capell. nr. 1
87. Berlière (1904), 163 nr. 1438. Colman (1961), 107–109 verwees naar Cart. St. Michiels IV (SMJ) fol. 107v uit 1444.
88. Gooskens (1998) AKAPB164 en AKANB0265. Bij de kapelannen staat als sterfdatum 27 april 1460. Door Gooskens (1986) p. 24 aangetoond dat de kapelannen in hun obituarium vaak het jaar van stichting vermeldden in plaats van het sterfjaar. Jaargetijde van Figuli zou dan in 1460 gesticht zijn. Colman (1961) verwijst voor plaatsvervangning naar KAA, capsula 10 dom. Nr. 30
89. Prims (1980), 355–360 en p. 314.
90. Twemlow (1912), 40–41.
91. Prims (1980), 306–309. Andere curialisten die een kanunnikenbenoeming krijgen van de paus te Antwerpen. Jacobus de Campo, schrijver en familiaris van de bisschop van Aleto (1422–08–22). Bartolomeus de la Porte, thesaurier van kardinaal van Cosmos en Damianus (1429–11–04). Egidius Flaunel (L'enfant), cantor van de paus (1439–09–01).
92. Schwarz, 'Abbreviatoren' (1974), 819.
93. Nelissen (2000). Voor Nursia p. 192–222.
94. KAA CRE 666.
95. ASV Reg. Lat. Nr. 149 fol. 79v–80r. Zie voor afbeelding aflat voor Halle met ondertekening van Nursia: Nelissen (2000) p. 207. Voor de aflat van Halle: Mertens (1990) In deze studie een overzicht van de aflatbrieven en de verschillende feestdagen waarop bedevaartgangers aflat konden verdienen. Anselmus Fabri en Johannes de Nuria werden in deze licentiaatthesis niet genoemd. Vreemd daar Fabri een grote invloed uitgeoefend moet hebben op het verkrijgen van de aflat.
96. Nelissen (2000), 193–194. Op 13 juni 1418 werd Nursia officieel opgenomen als kanunnik in het kapittel van St. Donaas te Brugge. In 1423 ruilde hij deze benoeming tegen kapelanie in de kerk van Loppem bij

Brugge, het pastoraat van de parochie Lapscheure en een kapelanie aan het altaar van Sint-Katharina in de kapel van 'Verdegheer' in Beveren bij Roeselare. In 1410 genoemd voor een kanonikaat in Mechelen, niet zeker of hij dit werkelijk heeft gekregen.

- ⁹⁷ Friedrich (1985-1989) nr. 3452. op basis van mededeling mevr. Schwarz.
- ⁹⁸ Medeling mevr. Schwarz, verwijzing naar Repertorium Germanicum dl V. Obituarium kanunniken Breda: Gooskens (1998) AKANB0396.tekst: *Obitus magistri Adriani Mertens halstarium siliginis anno 1452*
- ⁹⁹ Shahan (1908)
- ¹⁰⁰ Baix (1947), 325.
- ¹⁰¹ Paquay (2006), 128, 132, 185 vn 69.
- ¹⁰² Schwarz (1988), 298. Nikolaus von Kues beschikte over meer personen uit de Nederlanden in zijn familia: Heimericus de Campo en Gerardus de Randen. Anderen van zijn huishouden kwamen uit het Rijnland, maar hadden beneficies in de Nederlanden: Heinrich Raiskop, Nikolaus Baest, Petrus de Mera en Petrus de Molendino. Verder beschikte Kues zelf over veel beneficiën in de Nederlanden.
- ¹⁰³ Van den Hoven van Genderen (1997) 75, 78, 286, 413 en 468. Hij ontving van de paus dispensaties voor: bezitten van 4 beneficies waarvan meer dan één met zielzorg. Hij mocht een draagbaar altaar hebben en kreeg voor zijn sterfbed volledige kwijtschelding van zonden. Hij mocht rechten studeren en mocht overal de getijden doen op wijze van Rome. Hij mocht bij afwezigheid toch inkomsten uit beneficies krijgen en onbepaald beneficies ruilen. Hij was exempt van de normale jurisdictie en alleen namens de paus mocht hij terecht worden. Hij mocht zijn goederen legateren aan wie hij wilde, wereldlijke of geestelijke lieden.
- ¹⁰⁴ Gheyn (1901), 33. *Anniversaria reverendi domini Ancelmi Fabri, decani ecclesie beate Marie Antwerpensis, parentum et benefactorum eius, necnon venerabilis magistri Walteri de Gouda prepositi ecclesie sancti Petri Traiectensis, parentum et benefactorum suorum*. In het oudste schrift van het obituarium, dus ingeschreven in de 15e eeuw.
- ¹⁰⁵ Maas (1981).
- ¹⁰⁶ Vaes (1914), 42-61.
- ¹⁰⁷ Lohninger (1909), 80-84.
- ¹⁰⁸ Maas (1981), 89-90.
- ¹⁰⁹ Erler (1887).
- ¹¹⁰ Brom (1908), dl. I, 596. nr. 1587. Paus Eugenius droeg 22 oktober 1436 op aan de bisschop van Adria en de dekens van de H. Kruiskerk in Luik en de St.-Peterskerk te Leuven om Anselmus Fabri te voorzien van een kanonikaat met prebende in de St.-Servatiuskerk te Maastricht. Bron: ASV Reg. Lat. Nr. 341 fol. 160v-162. Zie ook ASV Reg. Lat. RL 325 fol. 137r dd 1434-03-22 ASV: Reg. Suppl. 297 fol. 182r ss 1434-08-09 Servatius Maastricht; Reg. Suppl. 300 fol. 273r s. 1434-05-21 canonicus Servatius Maastricht; Reg. Suppl. 328 fol. 60r 1436-10-22 servatius kanunnik. Deze stukken zijn niet door mij ingezien.
- ¹¹¹ Schuchard (1987), 258 en 302-305.
- ¹¹² Grothe (1971) 235-299.
- ¹¹³ Schuchard (1987), 227.
- ¹¹⁴ Maas (1981), 96. Zie voor Kues ook Marx (1907) voor biografische gegevens.
- ¹¹⁵ Touber (2002), Hoofdstuk 3 en 4.
- ¹¹⁶ Royaards (1838), 119-211. Hierin opgenomen zijn testament. Zie voor een andere meer recentere, maar ook kortere biografie: Munier (1994). Verder is er nog de al genoemde doctoraalscriptie van Touber uit 2002 over de netwerken die Enckenvoirt in Rome onderhield aan de curie tussen 1489 en 1522.
- ¹¹⁷ KAA, Capsa 11 Cap. Nr. 1 1431-11-07. tekst luidt als volgt: *Datum et actum Rome in domo habitationis sita prope ecclesiam sancti Blasii in Regione Parionis sub anno a nativitate domini millesimo quadringentesimotricesimo primo indictionis nona die vero septima mensis novembris*
- ¹¹⁸ Prims (1938), 19-26. Prims verwijst in dit artikel naar een akte uit 16 oktober 1423. Deze akte is verloren gegaan. In de inventaris van de OLV kerk Antwerpen uit de 16e eeuw werd nog naar deze akte verwezen (Capsa 11 Dom. Nr 19(9)).
- ¹¹⁹ Schuchard (1987), 310-311
- ¹²⁰ Stadsarchief Antwerpen, Schepenregister nr. 41 fol 87v 1449-11-07
- ¹²¹ Marx (1907), 49.
- ¹²² Maas (1981), 88. Hij geeft als Anima archief Lib. Exp. pagina 128.
- ¹²³ Mededeling van curialen onderzoekster mevr. Schuchard. Zij verwijst naar het Anima-archief in Rome, Liber Receptorum, fol. 85v en fol. 86v. Deze stukken zijn niet door mij ingezien.
- ¹²⁴ *Liber confraternitatis B. Marie de Anima teutonicorum de Urbe quem rerum Germanicarum cultoribus offerunt sacer-*

dotes aedis Teutonicae B. M. de Anima urbis in anni sacri exeuntis memoriam, (Rome 1875) p. 233–234. De tekst luidde: *Dominus Anselmus Fabri van Breda, decretorum doctor, sedis apostolice prothonotarius et litterarum apostolicarum corrector ac earundem eximius abbreviator, nec non archidiaconus Hannonie in ecclesia Leodiensi et fel. Rec. Rev. Dom. Eugenii pape IV ac sanctissimi domini nostri Nicolai pape quinti Referendarius, necnon protector dicti hospitalis. Qui obiit Florencie die 3. m. Augusti anni dom. 1449 supradicti. Et corpus suum portatum et deductum fuit ad opidum Antwerpiense Cameracensis dioc. Et ibidem in ecclesia collegiata beate marie, cuius per plures annos decanus fuit, inhumatum fuit et traditum ecclesiastice sepulture. Quique in vita sua multa dedit et donavit eciam in magnis summis pecuniarum et ornamentorum ipsi hospitali, et in eo fieri et reparari fecit. Et in testamento suo eidem hospitali quondam domum suam et emptam per eum sitam prope ipsum hospitale et certa utensilia domus legavit. Et fiat anniversarium singulis annis pro anima sua dicta die in hospitali supradicto (Domus prima. Et est domus ad latus hospitalis sita).*

125. J. Lohninger (1909), 22–33
126. Maas (1981), 95. Zie ook: G. Knopp (1979), 16–18. Hier staat ook de plattegrond van de huizen zoals afgebeeld in Schuchard (1987), 320.
127. J. Lohninger (1909), 30. Lohninger verwijst in een voetnoot naar archiefstuk in Anima-archief met aanduiding Misc. 3 fol. 173.
128. Farmer (1978), 18–19.
129. Grothe (1971), 277. *Item, lectum meum pro persona mea cum duobus paribus linteaminum cultura, coopertorio, pulvinari et aliis attinentiis suis, et duo matraria de familiaribus cum duobus paribus linteaminum et duobus coopertoriis lego et do hospitali dominorum Anglicorum de urbe, rogans humiliter ut in orationibus suis mei et parentum meorum habeant memoriam.*
130. J. Lohninger (1909), 28 en 30. De tekst bij de inwijding van de kapel luidt: *Anno domini 1433 die 2. mensis Julii fuit consecrata alia media capella ad laudem et honorem Dei omnipotentis et beatae Mariae virginis ac Sti. Anselmi Episcopi et Confessoris pro anima bo. me. Domini Hermanni Tiweg, decretorum doctoris, Sedis Apost. Protonotarii ac s. Victoris Xancen et s. Libuini Daventrien. Colonien. Et Trajecten. Dioc. Ecclesiarum Praepositi.*
131. KAA Capsa 11 capell. nr. 1. Besnijdeniskapel Antwerpen. KAA CRE 666. Pauselijke bul voor Antwerpen.
132. J. Lohninger (1909), 29–34. De tekst luidt als volgt: *Ad laudem Dei, beatae Mariae Virginis ac Sancti Servatii Episcopi illa capella facta est et consecrata die 29 mensis Augusti anno Domini 1433, pro anima venerabilis Domini Theoderici Nyem, famosissimi litterarum Apostolicarum Abbeviatoris, patroni et datoris huius hospitalis, sepulti Trajecti Leodiensis diocesis in ecclesia dicti Sancti Servatii in qua erat canonicus.*
133. Boeselager (1999), 30–72.
134. Boeselager (1999), 672–673.
135. Schuchard (1987), 256–265.
136. Schwarz (1988), 284–310. Gaat vooral in op de prebendes van Kues zelf. Zie ook Boeselager (1999) p. 272–279. Hierin verschillende personen uit het netwerk van Kues genoemd, die beneficiëes in het bisdom Luik proberen te krijgen.
137. ASV Reg. Lat. Nr. RL 110 fol. 233r–234v akte van 1402–07–07. Voor benoemingsproces Arnheim: ASV Reg. Lat. 110 fol. 209r–209v. akte dd 1402–09–01 en Reg. Lat. 100 fol. 135v dd 1402–09–14 (dispensatie).
138. Bijsterveld (1993) deel I, 53–54
139. Drossaers (1948) Eerste deel, regestenlijst I regest nr. 728. Op 5 juli 1378 Jan Noey genoemd als deken van het kapittel van Geertruidenberg.
140. Boeselager (1999), 283. Het is onduidelijk hoe de verschillende door Boeselager opgevoerde regelingen zich tot elkaar verhouden. Enerzijds was er de regel dat een pastoorbenoeming waarin geen curiaal opgevolgd werd binnen een maand door de paus ingevuld moest worden. Anderzijds was er de regel dat als een beneficië niet op tijd werd ingevuld de paus de collatierechten kreeg. Zeker is wel dat pastoorplekken populair waren om via de paus in te vullen. Onder Martinus V worden er 3700 verzoeken ingediend voor een parochiekerk, tegen 2500 voor een kanonikaat en 2000 voor een kapelanie. Zie voor deze cijfers pag. 307.
141. ASV, Reg. Lat. Nr. 131 fol. 185v–186r akte van 1408–08–20
142. J. Habets (1889) Dl. I, 454–455.
143. Bijsterveld (1993) II, 486.
144. Schuchard (1987), 256–257.
145. Maillard-Luybaert (1987), 43 en 45–46 akte dd 1405–01–18. ASV Reg. Lat. 115 fol. 148r–149v dd 1404–01–11.
146. Boselager (1999), 320–321.

- ¹⁴⁷ Baix (1947), 325. Adrianus Clerici alias Zeukens de Breda, scriptor aan de curie, werd door paus in 1429 benoemd tot kanunnik en deken van Geertruidenberg.
- ¹⁴⁸ Habets (1889), 454-455. In Gilze afwezig magister Johannes de Beecka, in Ginneken Petrus Pavonis, in Princenhage Nicolaas Bardoncke, kanunnik te Luik, Etten Jasper van Dyck.
- ¹⁴⁹ Juten (1925), 302-307.
- ¹⁵⁰ Bijsterveld (1993) II nr. 1371, 1372, 1374, 1376 en 1377.
- ¹⁵¹ Bijsterveld (1993) deel I, 227.
- ¹⁵² ASV Reg. Lat. 110 fol. 209r-210r eerdere akte is van *dudum siquidem videlicet xii Kalandie decembris pontificatus nostri anno terciodecimo*. Onderaan de akte staat: *Datum Rome apud sanctum Petrus Kalandie Septembris anno Terciodecimo*.
- ¹⁵³ Boeselager (1999) p. 281-283.
- ¹⁵⁴ W. Buntix, *St. Veerlekapittel*, z.d. z.p. Kort overzicht van de geschiedenis van het kapittel en een literatuurverwijzing. Archief zeer fragmentarisch bewaard voor de middeleeuwen. Wat er over is bevindt zich in het Rijksarchief Gent. Dit archief niet zelf geraadpleegd. Ongepubliceerd artikel toegestuurd door de auteur. Waarvoor dank.
- ¹⁵⁵ Maillard (2001), p. 149. Verwijst naar ASV Reg. Lat. 105 fol. 50r-51r.
- ¹⁵⁶ ASV Reg. Lat. 115 fol. 148r-149v dd 1404-01-11 (benoeming Geertruidenberg) Reg. Lat. 126 fol. 43v dd 1405-01-18 (benoeming Veerle kapittel). Deze akte uitgegeven door Maillard (1987) p. 45-46. Reg. Lat. 131 fol. 185v 1408-08-20 (onthefing gent voor studie). Reg. Lat. 122 fol. 219v-221r 1405-01-18 (benoeming St. Veerlekapittel Gent), Reg. Lat. 131 fol. 168 1408-11-22 Mechelen en OLV-kerk Maastricht. ASV Reg. Lat. 105 fol. 50r-51r dd 1403-10-17 (benoeming pastoraat Heist op den Berg).
- ¹⁵⁷ Peer (1995). (licentiaatsverhandeling) 21-28. Maillard-Luypaert (2001), 477. Het gaat hierbij niet om de collatierechten, maar de executeur die de pauselijke benoeming moest doordrukken.
- ¹⁵⁸ Louis (1964) dl. II, 312-314. Avignon-paus Clemens VII schoof in 1384 Jacobus Bataille naar voren als kanunnik te Mechelen.
- ¹⁵⁹ Maillard-Luypaert (2001), 464-465.
- ¹⁶⁰ Maillard-Luypaert (2001), 395-396. Zie ook: Jongkees (1942), 23-27
- ¹⁶¹ Maillard-Luypaert (2001), 374-375
- ¹⁶² ASV, Reg. Lat. 149 fol. 79v-80r dd 1411-02-11
- ¹⁶³ Baix (1947), CX IV en 342-343. Everaert (1883), 118-119.
- ¹⁶⁴ Uyttebrouck (1975) dd II, 692.
- ¹⁶⁵ Friedlaender (1887), 167. *Item venerabilis vir magister Anselmus Fabri decanus Antwerpiensis et persona in Halle licentiatius in iure canonico fecit depingi et renovari tabulam altaris in Sacco pro X ducatis, pro ipse solvit. 10 ducaten is 17 Rijnse guldens.*
- ¹⁶⁶ Goetschalckx (1923), dl. XV, 520.
- ¹⁶⁷ Schuchard (1987), 155. In het jaar 1408.
- ¹⁶⁸ Mertens (1990), 42-43.
- ¹⁶⁹ ASV, Reg. Lat. 149 fol. 79v-80r. 'Aut quod dictus Anselmus ut asserit canonicatum et prebendam dicte ecclesie beate Marie quorum fructus, redditus et proventus illos pro componere obtinenti et in eadem ecclesia Beate Marie non sesidenti non ultra octuaginta libras Turonensis similum valent annuatim restituri obtinere'.
- ¹⁷⁰ R. Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle, 2004), 173.
- ¹⁷¹ Prims (1980), 330.
- ¹⁷² Manderveld (1957), 16.
- ¹⁷³ Manderveld (1957), 19. Prims (1980), 320-321.
- ¹⁷⁴ Depreeuw (1967), 276-278.
- ¹⁷⁵ Manderveld (1957), 34-35.
- ¹⁷⁶ Prims (1980), 313.
- ¹⁷⁷ Nieuwenhuizen (1978), 37-38.
- ¹⁷⁸ Boeselager (1999), 42.
- ¹⁷⁹ Manderveld (1957), 59-63.
- ¹⁸⁰ Prims (1980), 325.
- ¹⁸¹ ASV Reg. Lat. 179 fol. 250v-251r.
- ¹⁸² Boeselager (1999), 295-296. Zie ook Maillard (2001), 193-194.
- ¹⁸³ Baix (1947), 342. In een akte van 5 augustus 1418 gaf paus Martinus V hem toestemming in verband met

een studie civiel recht vijf jaar niet te Antwerpen te hoeven resideren. In de akte werd hij aangeduid als priester. Bron: ASV Reg. Lat. 195 fol. 198v-199v.

- ^{184.} Nelissen (2001), 98. Op 7 september 1426 was Fabri aanwezig bij de opening van de universiteit van Leuven. Op 13 september 1426 was hij weer in Antwerpen. Hij beloofde de stad Leuven om voor eind september weer naar Rome te reizen. Deze reis ging echter op het laatste moment niet door en een andere delegatie reisde af naar Rome midden oktober. Uyttebrouck (1975) dl. I S. 49, voetnoot 33. Hier vermeld dat Fabri op 11 augustus 1430 in Antwerpen aanwezig was als lid van een huldigingscommissie voor het Markgraafschap Antwerpen.
- ^{185.} Schuchard (1987), 101.
- ^{186.} Prims (1938), 23-24.
- ^{187.} Schuchard (1987), 302-304.
- ^{188.} Prims (1980), 307. Deze geeft als aanstellingsdatum door de paus 28 ec. 1425. Colman (1961) geeft als jaar 1424 met de bronverwijzing: Baix (1947) nr. 890, nota. In deze laatste bron is niet meer te lezen dan dat Figuli in 1425 de titel van kanunnik van Antwerpen gebruikte. Het jaartal 1424 lijkt daarom betrouwbaarder.
- ^{189.} Berlière (1904) nr. 1441 d.d. 1432-03-01.
- ^{190.} KAA, Testamenta antiqua nr. 68 Testament dd 1455-03-18. Item dedit et legavit dictus dominus magistro Johannis Braxatoris thesaurio dicte ecclesie Antwerpiensis fiere (?) pro libros illos utriusque iuris eidem domino testatori per quondam dominum Anselmum Fabri van Breda. Andere punten uit zijn testament: Hij wil begraven worden in de OLV kerk van Antwerpen. Hij geeft 10 sol. Gr. pag. aan het kapittel voor zijn jaargetijde, hiervan $\frac{1}{4}$ deel voor de kapelannen. Aan de armen moeten 21 broden uitgedeeld worden door de uitvoerders. Hij geeft aan de zusters van het hospitaal bij St.-Georgius in Antwerpen voor zijn jaargetijde 10 sol. gr. Pag. Aan de zusters 'apud leprosos' hetzelfde. Aan de zusters van 'Vallis sancte Margarete iuxta Antwerpiensis' ook 10 sol. Aan de zusters 'Iam'? in Antwerpia voor jaargetijde 10 sol. gr. Pag. Aan de studenten op het begijnhof te Antwerpen 10 sol. gr. Pag. voor jaargetijde. Hij geeft aan Johannes Braxatoris 'pelliparia' en aan Beatrijs, echtgenote van Henricus Rachten twee 'coclaria argentia' Aan zijn dienaren bij hem in dienst bij overlijden 10 schellingen groten in een keer. Voor zijn dienstmaagd 8 schell. gr. eens. Al zijn resterende goederen geeft hij aan zijn broer magister Johannes Braxatoris, thesaurier en aan zijn zuster Elisabeth. Uitvoerders van zijn testament zijn: magister Johannes Braxatoris, zijn boer en thesaurier. Heer Nicolaus Balduwini, kapelaan in de OLV kerk van Antwerpen. Elisabeth Braxatoris zijn zuster. Het testament werd opgesteld te Antwerpen in 'domo canonice et habitationis dicti testaris'. Getuigen: Walter Gheylen en Peter van den Beke (beiden clerici) en Godefridus van der Vaert (leek). Notaris is Theobaldus Symonis de Warda, clericus uit diocees Utrecht en keizerlijke en pauselijk notaris.
- ^{191.} Baix (1947), 330. Hier ook vermeld dat hij tussen 1417-1418 in Heidelberg studeerde.
- ^{192.} Bijsterveld (1993) dl. I, 285-286.
- ^{193.} Gooskens (1998) Kanunniken: [AKANB0442] *Obitus magistri Johannis Braxatoris canonici Antwerpiensis 14 st. 1 ort anno 1464*. Kapelaans: [AKAPB270] *Magistri Johannis Braxatoris canonici Antwerpiensis 5 st. 1463*. Waarschijnlijk is 1464 het goede jaartal. Volgens Prims (1980) p. 300 overleed hij kort voor 1465. Bovendien zijn de jaartallen van de Bredase kanunniken meestal betrouwbaarder.
- ^{194.} Prims (1980), 298-299.
- ^{195.} Prims (1980), 311. Colman (1961), 215-218.
- ^{196.} Bijsterveld (1996). Bijdrage over de Bredase hoogleraar medicijnen aan de universiteit van Leuven Johannes van den Nele. Van den Nele was hoogleraar tussen 1428 en 1439.
- ^{197.} Gooskens (1998) [AKANB0101] *Obitus domini ac magistri Arnoldi Reginaldi canonici Antwerpiensis et sororum parentum 9,5 lopen siliginis. Anno 1475*. De universiteit van Leuven kende in het begin meer professoren van Bredase komaf. Vanaf 1426 was Johannes de Nele aan de universiteit verboden als hoogleraar medicijnen. Zie: Gooskens 'Twee kanunniken' (1981) p. 22-23. Tussen Nele en Fabri zijn wel wat parallellen te trekken. Beiden zouden een altaar stichten in hun geboortestad in een kapel aan de uiteindes van de stad. Nele in de St. Joostkapel in 1439 en Fabri in de Markendaalse kapel. Nele zou tot het eind zijn Bredase kanunnikenprebende behouden.
- ^{198.} Vroom (1983), 49-51. Zie voor besnijdeniscultus te Antwerpen ook Prims (1980), 361-375.
- ^{199.} KAA, Rer. Extra ordinariarium nr. 670 dd 1426-10-07. Hij stelde rentes te beschikking op een huis bij de Cammerpoort te Antwerpen en op hoeven bij Ekeren en Deurne. Verder stelde hij een bedrag in constanten beschikbaar om een cijns te kopen.

- ²⁰⁰ Vroom (1983), 60-61.
- ²⁰¹ Nieuwenhuizen (1978), 49 Bronverwijzing aldaar naar: SAA, Genealogisch fonds nr. 301.
- ²⁰² KAA caps 11 capell. nr. 1. Cijnzen die beschikbaar kwamen: Acht florijnen en 6 kapoenen. Vier zester rogge op een goed in de Wildert en Deurne. Zes vertel rogge in op grond Ranst en Milleghem. In november van het jaar 1431 zou paus Eugenius IV deze stichting van de kapelanie nog eens bevestigen. Zie KAA Caps 11 Cap. Nr. 1 dd 1431-11-07.
- ²⁰³ Nieuwenhuizen (1963), 149-155 en 162-163. In 1406 stichtten de gebroeders Bode een besnijdenistaar. In 1427 was er een met 'hoge'stemmen gezongen mis op dit altaar: Prims (1980), 365. Testamentair stichtte Cornelis Wouwe, kapelaan van het altaar, in 1464 nog eens 4 wekelijkse diensten.
- ²⁰⁴ KAA CRE 666. De pauselijke bul is slecht leesbaar geraakt door de tijden heen. Wel te lezen is dat de bul uitgereikt is in het jaar 1426 (tweede regeringsjaar paus Eugenius) en de maand juli. Prims (1980), 371 geeft 1 juli.
- ²⁰⁵ Paquay (2006), 174-176.
- ²⁰⁶ ASV, Reg. Lat. RL 431 fol. 293v-294r. 1447-01-28. Prims (1980) p. geeft een korte samenvatting van de inhoud en dateert de akte op 28 januari 1446, zich baserend op de letterlijke tekst van de akte: *Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis domini millesimo quadringentesimo quadregesimo sexto quinto kal. Februarii anno sextadecimo*. Volgens Grotefend (1971) hanteerde de pauselijke kanselarij in deze periode de jaartijl van Florence. Volgens deze stijl begon het nieuwe jaar pas op 25 maart. De akte is dus van 28 januari 1447. Dit wordt bevestigd door het aangeduide regeringsjaar van paus Eugenius. Het 16^e pausjaar begon 11 maart 1446.
- ²⁰⁷ KAA, Caps 11 capell. 3 dd 1457-02-10. Op een boerderij in Beersse. De namen van de kapelaans zijn na 1457 terug te vinden in: KAA Reg. XII capell. Fol 29v. (niet zelf ingezien)
- ²⁰⁸ W. Strecker, *Kroniek van Antwerpen*, dl. 3, 1400-1499, (z.pl. z.d.) zoals gezien op 2007-08-31 URL: www.strecker.be Tekst overeenkomst dd 8 oktober 1476: *Wy Jan Van Mechelen ende Willem Van Tichelt, Scepenen van Antwerpen, maken cond dat voer Ons quamen Meester Jan Puylloys, Canonick, ende als Meyere van der capittelen in Onser Vrouwen kerke tAntwerpen, ende Meester Ambrosius Van Dinther, ooc Canonick, inde selue Kerken, in deen partie: Henrick De Gramme ende Jan Van Vorspoel, de jonghe, als dekens, Claus Libbrechts ende Jan Vrient Floryssonne, als gezuoorne des Ambachts van den Metsers ende Steenhouwers tAntwerpen voers., voer hen ende inden name van den gemeynen geselscape desselfs ambachts, in dander Partie. Bekenden ende verliden onderlinge, in beyden partien: alsoe tselue Ambacht, wt rechter deuotien, geneycht is te eene ende te verchierne een Outaer vander ouder Besnijdenissen Ons Liefs Heeren, inder seluer Kerken ghestaen, soe hebben de voers. partien te beyden zijden gemaect ende geordineert de punten, conditien ende vorwaerden nabescreuen. Te wetene, in den yersten: want die van den gheslechte van den Bodingers in ouden voorleden tiden opten voers. Outaer gemaect ende gefundeert hebben erflic ende eenuwelic twee Capelrijen, ende want zy oec huer sepulture in de selue Capelle begrepen hebben, gelijc dat blijc byden sarken, dair innen gelegen, ende di den gelaesvenstren, dair inne staende, ende met huer wapenen vervapent, soe es vorwaerde, dat die van den voers. geslechte behouden selen alle gesach die sy dair innen gehad hebben. Ende de voers. Metsers ende Steenhouwers selen moegen maken opten Outaer inde voers. Capelle een redelike Outertafele alsulke als hen gelieuen sal, ende die mogen vervapenen, oft met huren Ambachtsteykene chieren. Item noch selen zy in haer tafelen moeten stellen, totten Zanten dair zy nv devotie toe hebben, de Santen nv aldaer staende, te wetene tHeilich cruce, de oude Besnijdenisse, ende Sinte Sebastiaen.*
- ²⁰⁹ Nieuwenhuizen (1978), 32
- ²¹⁰ Schreurs (1998), 7-33.
- ²¹¹ Cerutti (1976) dl. I, 148-149.
- ²¹² Prims (1980), 298-300 (cantor) en 323-329 (choralen, zangers)
- ²¹³ Nieuwenhuizen (1978), 30-31.
- ²¹⁴ Hendrickx (1984), 35.
- ²¹⁵ KAA Caps 17 dom. 58. De akte is geheel uitgegeven in Nieuwenhuizen (1978) p. 62-63. Zie ook Idem p. 49. In Deurne ligt nog steeds de Hooftvunderlei, een zijstraat van de Turnhousebaan.
- ²¹⁶ Hiddema (1984), 6-8.
- ²¹⁷ Hoven van Genderen (1997), 232.
- ²¹⁸ Manderveld (1957), 15-37.
- ²¹⁹ Prims (1980), 320-321
- ²²⁰ Nieuwenhuizen (1978), 41. De volgende kapelanieën kwamen ter beschikking van de deken: de zielmissen, OLV in het Nieuwwerk, St.-Jacob, St.-Petrus en Paulus, St.-Agatha.
- ²²¹ Maillard-Luypaert (2001), 469-479.

222. ASV, Reg. Lat. 110 fol. 233r-234r.
223. ASV, Reg. Lat. 105 fol. 50r-51r.
224. ASV, Reg. Lat. 115 fol. 148r-149v.
225. ASV, Reg. Lat. 122 fol. 220v-222.
226. ASV, Reg. Lat. 149 fol. 79v-80r.
227. ASV, Reg. Lat. 179, fol. 250v-251r.
228. SAB, collectie Kleyn, nr. 51 afd IV, 10.
229. KAA Capsa 24 dom. 4 aangehaald door Nieuwenhuizen (1978) p. 35.
230. Dubrulle (1906), 208.
231. Prims (1980), 327.
232. Idem.
233. Prims (1980), 350.
234. KAA capsa 24 dom. 7.
235. RAA OLV kathedraalarchief nr. 3.
236. Nieuwenhuizen (1978), 35-36. Hij verwijst naar KAA Capsa 24 dom. 27 (2). Afschrift in katern *Citation contra capellanos*, fol. 1r - 4r.
237. Berlière (1904) p. 150 nr. 1324 en p. 154 nr. 1357.
238. Uyttebrouck (1975) dl. I, 281-286.
239. Arnold (1897), 433 dd 1431-02-13
240. Maillard-Luyyaert (2001), 503-504.
241. *Analecta Praemonstratensia* zpl. Z.d. Op een pag 14 vermelding dat Fabri getuige was bij een verkiezing in aanwezigheid van Olandus Terlinck, prelaat van St. Michiels en vader abt van Averbode, Geerard van Goetsenhoven, prelaat van Park, Jan Geerts, prelaat van Tongerlo. Vermelding en afbeelding stuk tekst in Google books, zonder verwijzing naar een aflevering.
242. Uytven (2004), 162-169. en Prevenier (1983), 198-213.
243. Jongkees (1942), 23-41.
244. Maillard-Luyyaert (2001), 515-517.
245. Hanssen (1961), 286-287.
246. Dynter (1857), 274-284.
247. Boendale (1998) boek VII versregels 4450-4460. en 4630-4640
248. Löher (1869), dl. II, 357.
249. Nelissen (2001), 90-91. *Marcque Guidechon, marchand de Lucques demorant à Bruges doyen d'Anvers qui estait dallés nostre saint père le pape*. Omrekening gebaseerd op het feit dat het inkomen van een ambachtsman ca. 40 Rijnse gulden per jaar was. In tegenwoordige tijden gemiddeld inkomen ambachtsman ca. 30.000 EUR.
250. Dynter (1857), 431.
251. AGN III (1951), 226-252.
252. Uyttebrouck (1975), 736.
253. AGN III (1951), 244-251.
254. Baix (1947), 322-323. Op 9 december 1429 verklaarde Johannes Figuli in naam van Anselmus Fabri de annaatgelden (benoemingsgelden) voor het aartsdiakenschap van Famenne (Walonie) te betalen. Dit was een bedrag van 65 mark zilver. Bij de akte genoteerd dat het gratis was voor de corrector (Fabri). Genoteerd dat bedrag van 150 florijnen betaald werd. De aartsdiakeninkomsten werden getaxeerd tussen de 50 en 65 mark zilver per jaar. Bij zijn aanstelling voor Famenne gaf Fabri zijn kanunniksprebende te Kamerijk op om over te kunnen stappen naar deze functie in een ander bisdom. Idem, p. CLXIV. Tussen curialen vond een driftig ruilverkeer plaats van aartsdiakonaten. Hermann Dweg ruilde zijn aartsdiaken-functie te Walonie in voor die van Condroz. Later ruilde hij die weer in voor Haspengouw.
255. Heimpel (1932), 99.
256. Nelissen (2001), 97-98, 258. De studie van Nelissen, Roegiers en Van Mingroot over de stichtingsbul van de universiteit van Leuven geeft een goed overzicht van alle procedures in de curie. Het is eigenlijk de beste inleiding in het Nederlands over de werking van de curie in de 15e eeuw. Dit wordt gedaan door de gang van het document door de curie heen nauwkeurig te reconstrueren.
257. Eijl (1976), 21-22. Tekst van stadsrekening luidt als volgt: *Iem ghegeven meester Ancelmus, deken van Andwerpen, 24 in septembri als dat hi dat studium soude doen reformeren te Romen dat onse heylighe vader de pauws van Romen der stat van Loven verleent hadde, daer af met hem voerde 150 cronen*. Aangegeven bron: Leuven Stadsarchief 5041 fol. 24v.

258. Eijl (1976), 22. Op 10 oktober stuurde Leuven een bode naar Brussel 'omme met hen te spreken hoe dat de cammebrievēn ende die informatie van Rome te Brugge mochte gesonden werden, omme die voers. Brieve doen te veranderen op andere personen, die te voeren spraken op den deken van Andwerpen ende op meester Janne de Alta, dat die nu verandert mochten worden op meester Arde Witte en meester Henric de Mera'.
259. Nelis (1931), 602. Nelis dateert de akte met een vraagteken bij het jaar op 10 november 1432. Gezien de pauselijke bul moet dit 1431 zijn geweest.
260. Nelis (1931). Nelis baseert zich op document uit de 'Registres Noirs' deel 11, fol. 360-368v. Van de Rekenkamer van Lille.
261. Prims (1980), 349-350.
262. Baix (1947) p. CLXXV. Robert Anclou (kanunnik St. Petrus te Lille en beneficies in Parijs, Besançon, Chartres, Beauvais, Autun, Auxerre, Mâcon, Thérouanne). Everardus de Eyndoven en Arnold de Glimes. Ook genoemd Jan Bont, maar die was geen lid van de curie.
263. Jongkees (1942), 30-35.
264. Brom (1908) deel I, nr. 449.
265. Schuchard (1987), 185-203. Hoofdstuk over de betrekkingen van curialen met hun thuisregio. J. Chanel, *Regesta Chronologico Frederici III Romanorum Imperatoris* (Regio IV) (Wenen, 1838 - 1840), nr. 1029. Op 1442-08-24 benoemde keizer Frederik III Anselmus Fabri tot zijn raadgever.
266. Paquay (2006), 174-177. Hier een uitgave van de aflaat van de paus gedateerd 1446-06-27. De verwijzing naar de St. Elisabethsvloed: *christifideles eorum habitationibus, domibus ac possessionibus per excessivas aquarum in partibus illis undationes*.
267. Gooskens (1982), 158-159.
268. Prims (1980), 308.
269. Bonenfant (1965), 43.
270. Sohn (1997), 102-105.
271. Boeselager (1999), 130-133
272. Baix (1947), XXVIII-XXX.
273. Zie over zijn leven Heimpel (1932), Erler (1887) en Schuchard (1987), 301-302.
274. Schuchard (1987), 257-260.
275. Grothe (1971), 236-243.
276. Marx (1907) p. 42
277. Touber (2002) par. 3.3 over de kanselarij.
278. Royaards (1838)
279. Bron: ASV Reg. L at.149 fol. 79v-80r Aangenomen 270 pond Petit Tournoois. Bij 1 pond groot Tournoois zou er een jaarinkomen uitkomen van 1377 Rijnse gulden, wat te veel lijkt.
280. Bron: ASV Reg. Lat. 179 fol. 250-251.
281. Heimpel (1932), 99.
282. Hiddema (1984), 6-24.
283. Lourdaux (1963), 418-420. De begrippen Moderne Devoten en Windesheim lopen in dit artikel nogal door elkaar heen.
284. Acquoy (1968), 78.
285. Derwich (2004), 15-29.
286. Prevenier (1983), 248-249.
287. Maillard-Luypaert (2001), 510-511.
288. Maillard-Luypaert (2001), 510-511.
289. Acquoy (1968), 67-79.
290. Dykmans (1940), 229. *Magister Anselmi Fabri, decani Antwerpiensis. Ist fuit corrector litterarum apostolicarum et impetravit gratiam plene remissionis omnium peccatorum in articulo mortis occasione incendii nobis concessam, et huit nobis valde favorabilis et dedit semel 100 ducatos*.
291. Gheyn (1901), 33. *Anniversaria reverendi domini Ancelmi Fabri, decani ecclesie beate Marie Antwerpiensis, parentum et benefactorum eius, necnon venerabilis magistri Walteri de Gouda prepositi ecclesie sancti Petri Traiectensis, parentum et benefactorum suorum*. In het oudste schrift van het obituarium, dus ingeschreven in de vijftiende eeuw.
292. Paquay (2006), 128, 132, 167.
293. Persoons (1972), 63. Hier wordt foutief vermeld dat hij proost was van de Pieterskerk te Maastricht.
294. Cerutti (1972), 597. Onder Hage. nr. 120: *Meester Wouter van Gouda houdt de hoeve tEffen met huerer toebehoorten, weirt sijnde boven commē omtrent XL Rijns gulden*. Cerutti dateert dit register op ca. 1474. Volgens

- Paquay vestigde Jan van de Zande een cijns van 28 Rijnse guldens op deze hoeve voor een te stichten Antoniusaltaar met drie missen in de kerk van Groot-Zundert.
- ²⁹⁵ Dykmans (1940), 230. Dykmans verwijst als bron naar het Rijksarchief te Brussel, eccl. Hs. 15017, november.
- ²⁹⁶ Van den Hoven van Genderen (1997), 75, 280, 442 en 479. Walterus de Gouda nam een prebende over van Raescop in Trier. De overeenkomsten tussen Raescop en Fabri zijn groot. Beiden verzamelden een *familia* om zich heen uit hun geboorteregio. Raescop werkte als Fabri voor de hoge heren en de bisschop van Luik zond hem bijvoorbeeld naar de Rijksdag van 1438. Raescop was ook familiaris van de Duitse keizer Sigismund. Beiden hadden rechten aan de universiteit gestudeerd.
- ²⁹⁷ Schwarz (1988), 299.
- ²⁹⁸ Paermentier (1997) hdst. III, par. 1.3. Faeyen (1902), 329. Faeyen vermeldde dat Anselmus Fabri, prior van Roodklooster, in 1417 de opdracht kreeg van het generaal kapittel van Windesheim om de priorij Elzegem op te richten. Deze mededeling was nergens bevestigd te krijgen. Dat Fabri abt was van Roodklooster is gewoon onjuist. Het zou kunnen zijn dat Faeyen een bron gezien heeft waarin Fabri verbonden werd met Windesheim. In de aangehaalde kroniek van Buschius was niets hierover terug te vinden.
- ²⁹⁹ Mertens (1853), 44-51.
- ³⁰⁰ Acquoy (1968), 74-75.
- ³⁰¹ RAA, Falcon-klooster 36r. Ongedateerde brief op papier. Op achterzijde staat dat de brief gericht is aan *Eerverdeghe ende wysen bescheidenen gheesteliken dominus meyster her Ancelmus choir deken in der kerken van onser lieve vrouwe binnen Antwerpen*.
- ³⁰² KAA Archieven van het bisdom Antwerpen in het diocesaan en kathedraalarchief. Oud Antwerps kerkerchief. Fonds kloosterarchieven K92. Kroniek van het Falconklooster door Chr. Caers (1647) handschrift. Fol. 10r-10v. *Want hy ende niemant anders alleene principaelyck aenden Paus van Roomen Eugenius den Vierden verwerf puerlyck uyt minnen ende werdiebeden, die hy tot desen Godtshuys hadde, dattet onder 't Capittel van Windesheim sonder eenige cost oft moeyenisse quam, anno 1436 oft daer ontrent*. Zie ook Mertens (1853), 51. Daar wordt een oudere auteur met de naam Huybergen aangehaald die stelde dat een Wouter Girulamus deze pauselijke bul heeft geregeld. Mertens houdt het op Fabri en de aangehaalde brief en de kroniek stellen hem in het gelijk.
- ³⁰³ Idem, fol. 80. Er loopt een dun lijntje tussen het Falcon-klooster en het norbertinessenklooster Catharinadal bij Breda. Een juffrouw Elisabeth van Lare gaf in haar testament aan haar dochter Sr. Margriet Paridaens, non, alias van Goerle, en aan het convent een cijns van 3 vertel rogge op land in Brecht. Zie Erens (1931), 286 en 335-336. Catharinadal trok net als het Falcon-klooster dochters uit patriciaatgeslachten.
- ³⁰⁴ Nieuwenhuizen (1963), XXVI, 323. Dubrulle (1906), 208-210.
- ³⁰⁵ Dykmans (1940), 230. Volgens Dykmans was dit jaargetijde op 30 juli. Hij geeft als bron Prims, *Bijdragen*, deel. XXIII, 1932, 147.
- ³⁰⁶ SAL, Fonds kartuizers, nr. 22 fol. 138. Fabri stond in dit necrologium ingeschreven in een aparte lijst van personen die geld hadden gegeven voor een jaargetijde. In het hoofddeel van het necrologium, de kalender, ontbreekt zijn naam. Hier staan de namen van personen die door meerdere kartuizerkloosters werden herdacht.
- ³⁰⁷ Paquay (1983), 1-17.
- ³⁰⁸ Mohlberg (1911), deel I, 3-62. Mohlberg verwijst in zijn studie naar een andere publicatie van U. Berlière, *Documents pontificaux concernant Raoul de Rivo*, Namen 1908. Deze laatste publicatie niet zelf geraadpleegd. Momenteel doet Pieter Mannaerts te Leuven een promotie-onderzoek naar het gebruik van het Gregoriaans in de kerk van Tongeren, waar Radulphus toen deken van was.
- ³⁰⁹ Gooskens (1981), 56 en 60.
- ³¹⁰ Van Goor (1744), 303-304.
- ³¹¹ Gheyn (1901), 43. Op 2 november Allerzielen: *Anniversarium domini Radulphi de Rivo, decani Tongrensis*.
- ³¹² Gheyn (1901), 14. Op 18 april 1506 overleed broeder Theodericus Roevers uit Breda, familiaris. Idem, p. 22 Op 16 april (15e eeuw) overleed broeder Godefridus de Breda en hij schonk een roggecijns voor een uitdeling op zijn jaargetijde. Idem, 36. Op 1 september (dag van Abt Egidius!) jaargetijde voor *fratris nostri Egidii Scondonck, prebiteri, donati, parentum, fratrum, sororum et benefactorum suorum*.
- ³¹³ Gooskens (1998). AKANB0471. CKAPB649: Jaargetijde door kapelaans OLV.-kerk Breda op 1 september.

314. Gheyne (1901), 13. Op 7 februari. *Domini Hughmanni presbiteri et matris sue Katherine Nachtegaels ac Marie sororis sue et omnium consanguineorum suorum ex parte matris sue*. Gooskens (1998). NC111. Hij overleed in 1458. Gheyne (1901), 27. Op 13 juni jaargetijde voor Gijsbertus Bavier de Breda. Gooskens (1998) NC268. Deze Gijsbertus Bavier of Baniers overleed in 1456. Gheyne (1901), 39. Op 23 september: *Item Johannis Vólkaert clerici de Breda et patris sui Johannis Vólkaert et matris sue Agathe et avorum suorum Nycholai Vólkaert et Johannis filii Thome*. Gooskens (1998) AKAPB332. Hij overleed in 1438. Nycholaus overleed op 16 juni 1432. Gheyne (1901), 45. Op 18 november: *Ex parte domini Ludovici de Loen canonici de Breda unus florenus renensis hereditarie ad pietanciam in die sancti Martini Turonensis archiepiscopi distribuendam*. Gooskens (1998) AKANB0874. Hij overleed 1484. Gheyne (1901) p. 47. Op 1 december: *Item magistri Wilhelmi Sterken, decani in Breda*. Gooskens (1998) NC582. Hij overleed op 2 september 1401.
315. Dykmans (1940), 110-111. Op 19 februari. *Anno Domini 1449 obiit frater Henricus de Rivo, prebiteri, magistri in artibus. Hic multo tempore fuit magister novitiorum quos valde diligenter instruxit quia observantia discipline multum sollicitus fuit*.
316. Dykmans (1940), 135. *Item Wijtmanni van der Beke dedit 50 scuta Philippi semel pro hereditatibus emendis*. Gooskens (1998) NC215. Deze is te identificeren als Wijtmannus de Rivo junior die overleed op 26 maart 1441.
317. Gooskens (1998). NC204.
318. Grube (1886), 187-188. Capitulum LXII. *De fervore devocione bonis moribus sui custodia et morte nostri Anselmi*. Zie ook Acquoy, dl 3 p. 269
319. Van Goor (1744), 304. Ameye (2004). Het intreden van deze drie Bredanaars bij de kartuizers wordt tevens vermeld in de kroniek van het klooster van Herne, zoals uitgegeven door Beeltsens (1932) p. 74. *et dominus Gerardus Naghel, dominus Gerardus de Breda, dominus Guilielmus Apssel fuerunt recepti a domino Joanne de Attrebatto circa finem vitae eius*.
320. Schwarz (1988), 284-310.
321. Marx (1907), 59. *Item volumus et ordinamus quod modus vivendi in dicto hospitali sit cummunis illius terre; et quantum poterunt se confirmabunt fratribus canonicorum regularium de Capitulo de Windesheim*. Zie ook p. 62.
322. Grube (1886), 746-748, capitulum XIII-XIV. Zie ook Acquoy (1968) dl. 2, 122-125
323. Post (1940), 59.
324. Shahan (1908)
325. Derwich (2004), 301-329. Bijdrage aan de bundel van M.L. Favreau-Lilie, >Devotia Moderna< in Italiën. *Kontakte zwischen >Prag< und Venedig im 14./15. Jahrhundert und die Suche nach neuen Wegen der Frömmigkeit in Venetiën*. Wat geforceerd wordt gepoogd een link te leggen tussen de Moderne Devotie beweging in en rond Praag en de de nieuwe 'Barbo' groep rond Venetië.
326. Acquoy (1968) dl. 2, 79vn 3.
327. Schuchard (1997), 166-184.
328. Schuchard (1997), 301-308.
329. Heimpel (1932) en Kirsch (1908) en Erler (1887)
330. Grothe (1971) en Keussen (1932) en Schuchard (1987), 302-305.
331. Marx (1907) en Schuchard (1987), 305-308
332. Royaards (1838) en Touber (2002)
333. Almond (1911)
334. Nelissen (2000), 194.
335. Schuchard (1987), 269-287
336. Maas (1981), 40-41 en Schuchard (1987), 326.
337. Liber (1875) 233. *Et corpus suum portatum et deductum fuit ad opidum Antwerpiense Cameracensis diocesis*.
338. KAA Jaargetijdenregister kapelaans . Fol. 39 3 augustus. *Obitus domini Anselmi Fabri decani dedit nobis 8 solidos grossorum ad memoriam Formam lucrandi in libro nostro. Iacens in choro*. Papebrochius (1845), 440-441. Hij haalt de Antwerpse stadssecretaris Nijs aan . Op een folio 128v stond vermeld: *destinavit magistratus mediam partem pecunie per triennium processuræ ex bonis obnoxiiis redimendo iuri liberi exitus, quod vocant issue gelt*. Volgens Papebrochius vermeldde een kroniek van Snijder (Snijderi) dat Anselmus Fabri begraven werd op het 'choro maiori' en wel 'ante altare'.
339. Prims (1980), 354.
340. Vroom (1983)
341. Prims (1938), 20.
342. Prims (1980), 318.

- ³⁴³. Prims (1980), 354.
³⁴⁴. Idem.
³⁴⁵. Dynter (1857) dl. III, 431.
³⁴⁶. Prims (1980), 354.
³⁴⁷. Idem.
³⁴⁸. Prims (1938), 21.
³⁴⁹. Berlière (1904), nr. 1357.
³⁵⁰. Berlière (1904), nr. 1358.
³⁵¹. Uyttebrouck (1975), II, 736.
³⁵². KAA, capsula 11, capell. 2.
³⁵³. Prims (1980), 320.
³⁵⁴. Nelissen (2000), 97.
³⁵⁵. Nelissen (2000), 98.
³⁵⁶. Paquay (2006), 127.
³⁵⁷. Nelissen (2000), 98.
³⁵⁸. KAA, R.er. Extra ordinariarium nr. 670.
³⁵⁹. Berlière (1906), 222.
³⁶⁰. Berlière (1904), nr. 1388.
³⁶¹. Goetschalckx (1923), dl. XV, 519.
³⁶². Prims (1980), 354.
³⁶³. Baix (1947), 322.
³⁶⁴. Goetschalckx (1923), dl XV, 520.
³⁶⁵. Prims (1980), 359.
³⁶⁶. Uyttebrouck (1975), dl. I, 49.
³⁶⁷. KAA capsula 9 Cap. nr. 1.
³⁶⁸. Ik ben de volgende personen dank verschuldigd voor hun opmerkingen: prof. dr. A. J. Bijsterveld, dr. J. van den Nieuwenhuizen en drs. I. van de Steenoven. De openbare bibliotheek Breda verdient een speciale dank voor de ondersteuning bij het aanvragen van vele publicaties uit andere bibliotheken. Notaris B. Indekeu uit Lommel heeft mij door zijn aanstekelijke enthousiasme voor alles wat met curialen te maken heeft geïnspireerd..